Biblioteka Uniwersytecka Poznań
II
1991-04-10

АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
3
1990

Редакцията на „Археология“ приема за обсъждане материалите, представени на **български език** в 2 екз. (текст и научен апарат) на машина (страница от 30 реда по 66 удара), с **качествени** за отпечатване образи, списък на образите (2 екз.) и резюме (3 екз.). Преводи на материали от чужд на български език и преписване на машина редакцията не извършва.

La rédaction d'Археология accepte les matériaux pour être examinés, présentés **en langue bulgare** en 2 ex. (texte et appareil scientifique) dactylographiés (page de 30 lignes – 66 frappes), accompagnés de figures propres à être imprimées, liste des figures (2 ex.) et résumé (3 ex.). La traduction en bulgare et les textes dactylographiés doivent être assurés par l'auteur.

На корицата

Стеатитова икона с Уверение на апостол Тома от красенската скална монашенска колония. Втората половина на XII–XIII в.

Снимка П. Минчев

Sur la couverture

Icône de stéatite avec Assurance de l'apôtre Thomas de la colonie monacale rupestre de Krasen. Deuxième moitié du XIIe–XIIIe s.

Photo P. Minčev

© Археологически институт и музей при БАН
1990
c/o Jusautor, Sofia

АРХЕОЛОГИЯ

ISSN 0324—1203

Год. XXXII

3

1990

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ

ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Още една хипотеза за родопското прорицалище на Дионис

ЗЛАТОЖИВКА ЗДРАВКОВА

Векове наред въпросът за местоположението на Дионисовото светилище е вълнувало историци[1], специалисти и любители. Болшинството от тях са категорични, че то е издигнато в Родопите, но никой не го е ситуирал точно. Наистина на много места в тази планина в днешно време се попада на основите на различни сгради, в това число и култови. Както неведнъж съвременните историци са подчертавали, естествено и обяснимо е в Родопите да има много светилища, дори и те да са посветени само на Дионис — едно божество, проникнало дълбоко в тракийското общество и спечелило изключително много адоранти. И все пак къде е прочутото прорицалище на Дионис, за което древната писмена традиция споменава?

В изложението, което следва, се прави още един опит за хипотетично ситуиране на светилището, като се засягат и други проблеми, които биха могли да бъдат свързани с него.

В описанието на пътя, по който върви Ксеркс с войската си, Херодот[2] се спира доста подробно на тракийското крайбрежие между устията на реките Хебрус и Нестус. Споменава крайморските градове Дориск, Месамбрия, Стриме, Марония, Абдера и езерните водоеми Исмарида (при Марония) и Бистонида (при Дикея) с вливащите се в него две реки Трав и Компсат. След тези подробни топонимични данни античният автор дава сведения за тракийските племена, които обитават този ареал[3], а именно пети, кикони, бистони, сапеи, дерсаи, едони, сатри. Херодот твърди, че едни от тях живеят край морето, а други — във вътрешността, предполага се във вътрешността на съответната вече описана крайбрежна тракийска зона, т. е. между устията на Марица и Места. И следва известното и вече многократно[4] коментирано сведение за сатрите[5]: „...Сатрите... живеят по високите планини, покрити с разнообразни гори и сняг, и са войнствени. Те владеят прорицалището на Дионис, а това прорицалище се намира на най-високата планина. Като прорицатели на светилището са бесите от сатрите. Има жрица, която дава отговорите, както в Делфи...“

Северно от крайбрежието на Егея по отношение на бреговата ивица, за която се говори по-горе, са Родопите. С други думи, говорейки за сатрите и Дионисовото светилище, чиито владелци са те, Херодот очевидно е имал предвид точно тях („планини, покрити с разнообразни гори и сняг“[6]).

Интерес за изследването представлява и сведението за преминаването на Дионис от Мала Азия на Балканския полуостров. В това отношение данните са противоречиви и трудно може по категоричен начин да се определи точно на кое място Дионис преминава на тракийска територия. Във връзка с това Диодор[7] предава легендата, че „когато Дионис се готвел да преведе войската си от Азия в Европа, свързал приятелство с Ликург, царят на хелеспонтийците...“ На друго място се казва[8], че Ликург бил убит от Дионис, „понеже се противопоставил на неговата дейност, а Марон, който бил вече остарял, поставил да пази вече посаденото от него в тази страна и го направил основател на града, който от него получил името си Марония“.

Марон, който, макар и посочван като жрец на Аполон[9], е имал винаги подчертано отношение към Дионис. Често той се представя като внук на последния[10].

1

● *Обр. 1. Вграден в скалата долмен. Интерес представлява втъкнатият правоъгълен камък в долния ляв ъгъл на предната стена на долмена, силно разрушена от взривявания. Fig. 1. Dolmen muré dans le rocher. Un intérêt présente la pierre rectangulaire enfoncée dans l'angle gauche inférieur du mur antérieur du dolmen, solidement détruit par des explosions*

Ако се тръгне от връзката Марон (съответно Марония) — Дионис, би могло да се проследи и евентуалният път на проникване на новата религия в тракийския европейски ареал.

Съществуването на пътя, съединяващ Беломорието със същинска Тракия и по-точно с Пловдив (Филипополис, Пулпудева) и преминаващ през Родопите, е известно още в античността. Този път бил използван от Александър Велики и бащата на Октавиан Август[11], а в по-далечна древност може би и от самия Дионис, както сочи легендата.

Наистина археологически установени са най-малко три презродопски пътища, а и броят на откритите родопски тракийски светилища[12] не е малък, което е напълно естествено и оправдано.

Най-голям интерес за изследването представлява античният път, съединяващ Беломорието в района около Марония и Пловдив. Преимуществата в това отношение са няколко:

1. По всичко изглежда, че в ареала на Марония Дионис и неговата религия за пръв път са стъпили на Балканския полуостров.
2. Това е най-краткият път между морето и Филипополис.
3. Налице са много археологически свидетелства за активно ползуване на трасето в античността. В района има останки от древен път[13]. При селата Кошница и Могилица има руини от крепости, датирани в епохата на късната античност[14]. В района на град Смолян, около връх Рожен, е открит могилен некропол. Археологически находки има и около селата Тополите и Манастир.
4. Наличие на култов център на Ениханбаба тепе — също близо до с. Манастир, чиито околности са богати на археологически находки[15]. Районът изобилствува на долмени, жертвени камъни, каменни кръгове по земята и други мегалитни паметници. Разположението им обхваща една значителна територия от землищата на махалите Катранци и Босилково, в непосредствена близост до с. Манастир и до връх Ениханбаба тепе. Редуването на различни мегалитни паметници очертава разположението на един значителен тракийски култов комплекс. Вероятно на самия връх се е намирал култовият център — самото светилище. За това говорят не само подстъпите към него,

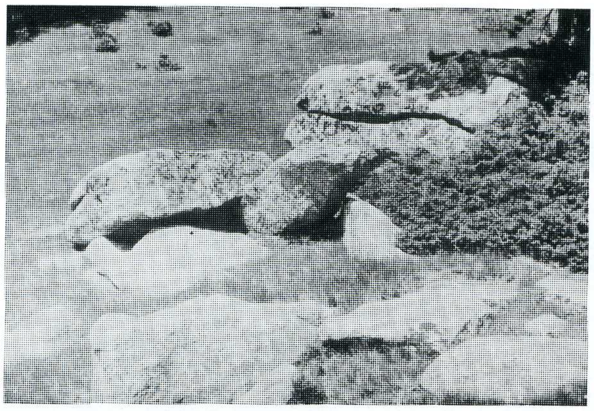

2

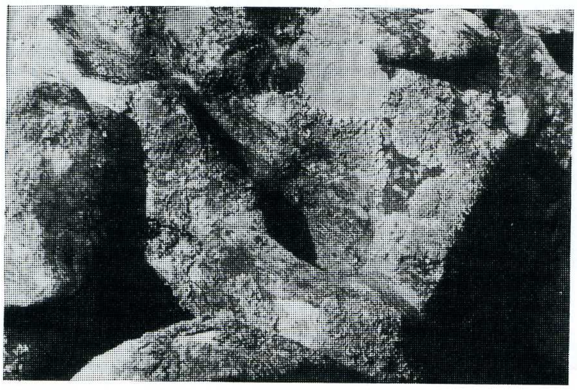

3

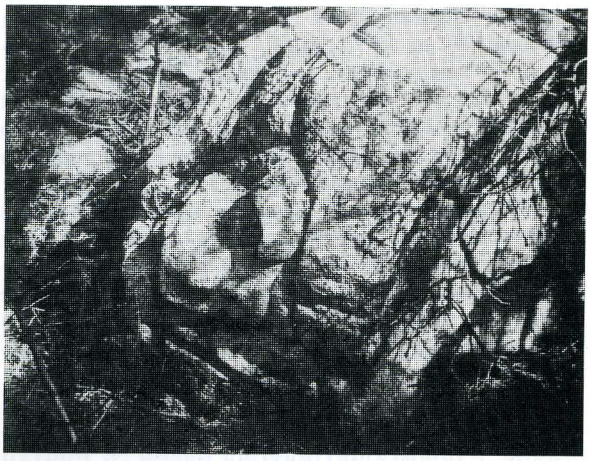

4

● *Обр. 2. Един от разрушените от иманяри долмени. Fig. 2. Un des dolmens détruits par les chercheurs de trésor*

● *Обр. 3. Система от канали и ямки в скалната група „Трите трона“. Fig. 3. Système de canaux et de petites fosses dans le groupe rupestre „Les trois trônes“*

● *Обр. 4. Интересен релеф, наподобяващ човешка фигура с фригийска шапка, намиращ се от източната страна на скалната група „Трите трона“. Fig. 4. Relief intéressant ressemblant à une figure humaine avec un chapeau phrygien. Il se trouve du côté oriental du groupe rupestre „Les trois trônes“*

на които се намират тези паметници, концентрирайки съвсем естествено вниманието към върха, но и съществувалото до наши дни мюсюлманско светилище, почитано и от християни.

Ениханбаба тепе е привличал вниманието на някои изследвачи и пионер в това отношение би могъл да се посочи Васил Дечов[16], един голям почитател на Родопския край. Той съобщава, че в с. Манастир има открити основи от сгради, каменна статуя, железни клещи, желязна кипчьо и др. В непосредствена близост има развалини на голямо селище с площ около 1 кв. км, а също така и останки от стари рудокопи. Дечов говори и за един дълбок окоп, който възлизал до Ениханбаба тепе и развалините, а след това продължавал на юг (по посока на Беломорието). В началото на века, когато Дечов е обхождал района, все още е съществувала стара дъбова гора, чиито дървета са били с диаметър до 2,50 м, а също така и останки от амфитеатрално разположени плоски камъни.

При обхождането на терена през 1981—1982 год. в изобилието на мегалитни паметници ми направи впечатление[17] и наличието на няколко долмена и долменоподобни цисти, макар и силно разрушени от иманярски ръце. В непосредствена близост до някои от тях се забелязват жертвени камъни и наземни каменни кръгове. Новооткритите паметници дават възможност да се промени значително географията на разпространение на мегалити по територията на древна Тракия и в частност в Родопския район.

Значителна група измежду откритите мегалити представляват долмените. Впечатляващото в случая е, че дълго време този вид погребални камери се локализираха „в една териториално обособена нископланинска област, включваща на българска територия северната част на Странджа, Дервентските възвишения, Сакар планина и най-източните разклонения на Родопите... единствено в рида Хухлата, около селата Остър камък, Брягово и Иваново“[18]. Сега обаче новото находище показва, че долмени могат да се открият и във високопланински места до 2000 m над морското равнище.

Със съвсем малки изключения долменните камери са открити напълно разрушени, но в повечето случаи в близост се намират липсващите плочи, пострадали от взривяванията на иманярите.

В много малки случаи са запазени следи от могилите, които в древността са покривали долмените. Това са само два случая, в единия от които, в обсега на могилния насип, който все още личи и е с височина около 5 m и диаметър — приблизително 20 m, се откриват три-четири долмена и долменоподобни цисти. Тези и всички останали днес се намират на повърхността.

Макар и не в своя първоначален вид, и сега може да се забележи, че долмените са еднокамерни и спадат към онзи тип, слабо застъпен у нас[19], който е бил използван само за едно погребение, бидейки със

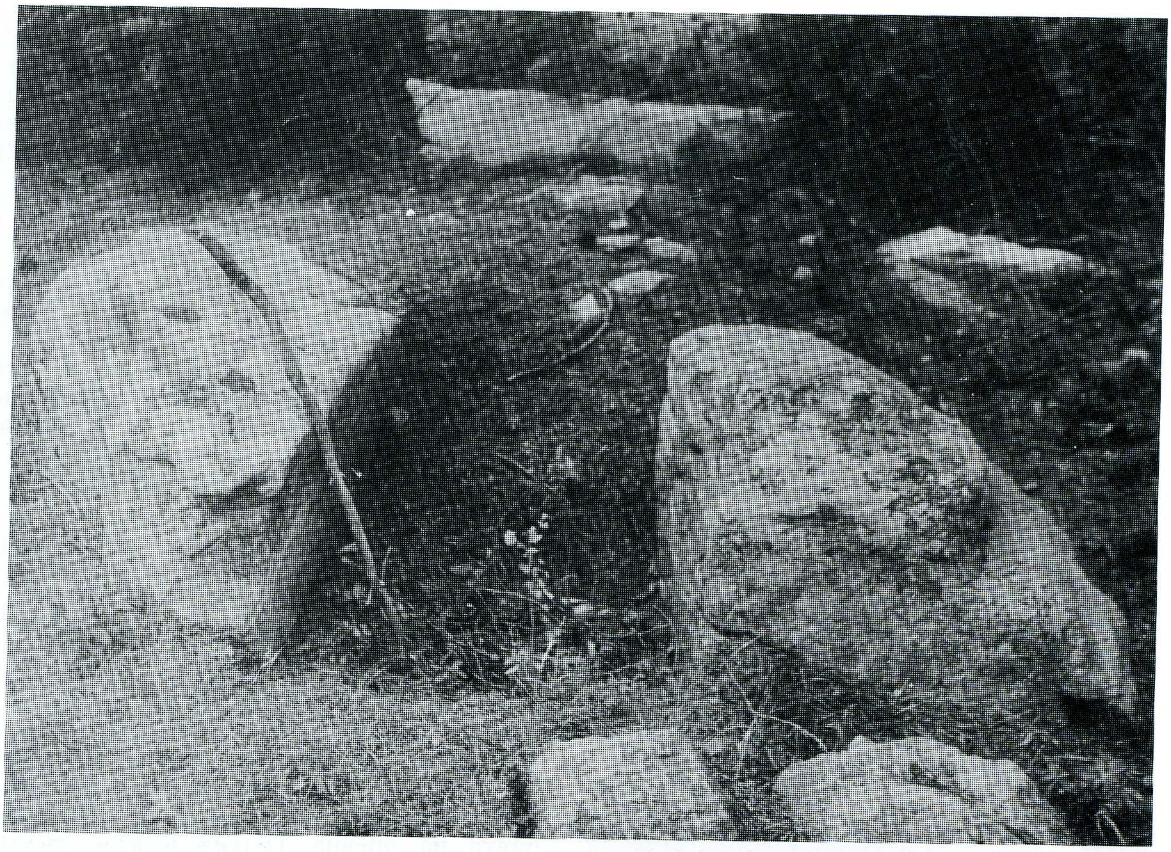

5

● *Обр. 5. Един от най-малките долмени, силно разрушен. Покривната плоча е отместена на няколко метра от него. Fig. 5. Un des dolmens les plus petits, fortement détruit. La dalle de recouvrement est déplacée à quelques mètres de lui*

затворена отвсякъде погребална камера. Намесата на човека, освен при самото композиране на погребалното помещение, е много малка. Това се изразява главно в оформянето на страничните жлебове в краищата на покривната плоча за по-голяма спойка със страничните плочи. Размерите на най-големите долмени са приблизително 140/120/120 cm.

Всички долмени, както и останалите мегалитни паметници, се намират приблизително в една верига, като отстоят един от друг на различно разстояние. Те се намират върху източния склон на местността Гедике, южно от махала Катранци, Смолянско, и с преход чрез съвсем лека падина преминават във възвишението Ениханбаба тепе на 2000 m надморско ниво.

Ориентировката на долмените е източна или югоизточна. Разположението им е обикновено на преобладаваща над околния терен височина с широк обхват на кръгозора към слънцето и планинските околности. Начинът на оформянето на погребалната камера издава една първобитност, което неминуемо насочва датировката към времето преди създаването на останалите, с много по-развити архитектурни форми долмени, открити в България.

В два случая, единият от които безспорен поради наличието на покривната плоча на място, се забелязва, че горната повърхност е пригодена за жертвено възлияние. Дали това е повсеместна традиция в този погребален комплекс, поне засега е трудно да се установи. В района още не е правено археологическо проучване.

Има основание да се предполага, че присъствието на долмените и останалите мегалити, както и всички характерни елементи за светилище[20] в този район, е свързано с оформянето на култов център в този планински край, който по всяка вероятност се е намирал на връх Ениханбаба тепе.

На самия връх местното население, независимо дали са мюсюлмани или християни, е почитало гроба на някой си Енихан баба. На 50-ина метра от това място върху скален масив, доминиращ над околността, се забелязват следи от обработка на скалата. Има малки стъпала и цяла грамада безразборно скупчени камъни, чиято хаотичност говори, че и тук е използван взрив. От това място, откъдето се разкрива прекрасна панорама на изток, надолу по склона, за разлика от склоновете на върха в останалите географски направления, има струпани камъни с неголеми размери в една ивица с ширина 20-ина метра. Създава се впечатление за павиране на подстъпа към върха.

На югозапад-запад, на около 50—100 метра от върха има студено изворче, чиято

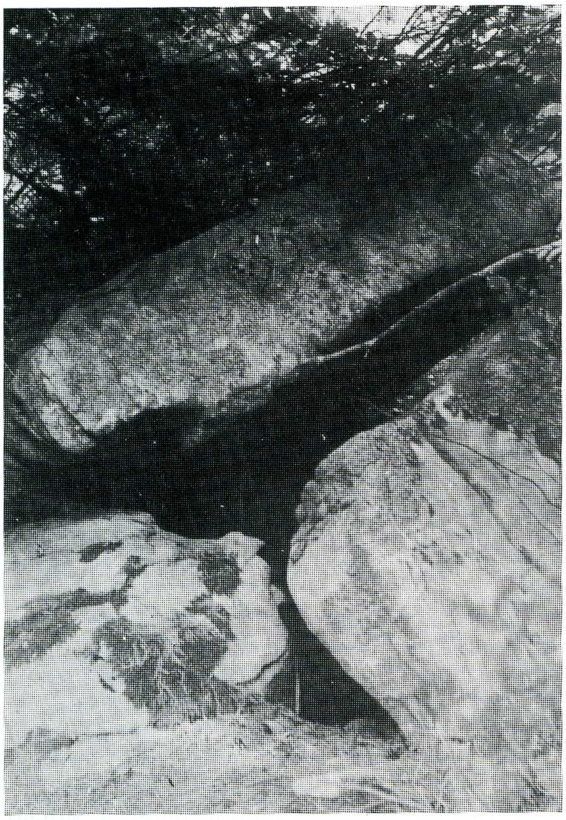

6

● *Обр. 6. Най-добре запазеният долмен. Покривната плоча, на която личат страничните жлебове за закрепване, е пригодена за жертвовъзлияния. Fig. 6. Le dolmen le mieux conservé. La dalle de recouvrement sur laquelle on remarque les chéneaux de fixation latéraux est adaptée aux offrandes*

вода според местното население има лечебна сила и интересна история. Около него идващите богомолци, мюсюлмани или християни, колели курбан, което и в наши дни е запазено като обичай.

Очевидно на Ен311ханбаба тепе е съществувал култов център. Топонимичното изследване на целия район също може да подскаже нещо за историята на този край. Например наименованието на една от местностите, Гедике, би могло да се разгледа като комбинация от старогръцките думи: γη (земя, страна, отечество и др.) и δικη (обичай, право, справедливост), но и това е наименованието на Богинята на справедливостта. Става дума за възвишението, по което се намират долмените.

Според Софокъл[21] мястото на Дике, богинята на справедливостта, е в подземния свят при другите богове. В едно по-късно сведение[22] се пояснява, че Дике всъщност играе ролята на съдник на душите.

Връзката на Дионисовите мистерии със смъртта и отвъдния живот може да антиципира и идеята за известна връзка на Дике с Дионисовата религия.

И в този смисъл околностите на едно евентуално светилище на Дионис, по територията на които е разположен долменен некропол, биха могли да се възприемат като „земя на Дике“.

В района има и местност, наименована като „Трите трона“. В нея според местните жители от с. Катранци[23] е имало действително каменна група от три големи трона, взривени от иманяри.

Самото наименование на с. Манастир, намиращо се в подножието на Ен311ханбаба тепе, е твърде показателно. В района няма следи от каквито и да било крупни християнски храмове или обители. При това от селището, както бе вече отбелязано, произлизат значителни археологически находки от I хил. пр. н. е.

Топонимът на самия връх, където вероятно се е намирало и античното светилище, е широко известен сред населението като Ен311ханбаба тепе. Сред местните жители има схващане, че Енихан баба е турски пълководец[24], свят човек.

Изхождайки от обикновената практика за преводимост на болшинството топоними, е допустимо наименованието Ен311ханбаба да се свърже със старогръцкия глагол ἡνιοχέω, който има преносно значение на управлявам, ръководя (ἡνίοχος = управител, колар). Това би подхождало за име на евентуалното място на едно знаменито светилище, известно в древността с оракулите си и именно поради това заело ръководно място в религиозните институции и практики на траките и античния свят въобще.

Дечов[25] съобщава, че има три планини наоколо, чиито топоними са: Гърковица, Кара Кулас и Ниса/Тиса. Относно последния топоним Дечов разпитал 30-ина помаци. „По-простите“ казали, че от бащите си са чували, че планината се казва Ниса, а „по-образованите“ назовали името Тиса (τίσις = отмъщение, отплата, наказание). Двама-трима нарекли същото възвишение Мусовица (глаголът μουσόω = обучавам на изкуство и науки). Дори и в тази форма топонимът несъмнено представлява алюзия за Дионисовата легенда. В античната историопис няма единомислие по въпроса за тази планина, така тясно свързана с легендата за Дионис[26]. Сведенията за нея се дават в схолиите към Омировата Илиада, но там е отразено, че Ниса може да се търси в Тракия, Беотия, Индия, Либия, Наксос, Арабия, Кария и Кавказ[27].

Като се прибави към тези сведения и подчертаният култ към слънцето[28] и бръшляна[29] в района (и в Родопите въобще) от християни и мюсюлмани, се установява една силна традиция, възхождаща към Дионисовия култ.

Сред местното население и до днес има поверие за мантическите функции на самия връх Ен311ханбаба тепе. „На който му се загубеше овца или говедо, отиваше там и му се казваше, на който му се загубеше друго, пак отиваше и му се казваше“[30].

Местните предания, интересната топонимия, наличието на характерни археологически паметници, мюсюлманското светилище и античният път, както и дори пособеният антропологичен тип на местното население могат да свидетелстват за наличието на значителен култов комплекс на връх Енихан. А бъдещите археологически разкопки могат да докажат дали това не е прочутото родопско прорицалище на Дионис.

Наличието на мегалитни паметници в района и особено на долмени неволно предизвикаха въпроса — може ли да се търси и съществува ли някаква органична връзка между долмените като култово-архитектурни надгробни паметници и Дионисовата религия.

В каква връзка са долмените с култа към Дионис? Досега въпросът не е поставян и разглеждан в научната книжнина. И при всяко откриване на долмени по територията на тракийските землища нито веднъж не е заговорено за връзката на двата феномена.

В Дионисовия мит се споменава, че той е отгледан по стръмнината на Ниса (Νύσης ἐν γυάλοι). „А той расте по волята на баща си в благоуханна пещера, причислен към безсмъртните.“[31] Очевидно пещерата като помещение играе съществена роля в представите на траките в процеса на обезсмъртяването. След смъртта на Рез, музата, неговата майка, казва: „...ще лежи вперил поглед в светлината на деня, превърнат в божество и скрит в пещерите на земята със сребърни жили, също както някога служителят на Бакхус се засели като божество в Пангейската скала, почитано от посветените“[32].

Обитаването на пещерите като естествен и съществен момент в обезсмъртяването фигурира и в легендите за Залмоксис[33] и Орфей[34].

Тракийският Дионис винаги е бил свързан с високите планини. В този смисъл попадането в пещера би могло да се разглежда като слизане под земята, а това вече има връзка с обезсмъртяването.

Изхождайки оттук, може вече да се направи връзката с долмените като изкуствено създадени пещери от естествени строителни материали, макар и допълнително обработени. При това уподобяването на естествените скални образувания не изчерпва замисъла за обезсмъртяването. Необходимо е да се натрупа и допълнителна могила, която да покрие долмена и да допълни представата за планина или високо планинско място. Вероятно това допълнително съоръжение е задължително и толкова по-необходимо, колкото погребението се извършва на място с по-ниска надморска височина[35]. Традицията в натрупването на надгробните могили се запазва и доразвива независимо от гробната камера. Еднокамерният долмен преминава в дву- и многокамерен, а той от своя страна в гробница, градена с помощта на разнообразни строителни материали. Неизменна си остава могилата, която се натрупва, и по всичко личи, че олицетворява високото планинско място.

Проследявайки тази диалектика на гробното помещение: пещера — долмен — гробница, естествено е да се забележи по-резкият до известна степен преход: пещера — долмен. Би трябвало да съществува една междинна форма, която да прави връзката между тях — вграден в скалата долмен, т. е. долмен, при който някои от стените да ползват естествени скални образувания.

В това отношение находките от подстъпите към Ениханбаба тепе са едно потвърждение. Впрочем в този район се срещат и напълно отделно градени еднокамерни долмени от пет плочи, без какъвто и да било отвор.

Ако разсъжденията за развитието на строителната форма на погребалната камера, изложена по-горе, са правилни, се налага и изводът за съотносителното датиране на пещери — вграден долмен — еднокамерен долмен — многокамерен долмен — гробница. Разбира се, откриването на един строителен тип и неговото използване е могло да продължи и в по-късно време, независимо че вече са се наложили други по-развити архитектурни форми.

Естествена е връзката на Дионис с обезсмъртяването. Бидейки бог на растителността и вечно възраждащата се и повтаряща се природа, той самият е обект и носител на безсмъртието. Ето защо считам за оправдана и съществуваща връзката между това тракийско божество и долмените като местопребиваване на обезсмъртени.

Според Ив. Венедиков[36] долмените трябва да се отнесат към периода XII—IX в. пр. н. е. Могилите също се отнасят към края на бронзовата епоха. Надгробната могила, както се твърди в античността, се почита и като хероон, а по-късно и като светилище на почитано божество[37].

Интересен е фактът за разпространението на надгробните могили като места, където са погребани видни тракийски басилевси, които по традиция трябва да бъдат обожествени.

Според митовете[38] в дълбока древност хората и боговете са били в непосредствени преки връзки до момента, когато божествата се оттеглят окончателно на небето и прекъсват прекия досег с хората, като премахват космическата планина, свързваща земята и небето. В някои от митовете връзката земя — небе е представена като космическо дърво, космическа лиана и т. н.

Базиращи се на това, всички митико-ритуални сценарии са всъщност неуспешни опити да се възстанови прекият контакт с боговете. В този смисъл трябва да се разглежда сведението за тракийския жрец на Хера Косинг, който искал да стигне до богинята чрез дървена стълба, за да се оплаче от хората[39]. Все в този дух са и пратеничествата при Залмоксис — попадайки на върховете на трите копия, символизиращи[40] дървото на живота (космическото дърво), пратениците осигуряват връзката между племенната общност (човешкото общество изобщо) и бога.

В представите на тракийските орфици след смъртта душата на човека отива при бога[41]. При тракийските царе ситуацията е още по-ясно изразена. Те не само че отиват при бога, те се сливат с него и от царе-жреци се превръщат в богове[42]. Именно поради тази причина мястото, където е погребан царят-жрец, се превръща в светилище[43]. С други думи, от това място царят-жрец се отправя към божествената сфера, т. е. това е мястото, където се осъществява пряката връзка между земния и божествен свят.

Може да се очаква, че тази точка на съприкосновение би следвало да наподобява представата за космическата планина или космическото дърво. Ето защо е необходимо да се положат немалко усилия за натрупване на погребалната могила. Тя ще символизира космическата планина и ще осигури пряка връзка за преминаването на царя-жрец към божествената сфера, защото „по вертикалата царят и посветеният (посветените) търсят най-прекия път, за да се слеят с божеството“[44]. Вероятно тази идея за космическата планина е в основата на практиката за издигането на египетските пирамиди, зиккуратите, пирамидите при ацтеките, вавилонската кула и т. н. Все същата идея за установяването на пряката връзка — уподобяването вероятно на космическото дърво — е прословутата колона, върху която била поставена урната с костите на Орфей.

В заключение може да се обобщи, че в района на Енибанбаба тепе е съществувал значителен култов комплекс и за това свидетелствуват пряко и косвено данните на античната историопис и топонимията на района, изобилието на археологически паметници и местни легенди. Композирани в едно, всички тези свидетелства насочват вниманието към свързването на светилищния център тук с Дионисовата религия. Предполагам, че бъдещите археологически разкопки ще дадат отговор, дали тук не се намира античното прорицалище на Дионис.

Наличието на долмени и надгробни могили в този район повдига въпроса за връзката им с божеството на вегетацията и вечно възраждащата се природа. Този вид надгробни паметници материализира древната легенда за космическата планина. При създаването на изкуствени „космически“ планини се осигурява най-прекият и найбърз път към божествената сфера и към обезсмъртяването на преминалия в небитието древен тракиец.

---

[1] P. Perdrizet. Cultes et mythes du Pangée. — In: Annales de l’Est 24e année, fasc. 1. Paris, 1910 (рец. Г. Кацаров. — ИБАД, I, 1910, 229—230). — Той смята, че прочутото Дионисово прорицалище е било в Пангей; В. Дечов. Дребни историко-археологични бележки. Где е старото светилище на Бесите и Сатрите? — Родопски напредък, т. II, 3, 1904, 74—78; Г. Кацаров. Тракийските беси. — ИИД. Т. VI, 1924, 31—47; Ст. Райчевски. Родопското прорицалище на Дионис. — Родопи, XI, 1977, 1, 32—33 и др.

[2] Herodotus. Hist., VII, 108—111.

[3] Herodotus. Op. cit., VII, 110.

[4] Хр. Данов. Херодот като извор за описанията на Тракия, Македония, Пеония и Западното Черноморие. — ГСУФИФ, т. XXXII, 8, 1935/1936, 1—106; Ал. Фол. Проучвания върху гръцките извори за Древна Тракия. II. Тракийският логос на Херодот.—ГСУФИФ, т. IXVII, 1973/1974, 20—21; Т. Сарафов. Тракийските сатри. — ГСУ ФЗФ, 1973, т. IXVII/I; Ал. Фол, Т. Спиридонов. Историческа география на тракийските племена до III в. пр. н. е. С., 1983, 85—87.

[5] Herodotus. Op. cit., VII, 111, 1—2.

[6] Ibidem.

[7] Diodorus. Bibl. hist., III, 65, 4—7.

[8] Ibidem. I, 20, 1—3.

[9] Homerus. Odyssea, v. 197—198.

[10] Homerus. Op. cit., Sch. ad 197 et 198.

[11] Aug., Suetonius, 94, 6.

[12] Ал. Фол, Т. Спиридонов. Цит. съч., 86—87.

[13] Ст. Шишков. През Тополовския преход по нашата граница в Родопите (пътни бележки). — Родопски напредък, IX, 5—6, 123—130; 7, 178—181; 8—9, 202—209; 10, 244—258 и по-точно с. 251: „остатъци от много древен друм, може би от предримско време, послан с големи каменни плочи, които с изминаване на вековете само са можели да се издълбаят и се образуват ями по тях от подковите на добитъците“.

[14] Т. Спиридонов. Македоните в Югозападна Тракия VII—V в. пр. н. е. — Thracia antiqua, 2, 1977, с. 101.

[15] Zl. Zdravkova. Some newly Megalithic Monuments on the Rhodope Mountains. — Pulpudeva, 5, Plovdiv, 1982, 195—203.

[16] В. Дечов. Цит. съч., 74—78.

[17] Zl. Zdravkova. Op. cit.

[18] Тракийски паметници. Т. III. Мегалитите в Тракия, част 2, Тракия Понтика. С., 1982, 398—399.

[19] К. Шкорпил. Мегалитни паметници и могили (Старини на Черноморската област — част I.). Материали за археологическата карта, 4, С., 1925, с. 51.

[20] В. Найденова. Скалните светилища в Тракия. — В: Поселищен живот в Тракия, II симпозиум, Ямбол, 1986, 15—29.

[21] Sophocles. Antigona, v. 451.

[22] Proclus, frg. 158 (Kern).

[23] Стефан Хаджиев, 80-годишен от с. Катранци, Смоленски окръг.

[24] Ст. Райчевски. Легендата за Саръ баба и местната традиция. — Родопи, 1977, 7, 15—16.

[25] В. Дечов. Цит. съч.; В. Дечов. Как е изверено (потурчено) българското християнско население в с. Долащар (Иридерска кааза, Гюмюрджински санджак). — Родопски напредък, IX, 7, 1912, с. 164.

[26] Homerus, Ilias, Sch. ad 133; Idem, II ’Εις Διονυσον 1, 6; Euripides. Bacchen, v. 555—575.

[27] Homerus. Op. cit., Sch. ad 133.

[28] Ст. Шишманов. Следи от култа на слънцето в Родопите. — Родопски напредък, VII, 1, с. 1—3.

[29] Ст. Шишманов. Бръшлянът — култово растение в Родопите. — Родопски напредък, IX, 5—6, 113—115.

[30] Ст. Райчевски. Родопското прорицалище..., 31—33.

[31] Homerus. II 'Εις Διονυσον, 1—6.

[32] Euripides. Rhes, v. 970—975.

[33] Strabo. Geogr. Vii, 3, 5.

[34] Euripides. Op. cit., v. 555—575.

[35] Ал. Фол. Тракийският орфизъм, С., 1986, с. 139.

[36] Ив. Венедиков. Тайната на тракийските могили, С., 1968, с. 21.

[37] Connon, Jacoby. Die Fragmente der griechische Historiker, Berlin — Leiden, 1954, frg. 190 и сл. Сведението се отнася до надгробната могила на Орфей при Либетра.

[38] M. Eliade. La nostalgie de Paradis dans les traditions primitives (Mythes, rêves et mystères). Paris, p. 80—98; M. Eliade. De Zalmoxis à Gengis Khan. Etudes comparatives sur les relations et le folklore de la Dacie et de l'Europe Orientale. Paris, 1970, p. 56—57.

[39] Polyaenus. Strateg., VII, 22.

[40] Ал. Фол. Трета година Гетика. — Изкуство, 1984, 4, 27—28.

[41] Herodotus, Op. cit., IV, 94.

[42] Д. Попов. Тракия на царете — жреци, царете — богове. — В: Тракийски легенди, С., 1981, 131—150.

[43] Виж бел. 37.

[44] Ал. Фол. Тракийският орфизъм, с. 147.

Encore une hypothèse concernant le sanctuaire de prédications de Dionysos dans les Rhodopes

Z. ZDRAVKOVA

(Résumé)

L'auteur essaie de localiser le sanctuaire de Dionysos connu dans l'Antiquité sur un des sommets des Rhodopes — Enihanbaba tepe (2000 m au-dessus du niveau de la mer). L'hypothèse se base sur les monuments archéologiques abondants sur les versants du sommet, le sanctuaire musulman existant là de nos jours encore, sur les restes se trouvant à proximité d'une route antique, ainsi que sur la toponymie intéressante.

Les monuments mégalithiques de la région et plus spécialement les dolmens soulèvent le problème de leur lieu avec la religion de Dionysos. L'auteur propose une hypothèse également à ce sujet.

Типология и особености на римско-дорийския капител в Мизия и в Тракия

СВЕТЛА ПЕТРОВА

Дорийският капител, зародил се като елемент на дорийския ред, е пренесен от гръцките колонисти. Откритите архитектурни фрагменти от дорийски ред във Варна[1] и Севтополис[2] показват неговото предпочитание. Дорийският капител е оформен просто, съобразно с конструктивното му предназначение — да поеме товара на антаблемана и да го предаде на колоната, като осъществи плавно прехода от кръглата форма на колоната към праволинейния архитрав. Състои се от три части: шийка — най-долната част на капитела, която представлява продължение на ствола на колоната, отделена от последния барабан чрез скамила; ехин — има изпъкнала сферовидна крива на профила си и осъществява пренасянето на товара на антаблемана върху тялото на колоната; абак — непрофилирана квадратна плоча, слабо надвесена над ехина.

През елинистическата епоха в дорийските капители се въвеждат йонийски декоративни мотиви върху ехина и абака, които дотогава били гладки. Най-ранният пример за смесване на стиловите форми са капителите от Булевтериона в Милет от първата половина на II в. пр. н. е. (ок. 170 г. пр. н. е.)[3]. Прилагането на йонийски форми на украса в дорийските капители се възприема и от римските архитекти, като промените в пропорциите на капитела изразяват еволюцията му. През класическата епоха височината му достига приблизително 1 Мо (модул)[4]. Модулът е единица мярка, получена от долния радиус на колоната. Въведен е от гръцките архитекти и затова Витрувий го нарича ‘εμβὰτης[5]. Висо-

1

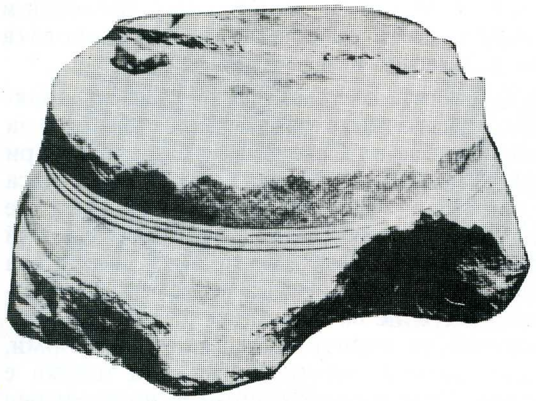

2

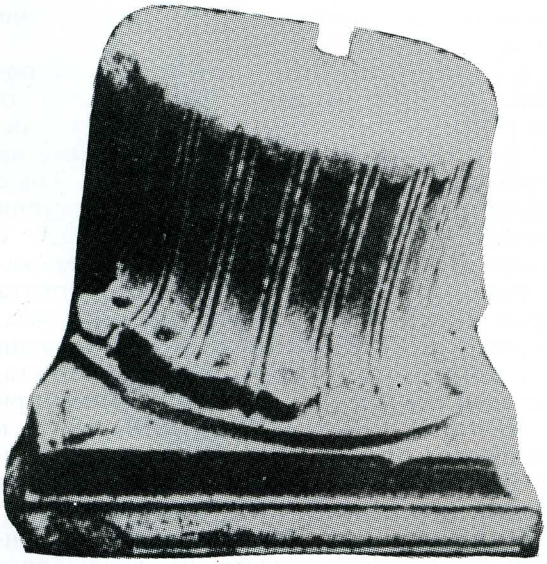

3

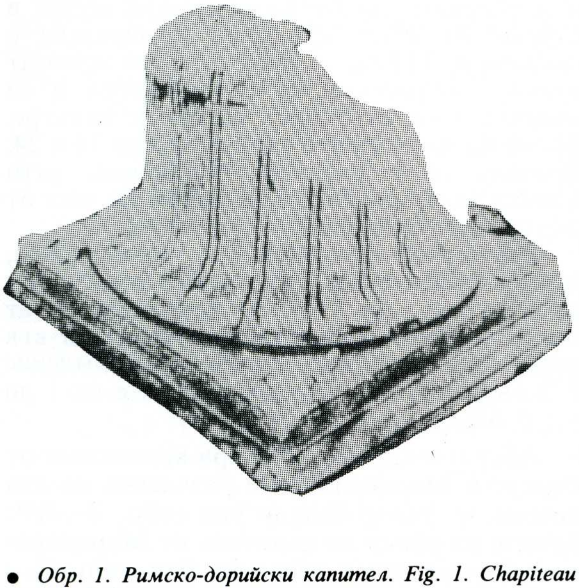

● *Обр. 1. Римско-дорийски капител. Fig. 1. Chapiteau romano-dorique*

● *Обр. 2. Римско-дорийски капител от Одесус. Fig. 2. Chapiteau romano-dorique de Odessus*

● *Обр. 3. Римско-дорийски капител от Марцианопол. Fig. 3. Chapiteau romano-dorique de Marcianopolis*

чината на колоната заедно с капитела е 14 модула, а височината на капитела — 1 модул. Витрувий дели капитела на три части — абак с киматии, ехин с анули (листели) и шийка[6].

За разлика от гръцкия дорийски ред, който има само колона и капител, в римската епоха се появява още един елемент — база, като нерядко ехинът е украсен с кима. През римската епоха дорийският ред е представен с два типа:

1. Зъбчат — с употреба на зъборез в антаблемана;

2. Модулен — при който върху ехина на капитела е разположен ред модули.

Разликата между двата типа е: при зъбчатия — в антаблемана, като капителът има гладък ехин, а при модулния — в капитела, чийто ехин е украсен с кима и астрагал вместо тристъпален листел върху шийката[7]. По времето на Август се налага окончателно „класическият“ римско-дорийски капител с гладък ехин и стегната форма[8]. В този си вид той се среща по времето на Принципата.

Римско-дорийските капители от Мизия и Тракия показват стилови различия, като в черноморските градове на Долна Мизия се срещат капители, наречени от Джон Уард-Пъркинс „палмови“[9]. В Тракия са разпространени различни типове дорийски капители. Капителите от Мизия и Тракия разделяме на следните типове:

ТИП I. Римско-дорийски капители с гладък ехин (обр. 1).

Те имат формата на класическия римско-дорийски капител: квадратен абак, ехин с изправени рамене и едно- или тристъпална шийка. Типът е представен с капители от вилата при Чаталка[10], които са изработени от варовиков материал.

В Мизия типът е засвидетелстван с два капитела от Ескус[11], а в Тракия, Пловдивско и Родопите се е запазил вероятно под влияние на класическата гръцка архитектура.

Капители от този тип са открити и в Хисар[12], като много често капителите, изработени след II в., се определят като бази. Това се дължи на масивния абак, тесния и с много изправени рамене ехин с форма на пресечен конус и шийка, чиито анули са редуцирани. Шийката е къса и излиза направо от основата на ехина.

Капителите от тип I са слабо разпространени и са по-характерни за ранната република в Рим, но се срещат и по времето на Септимий Север в Северна Африка — пристанището на Лептис Магна, като служат за аналогии на капителите от Тракия[13]. Римско-дорийските капители от вилата при Чаталка (край Стара Загора) в своето изобразяване носят отпечатъка на къснoелинистически образци. Извивката на ехина им се доближава до тази на капителите от късноклавдиево и Нероново време и пресъздава елинистическото им изображение. Подобни на капителите от Тракия са капителите от стоата на агората в Ефес от I в. н. е.[14] и капителите от Остия, датирани в средата на I в. пр. н. е.[15]. Вероятно колоните и гладката шийка на някои от ранните римско-дорийски капители са били покривани с щук и оформяни като канелюри, както се е практикувало в Остия по Клавдиево време[16] и в Помпей[17]. Капителите от вилата при Чаталка, които наподобяват късноелинистически образци, имат канелирана шийка и колони, поставени направо върху стилобата, като колонадата е запазила влиянието на гръцката архитектура. Тези капители, съобразени и с материалите, открити при археологическите разкопки, се датират във втората половина — третата четвърт на I в. н. е.

От изследването на римско-дорийските капители, открити у нас и в другите римски провинции, може да се направи изводът, че през II—III в. употребата им намалява и формата им все повече се изражда. Намалява и броят на анулите, които стигат до една леко вдлъбната линия, разделяща ехина от абака. Изработката им е схематична и несъвършена. Канонът на Витрувий за построяването на дорийския капител отпада. В по-късните векове тези капители се преизползуват в ранновизантийските сгради[18]. От досега известните образци тип I се прилага в архитектурната декорация на Мизия и Тракия между I и III в.

ТИП II. Римско-дорийски капители с канелирана издължена шийка (обр. 2—5).

Капителите от този тип имат издължена кошницообразна канелирана шийка. Ехинът представлява листел, който отделя шийката от абака. Абакът е с квадратна форма, гладък или профилиран, понякога с релефна украса в ъглите. При някои екземпляри в началото на шийката има от 0,5 до 1 cm листел, образуващ „яката“ на капитела. Изработени са от мрамор, мраморизирани варовици с бял, синкав, сивосинкав с тъмни жилки цвят.

Според някои изследователи елементите на този тип са се развили на основата на елинистически прототипи на капителите със смесени форми — лотос и акантови листа, и канелюри и акантови листа върху шийката[19]. В Северна Африка капителите със смесени форми са наречени от някои автори пергамски и са изработени от проконески или пентеликонски мрамор, с буквени означения върху тях[20]. Поради означенията с гръцки буквени знаци капителите се смятат за изработени в източни ателиета. Техни прототипи се срещат в Мала Азия и Сирия. Сиглер нарича капителите със смесени форми от Траянеума в Пергам „еолийски коринтски капители“, а Бьоркер нарича капителите с украса от лотосови и акантови листа от Дионисиевия театър в Атина „кошницолистни“[21]. Капители с лотосови и акантови листа се срещат в Хадриановата вила в Тиволи и в Делфи[22].

Капителите със смесени форми са характерни за източните римски провинции и за някои градове на Северна Африка, като при някои канелюрите излизат от общата маса на капитела. Вероятно от този тип се развиват и капителите само с канелюри, тъй като изработката им е по-лесна и не изисква особена квалификация на майстора. В България досега не са засвидетелствувани римско-дорийски капители със смесени форми, но има такива, чиято издължена шийка е украсена само с канелюри, като долният ред листа е редуциран и на негово място в основата на канелюрите са изработени овули.

Къде да търсим произхода на канелюрата? Може би на Изток, защото един от най-ранните паметници с канелюра е корнизът на портата в Персеполис от епохата на Дарий I Хистасп (края на V в. пр. н. е.). Той е украсен с три реда канелюри с дълги ажурни езичета, изтеглени нагоре, под който е разположен астрагал[23]. През елинистическата епоха канелюрата минава от колоната върху капителите и оттам върху фриза. Канелюрите са оформени по различен начин — с плътно или ажурно очертани езичета, насочени към абака. Капителите с канелюри от България разделяме на два варианта в зависимост от това, дали канелюрите излизат от общата маса на капитела и правят извивка под ехина-листел, или не.

Вариант „А“. Римско-дорийски капители с излизащи езичета на канелюрите (обр. 2—4).

Капители от вариант „А“ има досега главно в Одесус, Марцианопол, Филипопол и в сбирката на Археологическия музей в София. Те имат удължена и нарязана с канелюри шийка, а езичетата им излизат извън очертанията на ехина-листел и се завиват леко като лист нагоре и навътре. Броят на канелюрите варира между 16 и 24. Врязани са с различна дълбочина като плавна дъга, по-скоро във форма на част от окръжност, отколкото елиптична.

Езичетата, излизащи от канелюрата, имат заоблен връх. Тези, които излизат от ръба между две съседни канелюри, имат остър връх. Над основата на капитела във всяка канелюра има релефно оформление 1/2 овула. Модулът на варианта е от 1 до 1 1/3 МО.

Абакът е гладък, като при капителите от Одесус и Марцианопол е разчленен на два листела с талон между тях (обр. 2—4)[24]. Ъглите на абака на капитела от Марцианопол са украсени с глави на бик (обр. 3).

Мотивът на черепи на бик и глави на бик води началото си от Близкият Изток и Гърция и оттам се разпространява в римската архитектура. Черепите на бик[25] се

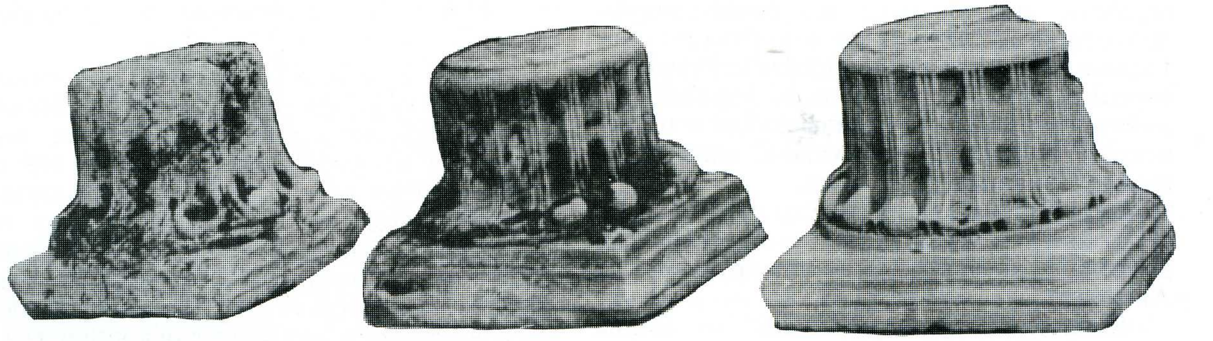

4

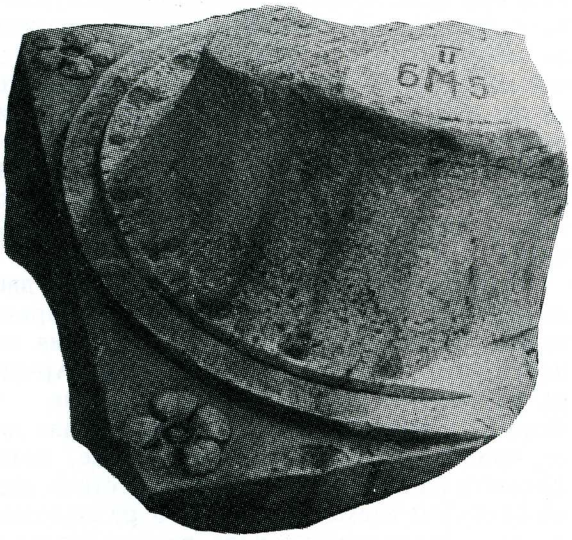

5

● *Обр. 4. Римско-дорийски капител от Одесус. Fig. 4. Chapiteau romano-dorique de Odessus*
● *Обр. 5. Римско-дорийски капител от Одесус. Fig. 5. Chapiteau romano-dorique de Odessus*

наблюдават за първи път в архитектурната украса на Арсинойона на остров Самотраки[26]. В България най-ранният паметник с бикови изображения е гирляндният мотив с черепи на бик от Казанлъшката гробница[27].

Глави и черепи на бик са засвидетелствувани в Мизия и в Тракия върху фриз от сграда в дорийски ред от Калатис[28]. Глави на бик се срещат и във фриза от Трезмис[29], от Рациария[30], от театъра на Филипопол[31], от Ескус[32]. В дорийски капители от България глави на бик като украса на абака досега не са срещани.

Подобни на капителите от този вариант Уард-Пъркинс нарича „палмови“. Те идват от типове, използувани във II в. пр. н. е. в Пергам и в Атина. В римската архитектура капители, аналогични на вариант „А“, се срещат при сгради от края на II в. и от времето на Северите. Уард-Пъркинс датира капителите от термите на Одесус в последните години от управлението на Антонините или в първите години от времето на Северите[33]. Характерно за капитела от Марцианопол и за някои от Одесус (обр. 2 и 3) е изработването им от проконески мрамор. Този факт, както и вероятното им производство в ателиетата на Егейските острови потвърждават големия внос в Одесус на саркофази[34] и на готови архитектурни детайли. Освен капителите от проконески мрамор от вариант „А“ съществуват и такива от местни породи камък. Според Уард-Пъркинс, изследвал вноса на пентеликонски и проконески мрамори, бързото възприемане на новите традиции в обществената архитектура на Одесус се дължи на проконеския внос и на азиатските скулптурни модели[35].

От обнародваните паметници и наблюденията ни в днешна Северна България можем да направим извода, че капителите от вариант „А“ се срещат в Долна Мизия само по Черноморското крайбрежие. Вариантът е засвидетелствуван на север от Одесус и Марцианопол с капители от античния Томи[36], датирани най-общо във II—IV в., от Таманския полуостров[37] и от Северовия форум на Лептис Магна[38], датирани около 200—210 г.

Капителите от вариант „А“ се срещат от края на II до средата на III в., когато изцяло биват изместени от вариант „Б“.

Вариант „Б“. Римско-дорийски капители с неизлизащи езичета на канелюрите (обр. 5).

Хронологически този вариант съществува и се развива успоредно с вариант „А“, но е по-опростен. Шийката на капитела е също издължена и кошницообразна, но липсват излизащите навън езичета на канелюрите. Тук канелюрите са на едно ниво с листела, заместващ ехина на капитела. Абакът в повечето случаи е непрофилиран. Само при капитела от Одесус[39] (обр. 5) и при един капител от Плиска[40] в ъглите на абака има изобразена розета. При тях липсват и овулите в основата на шийката. Височината на капитела заедно с абака е 1 1/3 Мо. Изработени са от сиво-бели мраморизирани варовици.

Капители от вариант „Б“ са открити досега във Варна, Стара Загора[41], Никополис ад Нестум[42], Сандански[43], Мелник[44] и др. Те са по-разпространени в Тракия, отколкото в Мизия. Вариантът се развива вероятно на основата на елинистически прототипи от Мала Азия и континентална Гърция и на римско-дорийските капители от вариант „А“. Той може да се изработи от майстори с по-ниска квалификация и от по-непретенциозни породи камък, каквито са мраморизираните варовици.

Подобни на капителите от вариант „Б“ са открити в Мала Азия — Кумбаба[45] и Дидима[46] през III—IV в. и в руините на Анкара[47].

Капителите от вариант „Б“ от Долна Мизия и Тракия се датират от края на II—IV в., но тяхното развитие и употреба продължават и през ранновизантийската епоха. Те са характерни и за източните провинции[48]. Кауч ни дава и по-късни примери на капители с канелюри и смесени форми от Атина, Халки, Егина и Харонея[49].

ТИП III. „Съставни“ римско-дорийски капители (обр. 6—8).

Капителите, които съставят този тип, наричаме „съставни“, защото обединяват по форма и елементи тип I и тип II. При тях се появява богата украса от йонийска кима и астрагал, разположени върху ехина. Капителите от този тип отнасяме към т. нар. модулен дорийски ред. Шийката е канелирана, кошницообразна. Канелюрите, чиито езичета са насочени нагоре, имат в основата си от 1/2 до 1/3 овула и са оформени като плавна дъга. Абакът в повечето случаи е гладка плоча.

Капителите от тип III се развиват от образци на класическата гръцка архитектура. В Рим този тип навлиза по времето на Принципата чрез Кариатидите на Ерехтейона, изобразени на Августовия форум, и капителите от арката на Август от 19 г. пр. н. е. Те имат плитко врязана йонийска кима и астрагал под нея, а овулите са разделени една от друга с изпъкнал ланцетовиден ръб[50]. Капители с декориран с кима ехин се срещат рядко, макар някои автори да твърдят, че полукръглият ехин на капитела от колоната на Траян е украсен с „обичайните за римско-дорийския ред прорези от йонийска кима“[51].

Появата на йонийска кима и канелюра върху римско-дорийските капители се дължи на смесването на античните гръцки мотиви с персийско-партските през римската императорска епоха. Капителите с йонийска кима върху ехина от Мизия и Тракия имат черупки, разделени от ланцетовиден или копиевиден ръб или стреличка. Ланцетовидният и копиевидният ръб принадлежат към по-ранен период от развитието на капителите. Те продължават да съжителстват със стреличката, появила се през II в. в източните римски провинции, която е типична за Хадриановата архитектура на Изток. Върху капителите от Мизия и Тракия стреличката се изобразява по различен начин[52].

Нов декоративен мотив, който се използва при украсата на римско-дорийските капители, е астрагалът. Разположен под ехина или отделящ абака от ехина, той се изобразява по различен начин. Използван през класическата епоха при украсата на йонийските капители, фризове и архитрави, преминал през елинистическата архитектурна декорация, той се възприема от римляните. Астрагал върху капители е приложен в Рим при паметници от времето на Републиката. Върху дорийски капители той започва да се изобразява по Флавиево време, като най-много паметници в Рим и провинциите са от Хадрианово време. При Флавиите и особено при Траян изображението на астрагала е както при класическите гръцки образци — издуто и издължено мънисто между две двойки по-дребни и тесни мъниста.

Формата на издължено мънисто и две по-малки с остър вертикален ръб е характерна за Хадрианово време. В Тракия се наблюдава върху украсата на вила Армира[53], Филипопол[54], Августа Траяна — Форума. Този тип астрагал продължава да се прилага и в следващите векове, като формата на издълженото мънисто става все по-плоска и схематична. Често разположението на астрагала е такова, че острият връх на овулата не попада върху двете малки мъниста, т. е. не е канонично, както е в архитектурно-декоративните фрагменти от гръцко време, от Републиката.

„Съставните“ римско-дорийски капители от Мизия и от Тракия са познати в два варианта:

Вариант „А“ (обр. 6).

Капители от този вариант досега са известни от Тракия — Стара Загора, Пловдив, Карлово и София.

Ехинът им е отделен от шийката с листел, висок около 1,5—2 см. Той е украсен с кима, чиито овули рядко имат черупки, врязани немного дълбоко. Овулите се разделят от прав ланцетовиден, копиеобразно оформен ръб или стреличка. При капитела от Стара Загора се среща комбинация от ланцетовиден, „S“-образен орнамент и стреличка. Абакът на капителите от този вариант в повечето случаи е квадратен. Височината на капителите е най-често 1 1/3 Мо. Канелюрите на издължената кошницоподобна шийка са врязани и отделени една от друга с вдлъбната жилка, като при капитела от Стара Загора те са 14 (обр. 6). При повечето капители броят на канелюрите е 20. Така оформена шийката напомня много тази на капителите от вариант „Б“ на тип II. Изработени са от мраморизирани варовици, като капителите имат различно качество на

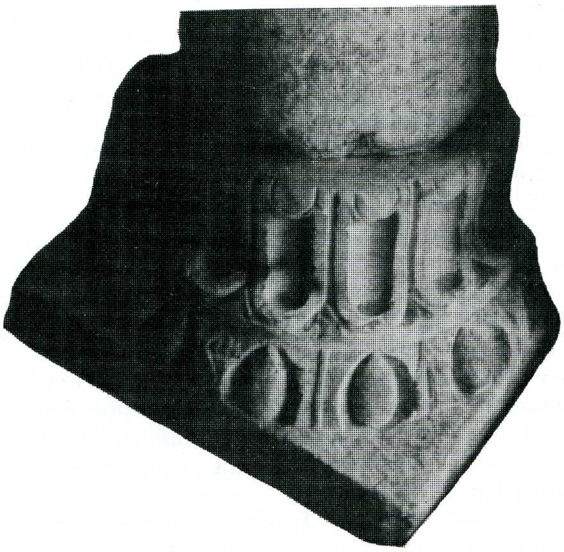

6.

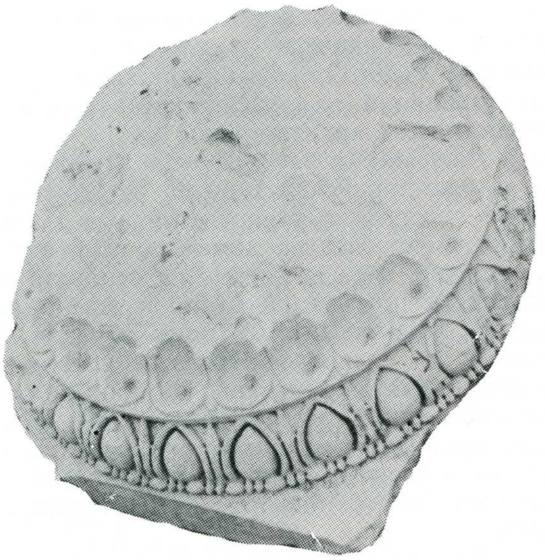

8

- *Обр. 6. Римско-дорийски капител от Стара Загора. Fig. 6. Chapiteau romano-dorique de Stara Zagora*
- *Обр. 7. Римско-дорийски капител от форума при западната порта на Августа Траяна. Fig. 7. Chapiteau romano-dorique du forum près de la porte occidentale de Augusta Trajana*
- *Обр. 8. Римско-дорийски капител от форума на Филипопол. Fig. 8. Chapiteau romano-dorique du Philippopolis*

изработка в зависимост от възможностите на майсторите каменоделци.

Прототипът на този вариант е засвидетелствуван в капителите на театъра в Беневент[55], колоната на Траян в Рим[56], фрагментите от Албано[57]. От Улпия Траяна, провинция Дакия, произхождат няколко капитела, сега в музея на град Дева (Румъния), и един капител, чието местонахождение е неизвестно[58]. Те имат подобен на нашите капители ехин с йонийска кима без черупки на овулите, които се разделят от стрелички. Изключение прави само един капител, чиято кима има черупки с остър ръб. Астрагал с издължено мънисто между две двойки мъниста с остър вертикален ръб разделя ехина от издължената шийка. Тези капители са изработени твърде примитивно и са датирани най-общо във II—III в.

Като имаме предвид подобните капители от Италия и близката до нас Дакия, както и стиловите белези на капителите, смятаме, че този вариант се разпространява и прилага в архитектурната декорация на Мизия и Тракия в края на II—IV в.

Вариант „Б“ (обр. 7 и 8).

Тези капители са открити досега от форума на Августа Траяна и от Филипопол. Те имат богато декориран ехин и издължена кошницообразна шийка. Височината им е около 1 Мо, абакът им е гладък. Канелюрите върху шийката са с дълбоки контури и неизлизащи извън тялото на капитела езичета. Ехинът е сложно разчленен от йонийска кима и астрагал, като при капитела от Стара Загора (обр. 7) се разделя на два декоративни пояса — лесбийска кима, под

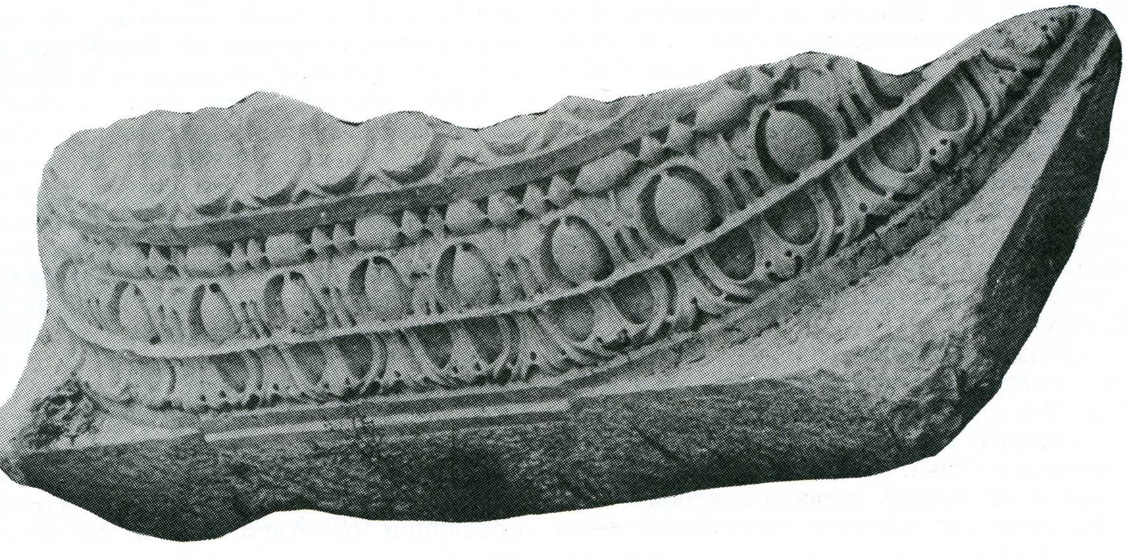

7

която е разположена йонийската кима и астрагалът. Ехинът на капитела е отделен от абака и шийката чрез листели, широки 2 см. При други капители, които съставят този вариант, такова отделяне има само между шийката и ехина. Капителът от Филипопол има гладък абак (обр. 8). Йонийската кима върху ехина е с добре очертани черупки, които се разделят от стреличка с изпъкнал централен ръб. Астрагалът за разлика от досега проучваните капители в римско-дорийски ред е разположен между абака и ехина, а не под него.

От досега изследваните капители, както и от достъпната ни литература не са ни известни подобни капители. Астрагалът и йонийската кима върху капителите в дорийски ред са декоративни мотиви, възникнали през късноелинистическата епоха, усвоени от римските архитекти и декоратори. Според изработката, стиловата и композиционна схема тези капители можем да датираме от средата на II в. до времето на Северите. При капителите от тип III, открити в Августа Траяна, различаваме два начина на изработване на украсата на ехина. Към първия отнасяме капителите, чийто ехин е украсен само с кима и астрагал. Кимата е с широко отворени черупки, схематично очертани и разделени от прав, вертикален, ланцетовиден ръб. Астрагалът под кимата не е разположен канонично. При повечето от тях се получава разместване и овулите попадат и върху голямото мънисто. Малките мъниста са отделени помежду си и зрително се добива представа, че целият астрагал е нанизан на връв.

Вторият начин на изработване на украсата на ехина се среща при двойните капители. Той се характеризира с по-голяма разчлененост на ехина. Овулите от йонийската кима и останалите декоративни мотиви са изрязани със свредел. Острият връх на всяка овула е свързан с черупката посредством права вертикална къса пръчица. Такова свързване на овулата с черупката ѝ е типично за римската обществена архитектура от времето на Хадриан, Антонин Пий и Марк Аврелий, както показват паметници, датирани точно и произхождащи от Мала Азия[59], и тези от нашите земи[60].

Капителът от Стара Загора, който датираме в третата четвърт на II в., има лесбийска кима, чиито стилизирани елементи срещат аналогии във фрагменти от Рим, украсени с обратна кима тип „С“ според Е. Стронг[61].

Обща характеристика при изрязването на архитектурно-декоративните орнаменти през II в. е дълбокото и остро издълбаване със свредел, което придава силен ефект на светлина и сянка. Ефектите от работата със свредел са твърде очевидни, особено при изработката на малките стилизирани листа на лесбийската кима. Те са свързани помежду си чрез много тънка къса ивица, останала от работата със свредела. Вдлъбнатият в средата лист с език, който има стилизирана форма, се среща при паметници от късната Хадрианова епоха и Антониново време, възродили частично по-ранни декоративни мотиви[62].

Развитието на римско-дорийския капител е тясно свързано и с развитието на икономическите и културните връзки между източните и западните римски провинции. Преместването и заселването от едно място на друго на майстори каменоделци с различна етническа принадлежност създават възможност за възникване и развитие на нови школи за обучаване на майстори с нов стил при оформянето на архитектурно-декоративните мотиви.

В Мизия и в Тракия развитието на римско-дорийския капител има няколко особености:

1. Употребата на римско-дорийски капители е ограничена в старите културни центрове, където са се запазили архитектурните традиции на класическата гръцка и елинистическа архитектура.

2. Оформят се няколко типа и варианти на римско-дорийския капител, които имат строго географско разпределение: в Долна Мизия употребата на дорийски капители е спорадична, и то предимно на основата на внесени, а по-късно и възпроизведени вероятно от Егейските острови образци. В Тракия се среща употребата както на римскодорийски капители, възпроизвеждащи късноелинистически форми, така и на капители, чието възникване и развитие в римската епоха е вероятно на основата на по-стари прототипи от елинистическата епоха.

3. Римско-дорийските капители с канелирана издължена кошницоподобна шийка от тип II, вариант „Б“ не са засвидетелствувани в другите римски провинции според достъпната ни литература преди началото на III в. Ето защо смятаме, че те са варваризирана форма на дорийския капител, където ехинът е редуциран за сметка на канелираната издължена шийка и езичетата на канелюрите не излизат от общия обем на капитела. Римско-дорийските капители от тип II, вариант „Б“ са по-разпространени през късната античност и ранновизантийската епоха. Те възникват и се развиват като възпроизведени на местна почва образци от елинистическата епоха, характерни за декоративната украса на Пергам и на Изтока.

4. Римско-дорийските капители с декориран с кима ехин, принадлежащ на т. нар. модулен ред от тип III, са характерни само за Тракия според досега известните екземпляри от нашите земи. Подобни на някои от тях се срещат в западните и източните провинции от Августово и от по-късно време[63].

[1] К. Шкорпил. Археологически бележки от Черноморското крайбрежие. ИАИ, VI, 1930—32, обр. 64 и 65; М. Мирчев. За античните храмове в Одесус. — ИНМВ, III, 1967, с. 24, обр. 4 и 5.

[2] М. Чичикова. Севтополис. С., 1970, с. 12—13.

[3] ВИА, II, 1, с. 297, М. 1949; W. Wielberg. Die Entwicklung des dorischen Kapitells. — ÖJH, 19/20, 1919, p. 181 sqq.

[4] Ив. Попов, М. Иванова. Класически архитектурни форми. С., 1976, с. 26.

[5] М. П. Витрувий. Об архитектуре. Десять книг. М. 1936, IV, 3, 3.

[6] Пак там, IV, 3, 4.

[7] И. В. Михаловский. Архитектурные формы античности. М., 1949, с. 56—59.

[8] ВИА, II, 2, с. 170; P. Ducati. L'arte classica. Torino, 1939, p. 593 sqq.; J. Mauch. Die architektonischen Ordnungen der Griechen und Römer. Berlin, 1890—1906, p. 37 sqq.; J. Bühlmann. Die Architektur de Klassischen Altertums une der Renaissanse, Abt. 1, 2, Stuttgard, p. 32 sqq., p. 27 sqq.

[9] J. B. Ward-Perkins. Nikomedia and the Marble trade. — PBSR, 48, 1980, p. 55.

[10] Капителът от вилата край Чаталка е публикуван в: D. Nikolov. The roman villa at Chatalka, Bulgaria. BAR, Suppl., fig. 15, 31.

[11] Т. Иванов. Ескус (под печат).

[12] От отчета за разкопките в Хисар през 1983 г.

[13] R. Bartocini. Il porto romano di Leptis Magna. Roma, 1958, p. 3 sqq.

[14] W. Wilberg. Die Agorà. — Ephesos, III, Wien, 1923, p. 81, fig. 133.

[15] P. Pensabene. Scavi di Ostia, VII, Roma, 1973, p. 32, tav. II 15, tav, 31, tav, IV 39—42.

[16] Ibidem, p. 201—202, tav. I—VI, p. 218, p. 29—34.

[17] ВИА, II, 2, с. 195—200, М. 1948.

[18] От с. Исперихово: — Д. Цончев. ИАИ, XIX, 2, 1955, с. 222, обр. 5; от Хисаря и др.

[19] D. Krencker, M. Schede. Der Tempel in Ankara. Berlin — Leipzig, 1936, p. 5 sqq., Taf. 14; J. B. Ward-Perkins. Severan art and architecture at Lepcis Magna: — JRS, 38, 1948, p. 66.

[20] P. Romanelli. Topografia e archeologia del'Africa romana: — Enciclopedia classica. Sezione III, vol. X, t. VII, Torino, 1970, p. 284—286, tav. 2.

[21] E. Goffinet. L'église Saint Georges à Delphes: — BCH, 1962, 86, I, p. 251, fig. 13.

[22] Ch. Börker. Zwei vergessene Gibel in Athen. — AA, 1976, p. 273 Abb. 11.

[23] A. Godar. Umetnost Irana, Beograd, 1965, repr. 65.

[24] Тези капители са публикувани от: Y. B. Ward-Perkins. Nicomedia..., Pl. XIX.

[25] A. E. Napp. Boukranien und Girlande. Beiträge zur Entwicklungsgeschichte der hellenistischen und römischen Dekorationkunst. Wetheim am Mein, 1933, p. 1 sqq; Ch. Börker. Boukranien und Boukephalion. — AA, 1975, 2, p. 144 sqq.; B. Lunn. On the Symbolism of severed animal heads: — Latomus, XXII, 2, p. 257, pl. XLIV, fig. 22; T. Ivanov. Der Fortuna-Tempel in der Colonia Ulpia Oescensium in Moesia inferior (heute VR Bulgarien). — Recherches sur la culture en Mésie et en Thrace, I—IV siècle. Sofia, 1987, p. 7—60.

[26] K. Lehrmann-Hartleben. Preliminary report on the second campaign of excavation in Samothrace: — AJA, XLIV, 1940, p. 352, fig. 33; W. Oberleitner, A. Bernhard-Wahwe, A. Bammer. Katalog der Architektursammlung, II, Funde aus Ephesos und Samothrake. Kunsthistorisches Muzeum, Wien, 1978, p. 139 sqq, fig. 128—130.

[27] В. Миков. Античната гробница край Казанлък. С., 1954; Д. П. Димитров. За датата на стенописите от тракийската гробница при Казанлък: — Археология, 1966, 2, с. 1—13; Л. Живкова. Казанлъшката гробница. С., 1974.

[28] G. Bordenache. Antichità greche e romane nel Nuovo Museo di Mangalia: — Dacia, IV, 1960, p. 492, fig. 3.

[29] G. Bordenache. Sculture greche e romane. Buc., 1969, p. sqq.

[30] Й. Атанасова, В. Герасимова. Три латински надписа от Видински окръг: — Известия на музеите в Северозападна България, 1981, VI, 47—60.

[31] Благодаря на ст. н. с. Л. Ботушарова и арх. В. Коларова за оказаната ми помощ.

[32] От храма на Фортуна.

[33] J. B. Ward-Perkins. Nicomedia..., pl. XIX b.

[34] Л. Гетов. За вноса на саркофази в Одесус през римската епоха: — Археология, 1978, 2, 13—19; J. B. Ward-Perkins. Nicomedia..., p. 23—69.

[35] J. B. Ward-Perkins. Nicomedia..., p. 50—51.

[36] В. Канараке. Археологический музей в Констанце. Бухарест, 1967, с. 33.

[37] К. К. Гёрц. Археологическая топография Таманского полуострова: — Древности труды Московского Археологического общества, т. II, вып. 3, М., 1870, с. 267.

[38] J. B. Ward-Perkins. Nicomedia..., p. 55—56.

[39] Публикуван. Вж. бел. 26.

[40] Публикуван от К. Шкорпил. Постройки в Абобском укрепленIи: — ИРАИК, X, 1905, 121—123.

[41] Някои от тези капители са публикувани от Д. Цончев. Принос към проучването на римската архитектура в Южна България: — ГМПлО, II, 1956, 141—157.

[42] От разкопките на Никополис ад Нестум, преупотребени в по-късни сгради.

[43] Преупотребени в сгради от византийско време.

[44] Също сполии. Авторката благодари на ст. н. с. Ал. Димитрова-Милчева и на ст. н. с. В. Нешева за предоставената информация.

[45] M. Baran, G. Petzi. Beobachtungen aus dem nordöstlichen Hinterland von Theos. — Ist. Mitteil., 27/28, 1977/78, Teil 1, 2, Taf. 120 — 3, 2.

[46] U. Peschiov. Byzantinische Plastik in Didima. — Ist. Mitteil., 25, 1975, Taf. 38—4.

[47] D. Krencker, M. Schede. Der Tempel in Ankara. Berlin — Leipzig, 1936, p. 15 sqq.

[48] W. Müller-Wiener. Milet. 1973—75. — Ist. Mitteil., 27/28, 1977/78, Teil 1, 2, Taf. 31—1; M. Baran, G. Petzi. Beobachtungen aus dem nordöstlichen Hinterland von Theos. — Ist. Mitteil., 27/28, 1977/78, Teil 1, 2, Taf. 120—2.

[49] R. Kautzch. Kapitellstudien. Berlin — Leipzig, 1936, Taf. 44.

[50] G. Gualandi. L'apparato figurativo negli archi Augustei: — Studi sull'arco onorario romano, Roma, 1979, tav. X 2; E. Strong, J. B. Ward-Perkins. The tempel of Castor in the Forum Romanum. — PBSR, 30, 1962, p. 1—30, pl. XVII a.

[51] ВИА, II, 2, М. 1948, с. 220.

[52] Св. Петрова. Римско-йонийски капители от Мизия: — Археология, 1985, 3, 22—23.

[53] Я. Младенова. Разкопките на вилата при Ивайловград: — Археология, 1965, 2, с. 20—33.

[54] Г. Арбалиев. Строителни и художествени традиции на българската архитектура. С., 1977, с. 16, обр. 9.

[55] P. Pensabene. Scavi..., tav. A 3.

[56] ВИА, II, 2, М. 1948, табл. 39.

[57] Ив. Попов, М. Иванова. Цит. съч., черт. 62.

[58] A. Barnea, I. P. Albu. Piese de sculptura architectonică romană din colecţia Muzeului Judaţean Hunedoara-Deva: — Sargetia, X, 1973, fig. 1—2, fig. 2—1, 3, a, b, 2, p. 155.

[59] T. Wiegand. Milet. Bd. I, Heft 7, Berlin 1924, p. 51 sqq.

[60] Св. Петрова. Цит. съч., с. 18—20, обр. 6, 7, 10, 12; Т. Иванов. Върху някои аспекти на архитектурата на агората на Никополис ад Иструм: — Археология, 1979, 3, 3—4, обр. 3; T. Ivanov, Der Fortuna Tempel in der Colonia Ulpia Oescensium in Moesia inferior..., p. 9 sqq.

[61] E. Strong. Late Hadrianic Architectural Ornament in Rome: — PBSR, 30, 1962, p. 1—30.

[62] Ibidem, p. 147—150.

[63] Авторката благодари на н. с. П. Георгиев, който през 1982 г. й предостави капителите за обнародване.

Typologie et particularités du chapiteau romano-dorique en Mésie et en Thrace

PETROVA

(Résumé)

Dans le présent article l'auteur étudie la typologie du chapiteau romano-dorique en Mésie et en Thrace. Originaux sont trois types, les types II et III ayant chacun deux variantes.

Type Ier comprend les chapiteaux à échine polie, avec un listel à une ou trois marches et petit cou, abaque carré (poli ou profilé). Dans les chapiteaux de la fin du IIe—IIIe s. le listel à trois marches disparaît et le cou se détache de l'échine seulement avec une arête concave. Ils sont datés au Ier—IIIe s. (fig. 1).

Type IIe. Chapiteaux romano-doriques avec un cou allongé cannellé. Ils ont deux variantes.

Variante „A“ comprend les chapiteaux romano-doriques dont les languettes des cannelures sortent du volume général du chapiteau et se replient en haut et en dedans comme des feuilles. Ils se rencontrent de la fin du IIe jusqu'au milieu du IIIe s., lorsqu'ils sont déplacés par variante „B“ (fig. 2-4).

Variante „B“. Chapiteaux romano-doriques avec des cannelures ne sortant pas du volume général. Chronologiquement cette variante existe et se développe parallèlement avec variante „A“, mais est plus simplifiée. Les chapiteaux qui composent cette variante sont datés à la fin du IIe—IVe s. (fig. 5).

Type IIIe. „Chapiteaux romano-doriques „composites“. Nous les appelons „composites“ car ils unissent par la forme et les éléments type Ier et type IIe, en apparaissant sur l'échine une riche décoration (fig. 6-8). En rapport avec cette dernière nous distinguons deux variantes.

Variante „A“ (fig. 6) existe à la fin du IIe jusqu'au IVe s., variante „B“ (fig. 7-8) existe dans le deuxième quart de la deuxième — première moitié du IIIe s. et est caractéristique pour le moment des chapiteaux du Forum près de la porte occidentale de Augusta Trajana (Stara Zagora) et de Philippopolis (Plovdiv).

Les particularités du chapiteau romano-dorique en Mésie et en Thrace sont généralisées en quatre points qui indiquent la propagation géographique et la préférence de certains types et variantes dans les deux provinces.

Материали и съобщения

Могила № 1 от некропола край село Скравена, Ботевградско

ДАНИЕЛА АГРЕ

На 4 км северно от Ботевград е разположено село Скравена. Районът му е богат с археологически паметници. Около манастира „Св. Никола“, разположен северно от селото, има могилен некропол. Повечето от могилите са изравнени или съвсем слабо се открояват на терена. По-добре запазени са само две от тях, разположени в съвременното гробище на селото. Отделни могили се забелязват и на различни места в землището на селото. Една от тях е запазена при оброчището „Св. Петър“. На няколко метра от нея е имало други две могили, които се обработват много продължително време и техните размери са силно намалени[1].

През 1984 и 1985 г. бяха проведени редовни археологически разкопки на три могили от некропола. Могилите получиха условни номера от 1 до 3 от изток на запад. Размерите са им съответно — могила № 1 — диам. (И-З) 35 м, височина 6,30 м; могила № 2 — диам. 18—20 м, височина 1,7 м; могила № 3 — диам. 30,0 м, височина 2,70 м. Предмет на настоящата публикация е могила № 1.

Могила № 1 е най-голямата от некропола (обр. 1). Тя има сравнително правилна конусовидна форма. Билото ѝ е равно, по него личат следи от стари изкопи. За стратиграфски наблюдения бяха оставени по две централни ребра с направление изток — запад и север — юг. Направените наблюдения сочат един продължителен период на насипване на могилата и се открояват два хронологически етапа — античен и средновековен.

Обр. 1. Могила № 1, гледана от запад. Fig. 1. Tumulus No 1 vu de l'Ouest

1

I Антична епоха

Първият гроб, с който е свързано и началното натрупване на могилата, бе открит в североизточния ѝ край. Той е разположен на нивото на околния терен, без да е изградено каквото и да е съоръжение около него. Погребан е мъж. Извършеният ритуал е кремация извън пределите на могилата, мястото на кремацията не бе открито. Изгорелите човешки кости са събрани и поставени върху древното ниво. Между костите е открита масивна сребърна фибула. Тя не е горяла, поставена е в дар на покойника. В непосредствена близост до човешкото погребение бе разкрит конски скелет. Костите не са подредени анатомически, голяма част от тях липсват. Конят е бил положен с главата на юг. Най-добре запазената част от скелета е черепът. В челюстите му бе открита юзда.

Върху този гроб е натрупана каменна могила с вис. 2,4 м и диам. около 3,5—4 м. Специално подреждане на камъните не се наблюдава. Върху погребението са нахвърляни един ред средно големи необработени варовикови камъни. Отгоре са натрупани по-дребни камъни, между които има и речни. На върха на могилката са поставени най-големите каменни блокове. Каменният могилен насип никъде не е нарушен. Върху него е натрупана пръстта. Около тази могила са натрупани още 4 малки могили, състоящи се само от пръст. Могилите са обединени под един общ земен насип.

При това погребение е засвидетелстван добре познатият и широко разпространен в

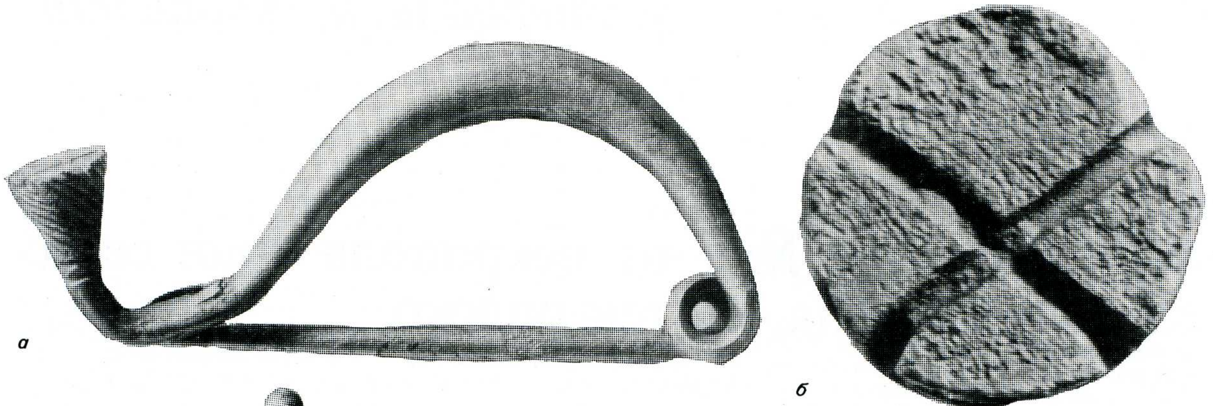

2

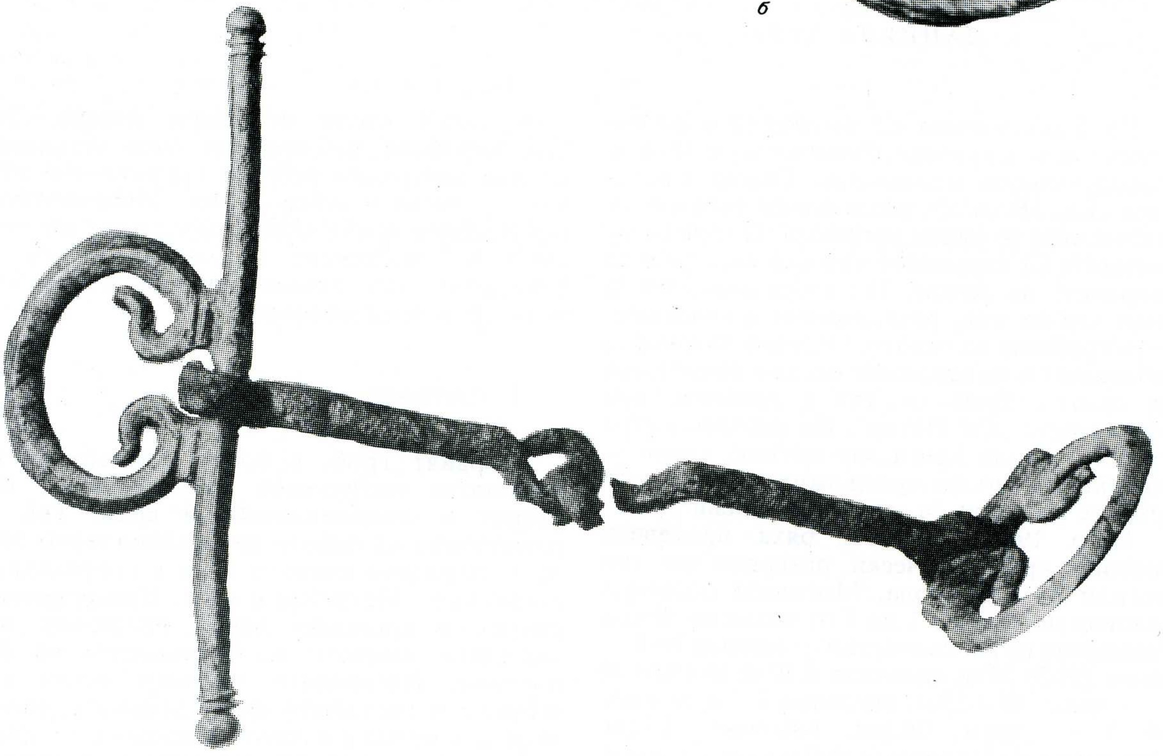

3

● *Обр. 2 а) сребърна фибула тракийски тип от гроб № 1; б) горната част на лъка. Fig. 2 a) Fibule d'argent type thrace du tombeau No 1, б) la partie supérieure de l'arc*
● *Обр. 3. Юзда с бронзови странични скоби и железен зъбалец от гроб № 1. Fig. 3. Bride avec des crampons de bronze latéraux et de fer du tombeau*

Древна Тракия обичай — конско жертвоприношение, извършено по време на погребението[2]. Такива конски погребения съпътстват най-богатите погребения от Тракия. Конят заема важно място в заупокойния култ при траките, произтичащо от ролята му при придобиването на власт[3]. Вероятно и погребаният в тази могила е бил с висок обществен ранг, наличието на конско жертвоприношение до гроба може да се смята за белег за хероизация на покойника[4]. В Тракия е разпространен и обичаят за натрупване на каменна могила върху гроба[5]. Виждаме, че в случая е спазена утвърдена погребална практика. За датиране на погребението ще използваме гробния инвентар. Откритата фибула (обр. 2) е от т. нар. фибули „тракийски“ тип (обр. 2). Изработена е от масивна сребърна тел. Иглодържателят е силно удебелен в средата, след което тялото изтънява, завива нагоре и завършва във вид на конус, обърнат с основата нагоре. Отгоре конусът е украсен с дълбоко врязан неправилен кръст, а отстрани — с врязани напречни линии. В основата на конуса са врязани две успоредни линии. От другата страна чрез спирала иглодържателят преминава в иглата. Размери: дълж. 6,1 см, вис. 3,2 см. Подобни фибули са намирани и на други места в Северозападна и Северна Тракия[6]. В този географски ареал в древността на много места се е добивало желязо, мед и сребро[7]. Голяма част от откритите сребърни фибули, които принадлежат към същия вид, както и фибулата от Скравена, са открити около Враца и Етрополе[8], райони, известни със сребърно-оловните си рудници. Това ни дава основание да предположим, че по всяка

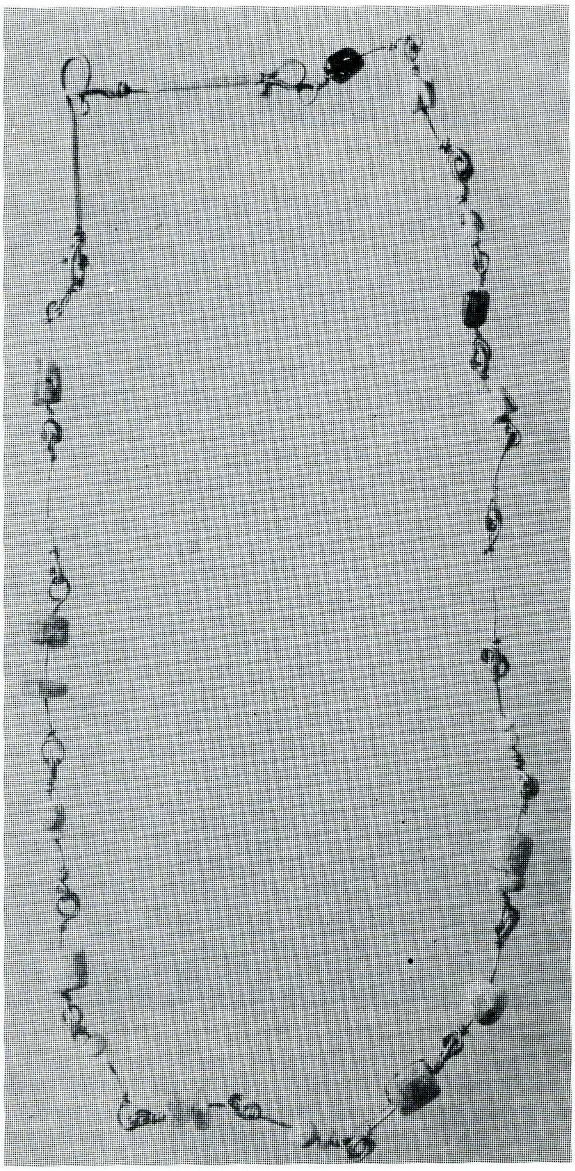

4

● *Обр. 4. Златна огърлица с различни камъчета от гроб № 2. Fig. 4. Collier d'or avec différentes pierreries du tombeau No 2*

вероятност в близост до рудниците са се намирали и ателиетата за производството на фибулите.

В. Миков причислява фибулите, чийто иглодържател завършва перпендикулярно нагоре, към IV вид тракийски фибули (вид, рядко срещан) и ги датира V—IV в. пр. н. е.[9]. В направената класификация на тракийските фибули Т. Д. Златковская и Д. Б. Шелов отнасят тези фибули към III тип и също така ги датират в рамките на V—IV в. пр. н. е.[10].

Юздата от Скравена (обр. 3) ни представя образец на т. нар. лека, мека юзда — вид, разпространен в Тракия през древността. Тя е изработена от два вида метал — зъбалецът е железен, а закачалките за поводите са бронзови. Зъбалецът е двуделен, съставен е от две пръчки. Вътрешните им краища завършват с проста халка, заловени една за друга като звена на верига. Външните краища завършват с две големи халки. В тях са промушени закачалките за поводите. Закачалките имат уховидна форма, слабо са удебелени в средата, с ромбовидно сечение. Краищата им са силно изтънени, стилизирани са във вид на водоплаващи птици. Към тях е припоена по една скоба, част от едната скоба липсва. Страничната скоба представлява пръчка с цилиндрична форма, има и от двете си страни по една главичка, подчертана с врязана линия. Предназначението на страничните скоби е да не позволяват зъбите на коня да стигнат краищата на оглавника и на поводите. Размери: дълж. на зъбалеца 14,5 см, диам. на зъбалеца 0,5 см, вис. на страничната скоба 13 см. Аналогични юзди от Тракия не са ни известни. Като далечен паралел може да бъде посочена юзда с № 7 от могилния некропол при с. Янково[11]. Цв. Дремсизова отнася този тип юзди към т. нар. гръцки тип, срещани от началото на V в. до края на IV в. пр. н. е.[12]. В работата си, посветена на тракийската юзда, Ив. Венедиков посочва като образец на леката юзда отново юздите от Янково[13].

Юздата от Скравена е изработена изящно. Издава ръката на много добър майстор, владеещ тънкостите на металообработването. Майсторът дори в такава утилитарна вещ е вложил висок художествен усет, превръщайки по този начин юздата в истинско произведение на тракийската торевтика.

Съпоставяйки юздата и фибулата с посочените им аналогии, периода на тяхното разпространение и битуване, смятаме, че извършването на това погребение може да се вмести в рамките между началото и средата на IV в. пр. н. е.

В североизточната периферия на могилата на дълбочина 1,4 м от повърхността бе разкрито богато погребение от римската епоха. Ритуалът е трупоизгаряне извън могилния насип. Незначителните останки от кремацията са събрани и поставени върху необработен варовиков камък. Гробът е покрит с един ред речни камъни, които образуват неправилен кръг с диам. около 1,9 м. Гробният инвентар е разположен около костите. Съдейки по него, погребението е на много младо момиче. Състои се от стъклен съд (вероятно балсамарий), фрагментиран следствие натиска на камъните, златна огърлица, златен пръстен и глинена чашка (фрагментирана); те не са горели.

Откритата огърлица (обр. 4) е изработена прецизно. Състои се от 10 броя ахати, изрязани във вид на цилиндър, 7 бисера и 2 сини мониста. Златните телчета са със завити краища, свързани помежду си с халкички във вид на осморки. На тях са нанизани камъните и манистата. Златната нишка при всеки един от камъните е усукана. Закачалката е от обикновена халка и кука. Съдейки по разположението на камъните, вероятно половината от накита липсва. Размери: запазена дълж. 39,6 м. По тип може да се отнесе към огърлиците, намерени в Николаево, Плевенски окръг (там липсват камъчета в златните зърна[14]), в Рицария[15], Пауталия[16], Лом[17], в могила № 4 от могилния некропол в района на Чаталка, Старозагорски окръг[18], и на други места. Подобни огърлици са известни от Тортоза и Емеса в Сирия[19]. Всички те датират от средата на II в. до първата половина на III век от н.е. Огърлиците, намерени по нашите земи, се отличават с по-грубата си изработка и липса на изящество. При тях личи сирийското влияние, което отбеляза още Б. Филов[20].

Разкриването на значителен брой огърлици от този тип в Северна и Северозападна България дава основание да се предположи, че някъде тук се е намирал техният производствен център. Най-вероятно това е Рациария, която в този период е голям икономически и производствен център на художествени изделия[21]. Тя е поддържала тесни стопански връзки със Северозападна България и по всяка вероятност е снабдявала тези райони със своята художествена продукция.

Златният пръстен (обр. 5) спада към типа пръстени, получили разпространение по нашите земи от средата на III до края на IV в. от н.е.[22]. Халката е обла, краищата ѝ са леко изтънени на мястото, където е запоен кръгъл щит. В щита е поместен камък с елипсовидна форма, той е от халцедон. От двете страни на щита са запоени по две златни топчета. Размери: диам. на халката 1,7 см, вис. на щита 0,5 см, деб. на халката 0,15 см. Върху камъка е гравиран монограм, който е в позитив и не е служил за печат. Надписът, състоящ се от три букви NΣ◊, е на гръцки език и представлява собственото име Ὅνεσος, което се среща от средата на III в. от н.е.[23].

Стъкленият съд е от белезникаво стъкло, слабо иризирано. Запазени са част от равно дъно и цилиндрична шийка с широк хоризонтален ръб на устието. Съдът е с много тънки стени. Размери: деб. на стените 0,04 см, зап. диам. на дъното 0,45 см.

Глинената чашка е силно фрагментирана. Изработена е от фино пречистена и добре изпечена глина. Има капковидно, извито навътре устие. Столчето е високо с елипсовидна форма, със слабо конкавно дъно. Размери: вис. 2,8 см, деб. на стената 0,3 см, диам. на дъното 6,2 см.

Откритите материали свидетелстват не само за високите художествени изисквания на местната аристокрация (без съмнение погребаната е член на богат дом), но и за значителни материални възможности.

Като се вземат предвид посочените аналогии и техниката на изработка на накитите, това погребение може да бъде датирано от края на III — началото на IV в. от н.е.

На около 2 м западно от това погребение на същата дълбочина под малко каменно струпване (диам. около 1,5 м и вис. не повече от 0,8 м) бе разкрито друго погребение. Ритуалът е кремация извън пределите на могилата. В могилния насип е издълбана яма, в която са поставени останките от кремацията. Вероятно този гроб е бил вторично разкопаван. Това предположение се потвърждава и от намерените костици между камъните, покривали погребението. Между костите бе открит фрагмент от патинирана фибула, силно корозирал малък железен предмет, чието предназначение е трудно за определяне, и медна монета на Константин Велики. От бронзовата фибула (обр. 6) е запазено само крачето. Тя принадлежи към т. нар. тип „луковични“. Крачето е украсено с две по две врязани ямички, включени в кръгчета („птиче око“ — техника поансон), образуващи два квадрата, разделени от една врязана линия. Дупката върху крачето е от болт, който е придържал постоянно иглата в иглодържателя. Размери: запазена дълж. на крачето 5 см, шир. от 0,7 до 1,2 см, диам. на отвора 1 см.

Този тип кръстовидни („луковични“) фибули са често срещани по нашите земи в

● *Обр. 5 а, б) златен пръстен от гроб № 2 с монтиран камък от халцедон и надпис. Fig. 5 а, б) Bague d'or du tombeau No 2 avec pierre de calcédoin enchâssée et inscription*

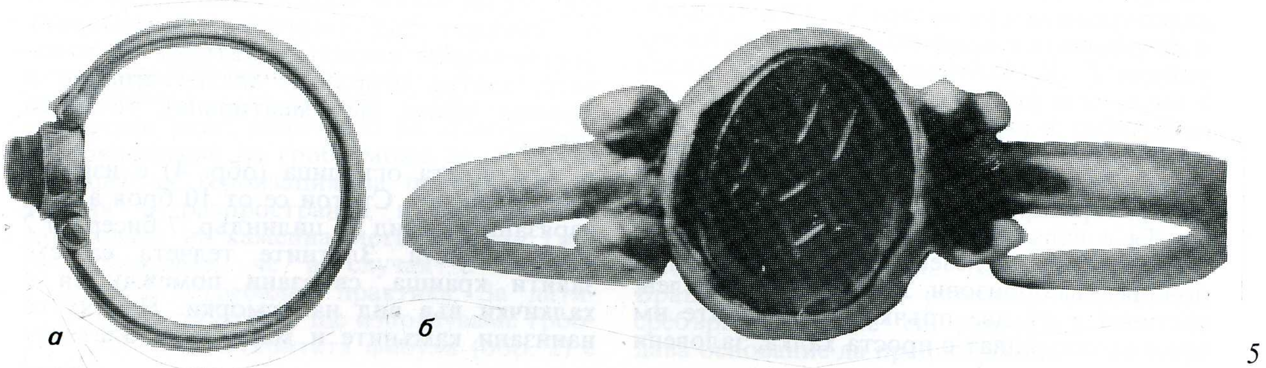

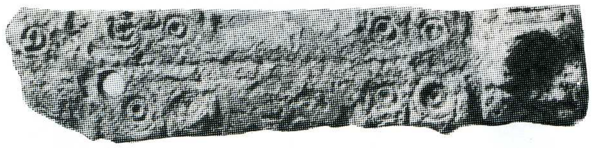

6

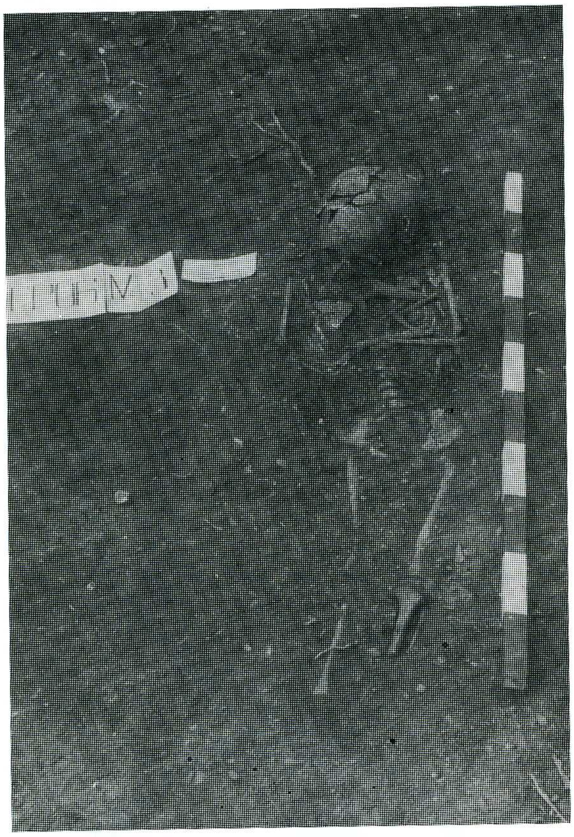

7

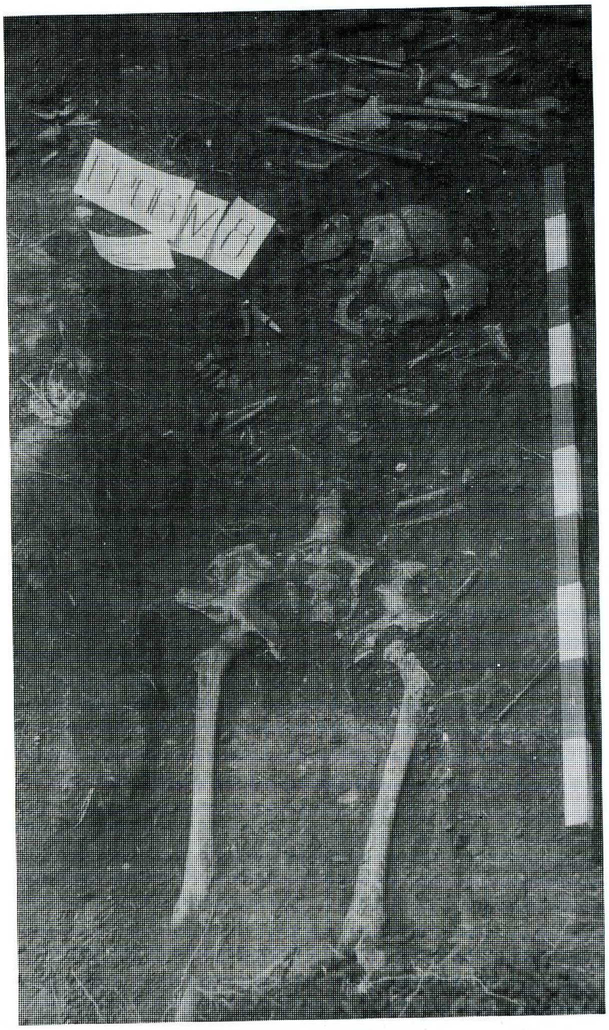

8

● *Обр. 6. Фрагмент от бронзова кръстовидна фибула от гроб № 3. Fig. 6. Fragment de fibule de bronze cruciforme du tombeau No 3*

● *Обр. 7. Средновековно погребение № 3. Fig. 7. Inhumation moyenâgeuse No 3*

● *Обр. 8. Средновековно погребение № 8. Fig. 8. Inhumation moyenâgeuse No 8*

градовете, крепостите и некрополите от късната античност. Те са били широко разпространени и в другите дунавски провинции на Римската империя[24]. В България подобни фибули са намирани в късноантичния некропол в местността „Стражата“, край Плевен[25], в ранновизантийското селище от Перник[26], в Нове[27] и на други места. Такава фибула е изобразена и в Силистренската гробница[28]. Подобна фибула, намерена в с. Пейчиново, Русенско[29], е придружена с 29 монети на Констанций I и II и на Констанс. Аналогични фибули в Панония най-често се появяват с монети на Констанций II и Констанс. Те принадлежат към III тип по класификацията на Келлер[30] и се датират в периода между 340—360 г. от н. е.

В нашия случай фибулата е открита заедно с монета на Константин Велики, чието отсичане е датирано в 347—348 г.[31]. Имайки предвид периода на циркулация на този тип монети, а също така и посочените аналогии на фибулата, това погребение следва да се отнесе към средата на IV в.

В насипа на могилата бяха открити 28 късноантични монети, сечени през първата половина на IV в.

II Средновековна епоха

След снемане на горния пласт на могилата стана ясно, че тя е била използвана дълговременно за некропол през средновековието. Открити са 56 погребения. Външният им вид е почти един и същ. Те бяха разкрити на дълбочина от билото на могилата от 0,2 до 2 м. Всички са извършени според изискванията на християнския погребален обряд. Погребаните са ориентирани с главата на запад с малки отклонения в зависимост от сезона (обр. 7). Мъртвите са заравяни в насипа без ковчег (изключение прави гроб № 1 и № 2). Полагани са по гръб, с опънати долни крайници, ръцете са свити в лактите и дланите са събрани обикновено върху коремната област или таза и по-рядко са скръстени върху гърдите. В редки случаи една от ръцете е опъната покрай тялото. Гробовете не са имали трайни надгробни кръстове. При тяхното разкопаване се установиха редица случаи на частично застъпване или пресичане на един гроб от друг (обр. 8). Много от скелетите са силно разрушени.

Мъртвите са погребвани облечени, заедно с принадлежащите им накити. Накитите са открити на съответните места, там, където са носени приживе. Преобладават в женските погребения. В някои от погребенията в склюЧените пръсти на ръцете са поставяни 1—2 медни монети.

Намерените материали ще бъдат разгледани по групи — накити за украса на главата, на други части от тялото и облеклото.

Обеците и *наушниците* са изработени от мед, бронз и сребро. Най-елементарни за изпълнение и затова вероятно най-разпространени са били обеците, които представляват обикновена отворена халка от обла тел (обр. 9). В някои от гробовете те са поставяни по две от едната страна на черепа.

Обеците-халки от бронз и сребро са често срещани в некрополите, датирани от началото на X до XIV в.[32] Масивните сребърни халки с дебелина на телта 0,2—0,3 см трудно биха могли да се промушат в ушите и са носени като наушници. Подобни обеци и наушници се откриват и в некрополи от X—XIV в. в СССР, Югославия, Румъния и Чехословакия[33].

Друг вид обеци са отворените халки с нанизано сферично мънисто във вид на 4-листна детелина (обр. 10, гроб № 50). Подобна обеца е открита в същия гроб, като вместо мъниста на две места върху телта са навити тънки медни нишки (обр. 11). У нас такива обеци са известни от много средновековни некрополи[34].

Отворената обеца-халка съставя основата за развитието на кръглата обеца, която запазва теленото кръжило, но на него сега се нанизва сферично кухо тяло, съставено от две полусфери (обр. 12)[35]. Такива обеци са открити в гроб № 28.

По-усложнен вид на обецата-халка е намерената в гроб № 27 бронзова обеца (обр. 13). Това е отворена халка от объл тел, в долния край навит спирално във вид на конус[36].

Друга група обеци, открити в некропола, са обеците-наушници. Те са големи и тежки и са прикрепвани върху парче плат над ушите. Те са най-изящни, изпълнени с художествен усет, разнообразни са по размери, форма и украса. Представляват типове, добре познати у нас и някои съседни страни.

9

10

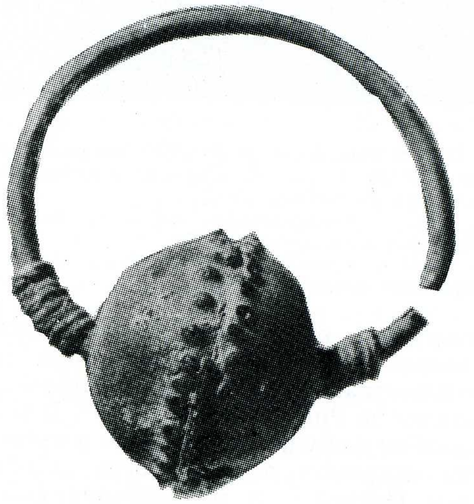

12

● *Обр. 9. Сребърна обеца-халка от гроб № 22. Fig. 9. Boucle d'oreille-anneau d'argent du tombeau No 22*

● *Обр. 10. Медна обеца-халка с нанизано мънисто от гроб № 50. Fig. 10. Boucle d'oreille-anneau en cuivre avec petite perle de verroteris enfilée du tombeau No 50*

● *Обр. 11. Медна обеца-халка от гроб № 50. Fig. 11. Boucle d'oreille-anneau du tombeau No 50*

● *Обр. 12. Медна обеца с нанизано на нея кухо сферично тяло от гроб № 28. Fig. 12. Boucle d'oreille de cuivre avec un objet sphérique creux enfilé à elle du tombeau No 28*

● *Обр. 13. Медна отворена халка в долния край, спираловидно навита, от гроб № 27. Fig. 13. Anneau de cuivre ouvert enfilé en spirale à l'extrémité inférieure du tombeau No 27*

● *Обр. 14. Двойка медни обеци-наушници от гроб № 8. Fig. 14 Paire de boucles d'oreille de cuivre du tombeau No 8*

Първата двойка наушници (обр. 14) може да се отнесе към най-лесните за изпълнение. Преки аналогии намираме в обеците от средновековния некропол край Луковит[37], в средновековния некропол в м. Стражата край Плевен[38], а подобни (само с една призма) — в некрополите край Ловеч[39], църквата „Св. София“[40] и некропола на Боженишки Урвич[41].

Към друг вид принадлежи откритата в гроб № 30 сребърна обеца (обр. 15). Подобни на нея се датират в рамките от края на XII до края на XIV век[42].

С голямо майсторство е изработена обецата, открита в гроб № 33 (обр. 16). Обеците от този вид са широко разпространени в нашите земи[43]. Датират от началото на XIII до края на XIV век. Срещат се също така в Румъния и Югославия[44].

Без съмнение най-представителни, художествено изпълнени и внушителни са обеците, открити в гроб № 42 (обр. 17). Двойката наушници са изработени от сребро с висока проба, отгоре позлатено. У нас са открити значителен брой наушници със същата купеста украса[45]. Те са изработени изключително от сребро или злато. Този тип спада към категорията на скъпите художествени обеци, които не са били достъпни за широките народни маси. Те са разпространени през XIII до края на XIV век и дават ясна представа за високо развитото българско златарско изкуство от този период[46].

Обеците-наушници от гроб № 42 са открити заедно с медна монета на Иван Асен II (1218—1241) — една от рядко срещаните български монети[47].

Друг накитен предмет, разпространен и търсен през Средновековието, са *гривните*. В могилата бяха открити две гривни, изработени от дебела медна лента. Грив-

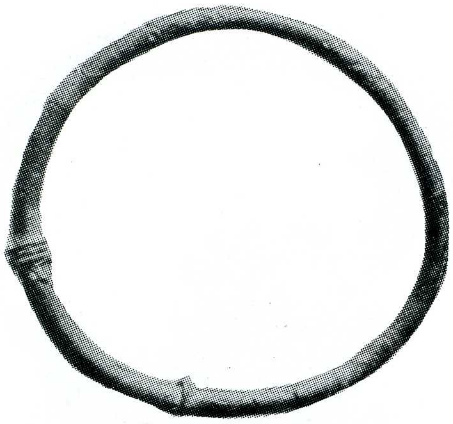

11

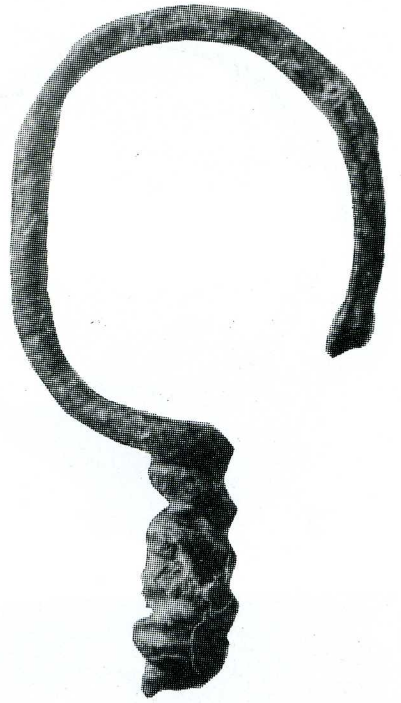

13

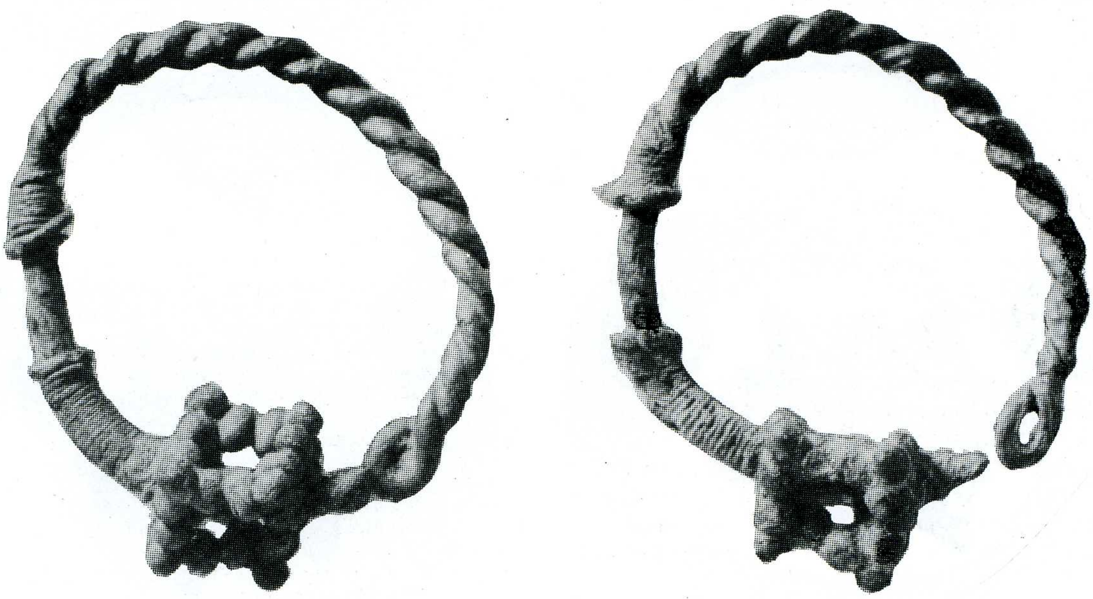

14

ната, открита в гроб № 42, е с леко изтънени и заоблени краища (обр. 18). Те са украсени с изчукани точици и наподобяват стилизирани змийски глави. Втората гривна, открита в гроб № 47, спада към тип I—I по П. Гатев[48] и представлява обикновена медна лента с леко изтънени и заоблени краища без украса по тялото (обр. 19). И двете гривни спадат към най-разпространените през цялото българско средновековие типове[49].

Много разпространени през средновековието са били и *пръстените*. В некропола от Скравена те бяха открити само в мъжки погребения. От откритите 5 пръстена два са сребърни, а другите са изработени от бронз. Те могат да бъдат обединени в три групи.

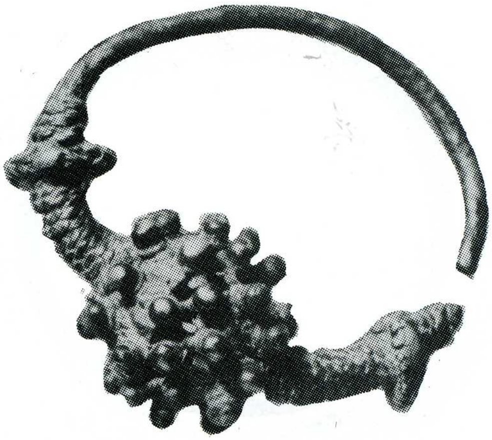

15

- *Обр. 15. Сребърна обеца-наушница от гроб № 30. Fig. 15. Boucle d'oreille en argent du tombeau No 30*
- *Обр. 16. Сребърна обеца-наушница от гроб № 33. Fig. 16. Boucle d'oreille en argent du tombeau No 33*
- *Обр. 17. Двойка сребърни обеци с позлата-наушници от гроб № 42. Fig. 17. Paire de boucles d'oreille en argent avec dorure du tombeau No 42*
- *Обр. 18. Медна, плоска гривна от гроб № 42. Fig. 18. Bracelet de cuivre plat du tombeau No 42*
- *Обр. 19. Медна, плоска гривна от гроб № 47. Fig. 19. Bracelet de cuivre plat du tombeau No 47*
- *Обр. 20. Сребърен пръстен с елипсовидна плочка от гроб № 31. Fig. 20. Bague d'argent avec plaquette ellipsoïdale du tombeau No 31*
- *Обр. 21. Меден пръстен с кръгла плочка от гроб № 55. Fig. 21. Bague de cuivre avec plaquette ronde du tombeau No 55*
- *Обр. 22. Сребърен пръстен от гроб № 23. Fig. 22. Bague d'argent du tombeau No 23*
- *Обр. 23 а, б) бронзов пръстен с кръгла плочка, орнаментирана с растителни мотиви, от гроб № 37, Fig. 23 а, б) Bague de bronze avec des motifs végétaux du tombeau No 37*
- *Обр. 24. Меден пръстен от гроб № 26. Fig. 24. Bague de cuivre du tombeau No 26*
- *Обр. 25. Бронзово конче със сферично тяло от гроб № 18. Fig. 25. Petit cheval de bronze au corps sphérique du tombeau No 18*
- *Обр. 26. Сребърна тока от гроб № 40. Fig. 26. Boucle d'argent du tombeau No 49*

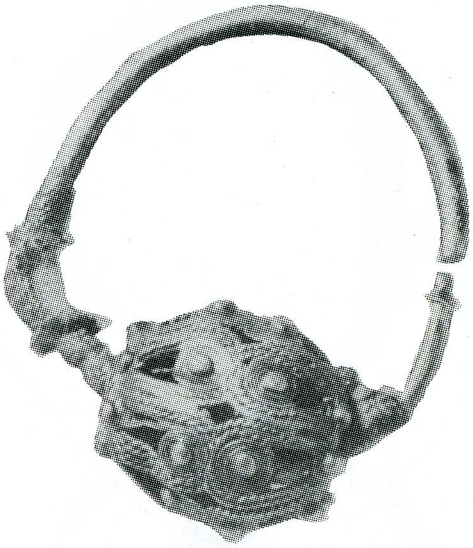

16

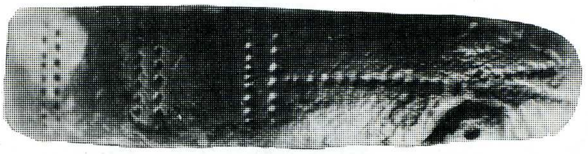

18

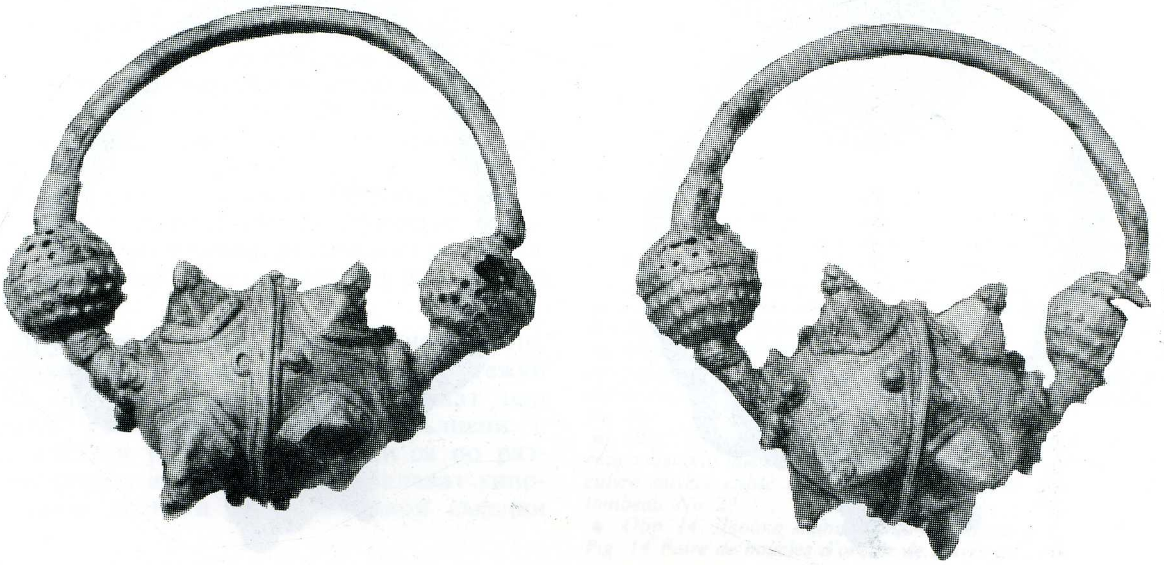

17

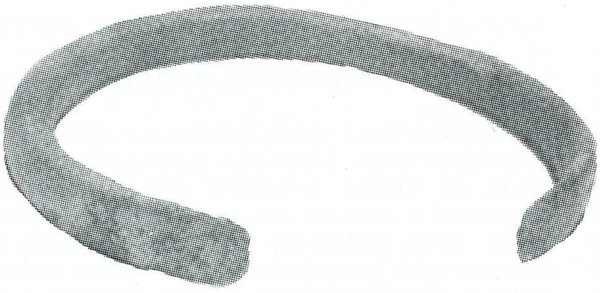
19

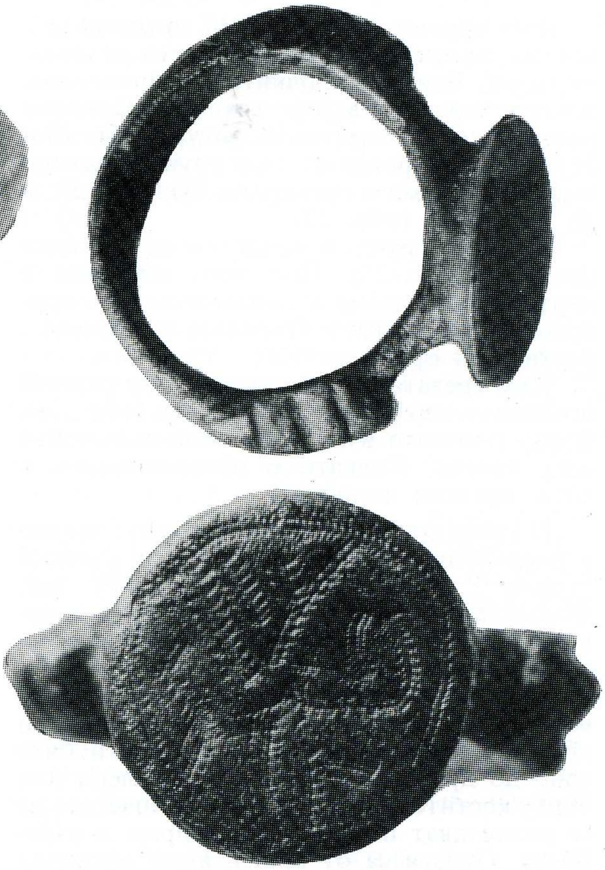
23

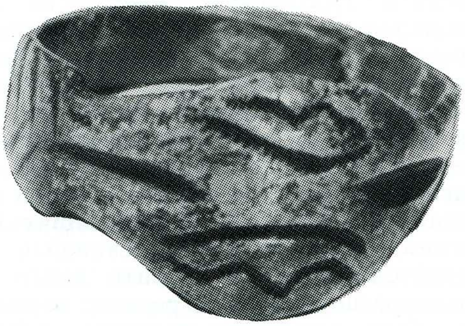
20

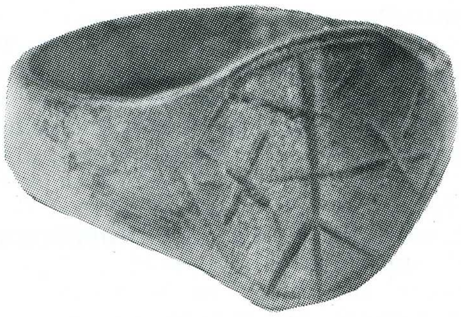
21

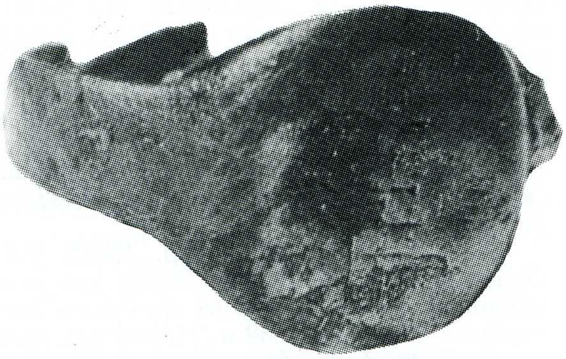
22

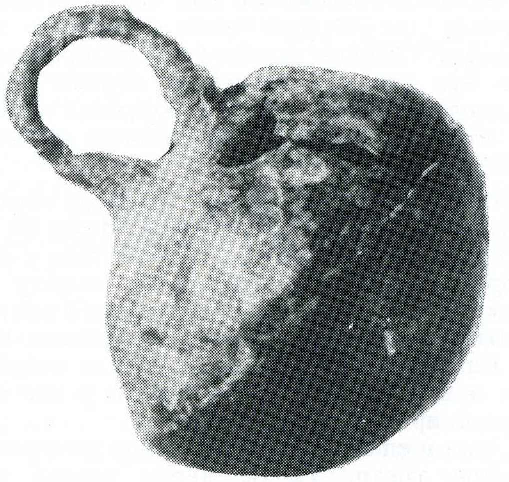
25

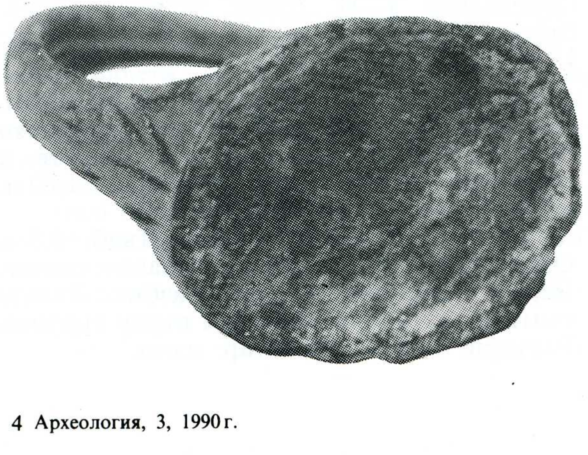
24

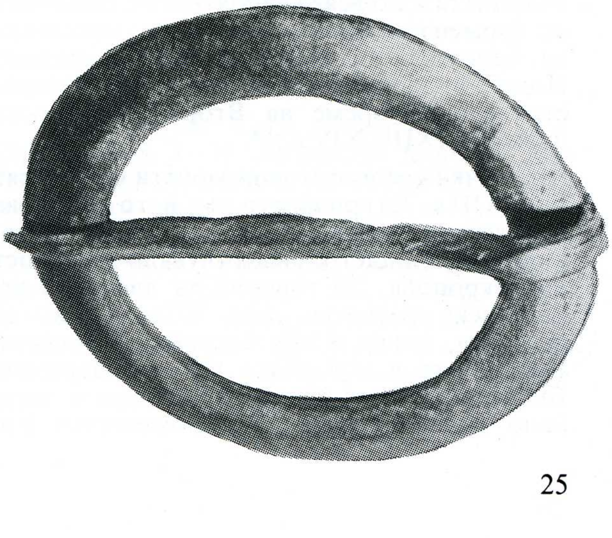
26

Към първата група спадат пръстените с плочка, получена от разширението на самата халка. Една от плочките е елипсовидна, другата кръгла; върху тях са гравирани растителни и геометрични фигури (обр. 20 и 21)[50]. Върху третия от тази група пръстени има пентаграма с гравирани буквата „Б“ и до нея кръст (обр. 22).

Втората група е представена от един пръстен (обр. 23). При него плочката е изработена отделно и допълнително е прикрепена към халката. Плочката е украсена с растителен орнамент[51].

Към третата група може да бъде отнесен пръстенът, открит в гроб № 26 (обр. 24). Върху плочката има легло за камък, който сега липсва. Халката е орнаментирана с коси, врязани линийки.

И трите групи пръстени се срещат заедно в некрополи и селища у нас[52] и в съседни страни[53] от XII до края на XIV век. Формите и украсата им говорят за консерватизъм, за продължаване и спазване на традиционни образци.

Украшения, свързани с дрехите, са *копчетата и токите*. В пет гроба са открити общо 11 копчета (обр. 25). Разкрити бяха едно до друго под шийните прешлени или върху костите на гръдния кош. Копчетата не се различават по материал, форма и изработка. Отлети са от бронз, имат сферична форма и се състоят от две части, споени помежду си. Отгоре имат халкичка за зашиване. Такива копчета са разпространени във всички европейски страни през Средновековието[54]. У нас се откриват почти във всички средновековни селища и некрополи[55].

Откритата в гроб № 49 тока беше върху лявата ключица на погребания. Може би е използувана като фибула. Изработена е от сребро, има кръгла форма, а отдолу е плоска (обр. 26). Токата от Скравена е почти идентична с тази, открита в некропола на нос Калиакра[56]. Подобни на нея са откривани и в Югославия[57]. И там, и у нас те битуват през XIII и XIV в.

Само в един гроб (№ 56) беше намерена сърмена тъкан. Тя бе върху черепа на покойната и по всяка вероятност е била част от сърмена забрадка или лента, поставяна на челото. Тъкана е със златни нишки. Подобни забрадки или ленти са разпространени по време на Втората българска държава (XII—XIV в.)[58].

Всички средновековни монети се отнасят към XIII в. Откриването им, и то в такова количество, хвърля светлина върху историята на селището, съществувало в близост до некропола. Те говорят за високото му стопанско развитие през XIII—XIV в., за неговата, макар и краткотрайна, но значителна роля в историята на средновековна България. По всяка вероятност то е загинало заедно с крепостта „Боженишки Урвич“, намираща се на около 10 км северно от него, за която знаем, че е една от последните твърдини на българското царство.

Могилата се оказа богата на археологически находки. Нейното разкопаване позволи да бъдат изяснени някои въпроси, свързани с живота на населението, обитаващо този район от тракийско време до падането на България под османско владичество. По безспорен начин бе доказано тракийското присъствие. Откритата юзда обогати тракийската археология с един уникален засега паметник. Находките от късноантични погребения сочат големите търговски и финансови възможности на местната аристокрация, пътищата на проникване на художествената продукция от големите производствени центрове, а също така и желанието да се върви в крак с установената мода. Значителният брой и разнообразие на средновековните накити свидетелствуват за развито както местно ювелирство, така и за развита търговия. За да бъде по-точно изяснена ролята на средновековното селище, то трябва да бъде археологически проучено.

Разкопаването на могилата потвърди също така съществуващата традиция за използването на по-големите тракийски надгробни могили за некрополи през средновековието.

Каталог на средновековния некропол

Гроб № 1. С—И сектор. Дълб. 0,4 м. Ориентация З—И. Скелетите положени в общ, почти изтлял ковчег, закован с железни гвоздеи и обкован със скоби. При единия костите от гръдния кош и таза са разбъркани, другият е в добро състояние. Възрастни индивиди. Ръцете свити в лактите и скръстени върху гърдите. Размери: първият скелет 1,70 м, вторият — 1,67 м. Инвентар: няма.

Гроб № 3. С—И сектор. Дълб. 0,4 м. Ориентация З—И. Детски скелет със силно натрошен череп. Ръцете са скръстени върху гърдите. Размери: 0,80 м. Инвентар: няма.

Гроб № 4. С—И сектор. Дълб. 0,4 м. Ориентация З—И. Добре запазен скелет. Ръцете прибрани на гърдите. Размери: 1,69 м. Инвентар: няма.

Гроб № 5. С—И сектор. Дълб. 0,5 м. Ориентация З—И. Добре запазен женски скелет. Ръцете леко свити в лактите и положени върху таза. Размери: 1,60 м. Инвентар: 2 патинирани монети.

Гроб № 6. С—И сектор. Дълб. 0,5 м. Ориентация З—И. Добре запазен скелет. Черепът обърнат на юг, разбит. Ръцете свити в лактите и положени върху гърдите. Размери: 1,68 м. Инвентар: няма.

Гроб № 7. С—И сектор. Дълб. 0,6 м. Скелетът разбъркан (вероятно иманярска намеса). Липсват черепът и костите на ръцете. Инвентар: няма.

Гроб № 8. Ю—И сектор. Дълб. 0,4 м. Ориентация З—И. Лошо съхранен женски скелет, черепът разбит, костите на ръцете разбъркани. Размери: 1,59 м. Инвентар: От двете страни на черепа патинирани обеци-наушници (обр. 14). Кръжилото им е от двойна усукана тел. В долния край 2 ажурни призмички, получени от спояването на гранули (по 4 на една страна).

Гроб № 9. Ю—И сектор. Дълб. 0,5 м. От скелета са запазени само тазовите кости и част от гръбначните прешлени. Инвентар: няма.

Гроб № 10. Ю—И сектор. Дълб. 0,5 м. В непосредствена близост до гроб 9 от южната му страна. Лошо запазен скелет, черепът липсва, костите на ръцете разбъркани. Размери: 1,30 m. Инвентар: няма.

Гроб № 11. Ю—И сектор. Дълб. 0,6 м. Скелет на възрастен индивид. Ръцете положени върху таза, краката опънати. Размери: 1,70 м. Инвентар: Между пръстите на ръцете поставени 2 медни монети.

Гроб № 12 и гроб № 13. Ю—И сектор. Дълб. 0,6 м. Разбъркан скелет, пресечен от скелета на гроб № 13. Ориентация и на двата скелета ЮЗ—СИ. Скелетът на гроб № 13 е в по-добро състояние. Ръцете положени върху таза. Размери: 1,68 м. Инвентар: няма.

Гроб № 14 и *гроб № 15.* Ю—И сектор. Дълб. 0,6 м. Ориентация З—И. Скелетите са на деца 5—7 и 3—4-годишни. Ръцете са свити в лактите и са положени върху гърдите. Размери: 1,68 м и 1 м. Инвентар: няма.

Гроб № 16. С—И сектор. Дълб. 0,7 м. Ориентация З—И. Добре запазен скелет. Ръцете леко свити в лактите и положени върху таза. Размери: 1,69 м. Инвентар: патинирана монета между пръстите на ръцете.

Гроб № 17. С—И сектор. Дълб. 0,7 м. Ориентация З—И. Добре запазен скелет. Ръцете свити в лактите и поставени върху гърдите. Размери: 1,65 м. Инвентар: 3 патинирани монети, открити между пръстите.

Гроб № 18. С—И сектор. Дълб. 0,8 м. Ориентация З—И. Добре запазен скелет. Черепът обърнат на север, разтрошен. Ръцете свити в лактите и поставени върху гърдите. Размери: 1,69 м. Инвентар: 2 бронзови копчета. Добре запазени, с форма на сфера. Състоят се от две части, споени помежду си. Отгоре имат халкичка за зашиване. Диам. на сферите 0,50 см и 0,65 см.

Гроб № 19. Ю—З сектор. Дълб. 0,5 м. Скелет на възрастен индивид. Запазени само отделни части от черепа и костите на таза. Положението на ръцете не е ясно. Инвентар: няма.

Гроб № 20. Ю—З сектор. Дълб. 0,5 м. Ориентация З—И. Добре запазен скелет. Едната ръка опъната покрай тялото, другата — свита и положена върху таза. Размери: 1,64 м. Инвентар: а) 3 бронзови копчета със сферична форма. Разкрити под шийните прешлени. В горната част имат халкичка за зашиване. Диам. на сферите 0,50, 0,52 и 0,60 см.

Гроб № 21. Ю—З сектор. Дълб. 0,7 м. Ориентация З—И. Скелетът е на 2—3-годишно дете. Черепът е разтрошен, ръцете свити в лактите и скръстени върху гърдите. Размери: 1,00 м. Инвентар: Халка — бронз. Силно патинирана. Открита под дясната ръка на детето. По всяка вероятност е поставена като дар, защото е с голям диаметър и не би могла да се носи от него. Диам. на халката 0,1 см.

Гроб № 22. Ю—З сектор. Дълб. 0,75 м. Ориентация СЗ—ЮИ. Женски скелет. Ръцете силно свити в лактите и поставени върху гърдите. Размери: 1,59 м. Инвентар: Две обеци, открити до черепа на погребаната. а) Обеца — сребро (обр. 9). Отворена масивна халка без украса. Размери: диам. 2,2 см, деб. на тела 0,2 см; б) Обеца — сребро. Отворена халка без украса. В полошо състояние от обецата, описана погоре. Размери: диам. 2,1 см, деб. на тела 0,15 см.

Гроб № 23. С—И сектор. Дълб. 0,6 м. Ориентация З—И. Възрастен индивид. Ръцете свити в лактите и скръстени върху гърдите. Костите на крака липсват поради пресичането на гроба от друг (№ 24). Инвентар: пръстен — сребро (обр. 22). Плоска халка и кръгла плочка с гравирана буква „Б“ и в единия край — кръст. Част от халката липсва. Намерен върху дясната ръка. Размери: диам. на халката 2,2 см, диам. на плочката 1,5 см, шир. на халката 0,5 см.

Гроб № 24. С—З сектор. Дълб. 0,7 м. Ориентация СЗ—ЮИ. Възрастен индивид. Черепът обърнат на ЮЗ, натрошен. Ръцете свити в лактите и положени върху таза. Краката опънати, пресичат скелета от гроб № 23. Размери: 1,70 м. Инвентар: няма.

Гроб № 25. С—З сектор. Дълб. 0,9 м. Ориентация З—И. Скелет на дете до 1 год., на места силно изтлял. Ръцете положени върху коремната област. Размери: 0,80 м. Инвентар: няма.

Гроб № 26. С—З сектор. Дълб. 1 м. Ориентация З—И. Възрастен индивид. Ръцете свити в лактите и скръстени върху коремната област, части от черепа и гръдния кош изтлели. Костите под лявото коляно липсват. Размери: 1,68 м. Инвентар: Пръстен — мед (обр. 24). Тънка халка, преминаваща в широко елипсовидно легло; камъкът в него липсва. От двете страни на леглото халката е орнаментирана с наклонени, врязани линии.

Гроб № 27. С—З сектор. Дълб. 1,1 м. Ориентация З—И. Скелет на жена. Черепът натрошен, костите на ръцете разбъркани. Размери: 1,54 м. Инвентар: Обеца — бронз (обр. 13). Силно патинирана, открита от дясна страна на черепа. Представлява отворена халка, изработена от обла тел. Долният край е навит спирално във вид на конус.

Гроб № 28. С—И сектор. Дълб. 0,7 м. Ориентация З—И. Скелет на жена. Ръцете свити в лактите и положени върху коремната област. Размери: 1,60 м. Инвентар: 2 обеци, намерени от двете страни на черепа. а) и б) обеци — мед (обр. 12). Патинирани. Добре запазени. Представляват отворена окръжност от дебела медна тел; в долната част има куха сфера, състояща се от две части. От двете страни на централния ръб има гранули. Спойката е направена с калай. От двете страни на сферата е навита тънка медна тел. Размери: а) диам. на халката 2,1 см, диам. на сферата 1,2 см, деб. на тела 0,1—0,2 см; б) диам. на халката 2,0 см, диам. на сферата 1,2 см, деб. на тела 0,1—0,2 см.

Гроб № 29. С—И сектор. Дълб. 0,7 м. Ориентация З—И. Възрастен индивид. Изтлел на места; запазени са отделни кости от черепа, гръдния кош и долните крайници. Размери: 1,49 см. Инвентар: няма.

Гроб № 30. С—И сектор. Дълб. 0,95 м. Ориентация З—И. Женски скелет. Ръцете свити в лактите и положени върху коремната област. Размери: 1,56 см. Инвентар: Обеца-наушница — сребро (обр. 15). Кръжилото е от масивна обла тел. Има украса, състояща се от две кухи полусфери, покрити с гранули. От двете страни на сферата е намотана тънка усукана нишка, фланкирана от две пръстенчета, върху които също е намотана сребърна нишка. Размери: диам. на халката 3,2 см, диам. на сферата 1,8 см, деб. на телта 0,1—0,2 см.

Гроб № 31. С—И сектор. Дълб. 0,75 м. Ориентация З—И. Възрастен индивид. Ръцете свити в лактите и скръстени върху гръдния кош. Размери: 1,70 см. Инвентар: пръстен — сребро (обр. 20). Открит върху гръдния кош между скръстени пръсти на ръцете. Масивна широка халка, преминаваща в кръгла плочка. Тя е орнаментирана с врязани линии и кръстчета. Размери: диам. на халката 2,4 см, диам. на плочката 1,8 см.

Гроб № 32. С—И сектор. Дълб. 0,90 м. Ориентация З—И. Скелетът добре запазен. Ръцете скръстени върху коремната област. Размери: 1,61 см. Инвентар: няма.

Гроб № 33. Ю—З сектор, почти в геометричния център на могилата. Дълб. 0,90 m. Ориентация З—И. Лошо запазен женски скелет. Част от костите на гръдния кош липсват, положението на ръцете не може да се определи. Размери: 1,55 см. Инвентар: Обеца от масивно сребро от дясната страна на черепа (обр. 16). Кръжилото гладко, долната част украсена с ажурна куха сфера, състояща се от две части, украсени със седемлистни розети и орнамента „птиче око“. Гранулация и филигран. От двете страни на сферата е намотана нишка и има две кухи сферички, украсени с изчукани пъпки. Запазена е само част от едната сферичка. Закрепени към кръжилото чрез тел, навита от двете страни. Размери: диам. на кръжилото 3,2 см; деб. на тела 0,2 см; диам. на централното зърно 1,5 см; диам. на сферичките 0,7 см.

Гроб № 34. Ю—З сектор. Дълб. 1 м. Ориентация З—И. Женско погребение. Ръцете свити в лактите и положени върху коремната област. Размери: 1,58 см. Инвентар: Обеци — бронз (2 бр.) напълно идентични, открити от двете страни на черепа. Добре запазени, патинирани. Обикновена отворена халка от обла тел. Размери: диам. 2,8 см деб. 0,15 см.

Гроб № 35 и *гроб № 36.* Ю—З сектор. Дълб. 1,1 м. Ориентация З—И. Погребани са в непосредствена близост един до друг двама души. Единият скелет е на възрастен индивид. Черепът му е силно натрошен; дясната ръка положена върху гръдния кош, лявата — върху коремната област. Вторият скелет е на дете. Запазен е само черепът (натрошен), костите на ръцете и гръдния кош. Размери: 1,69 м. Инвентар: няма.

Гроб № 37. Ю—З сектор. Дълб. 1,1 м. Ориентация З—И. Добре запазен скелет на мъж. Ръцете скръстени върху коремната област. Размери: 1,70 м. Инвентар: Пръстен — бронз (обр. 23). Масивна халка с кръгла плочка. Плочката е на високо столче и е богато орнаментирана с растителни мотиви. Халката от двете страни е орнаментирана с врязани линии. Размери: диам. на халката 2 см; диам. на плочката 1,4 см; деб. на халката 0,3 см.

Гроб № 38. Ю—З сектор. Дълб. 1,2 м. Ориентация З—И. Добре запазен скелет. Ръцете свити в лактите и положени върху коремната област; костите на левия крак липсват; десният опънат. Размери: 1,67 м. Инвентар: Фрагмент от нож — мед. Открит от дясната страна на таза на погребания. Размер: дълж. 3,2 см; деб. 0,2 см.

Гроб № 39. Ю—З сектор. Дълб. 1,2 м. Ориентация СЗ—ЮИ. Добре запазен скелет. Ръцете положени върху коремната област. Размери: 1,56 м. Инвентар: Копче — бронз (4 бр.), 2 открити под шийните прешлени и две — в областта на китките на погребания. Имат сферична форма, кухи отвътре; в горната част халка за пришиване. Размери: диам. на сферите 0,5, 0,7, 0,4 и 0,5 см.

Гроб № 40. С—З сектор. Дълб. 1,2 м. Ориентация З—И. Възрастен индивид. Ръцете свити в лактите и скръстени върху гръдния кош. Размери: 1,69 m. Инвентар: няма.

Гроб № 41. С—З сектор. Дълб. 1,2 м. Ориентация З—И. Възрастен индивид. Ръцете свити в лактите и скръстени върху гръдния кош. Размери: 1,63 м. Инвентар: медна монета, открита между пръстите на ръцете.

Гроб № 42. С—З сектор. Дълб. 1,2 м. Ориентация З—И. Женско погребение, скелетът добре запазен. Ръцете свити в лактите и скръстени върху гръдния кош. Размери: 1,52 м. Инвентар: От двете страни на черепа бяха открити две масивни обеци-наушници (обр. 17), върху лявата ръка — медна гривна (обр. 18) и в пръстите на ръцете — две медни монети. а) Обеца — сребро с позлата. Висока проба на среброто. В много добро състояние. Кръжилото изработено от дебела, гладка тел. Тялото на централното зърно е кухо, съставено от две напълно идентични части, запоени по средата. Повърхността на зърното е украсена с осем симетрично разположени конуса, завършващи с трилистни островърхи пъпки. Средният ръб на биконусовидното тяло е украсен с филигран и гранули. От двете страни на централното зърно има по две кухи сферички, украсени с изчукани пъпки. Между тях и централното зърно е намотана плътно филигранна жица. Размери: диам. на кръжилото 3,5 см; деб. на кръжилото 0,1—0,2 см; диам. на централното зърно 2,1 см; диам. на сферите 0,7 см; б) Обеца — напълно идентична с горе описаната; в) Гривна — изработена от дебела медна лента. Краищата ѝ са леко изтънени и заоблени. Украсени са с изчукани точици, наподобяващи стилизирани змийски глави. Гривната е с полукръгло сечение. Размери: диам. 6,3 cm; ширина 1,1 cm; деб. 0,3 cm; г) Монета — мед. Патинирана. Много добре запазена. Монетата е на Иван-Асен II — (1218—1241); д) Монета — мед, силно патинирана.

Гроб № 43 — гроб № 44. С—З сектор. Дълб. 1,3 м. Ориентация З—И. Възрастни индивиди. Погребани са един до друг. Костите и на два скелета са разбъркани. Инвентар: няма.

Гроб № 45. С—З сектор. Дълб. 1,3 м. Ориентация З—И. Погребение на 5—6-годишно дете. Ръцете силно свити в лактите и скръстени върху гръдния кош. Размери: 1,0 м. Инвентар: няма.

Гроб № 46. Ю—И сектор. Дълб. 1,2 м. Ориентация З—И. Добре запазен скелет. Ръцете свити в лактите и положени върху коремната област. Размери: 1,47 м. Инвентар: няма.

Гроб № 47. Ю—И сектор. Дълб. 1,3 м. Ориентация З—И. Погребение на жена. Ръцете свити в лактите и скръстени върху гръдния кош. Размери: 1,54 м. Инвентар: Гривна — изработена от дебела медна лента без орнаментация (обр. 19). Краищата ѝ са сплескани, слабо разширени до 0,7 cm. Открита върху лявата ръка. Има елипсовидно сечение. Размери: диам. 5,4 см, деб. 0,5 см.

Гроб № 48. Ю—И сектор. Дълб. 1,3 м. Ориентация З—И. Добре запазен скелет. Ръцете свити в лактите и скръстени върху таза. Размери: 1,49 м. Инвентар: няма.

Гроб № 49. Ю—И сектор. Дълб. 1,5 м. Ориентация З—И. Възрастен индивид. Ръцете свити в лактите и скръстени върху таза. Размери: 1,68 м. Инвентар: Тока — сребро (обр. 26). Открита върху лявата ключица, може би е използвана като фибула. Изработена е от сребро с висока проба. Има кръгла форма, отдолу е плоска. Размери: вътр. диам. 2,1 см, шир. 0,5 см.

Гроб № 50. Ю—И сектор. Дълб. 1,5 м. Ориентация З—И. Погребение на жена. Ръцете свити в лактите и положени върху таза. Размери: 1,59 m. Инвентар: От двете страни на черепа открити по една обеца: а) Обеца — мед (обр. 10). Патинирана. Представлява отворена халка, върху която е нанизано сферично синьо мънисто във вид на четирилистна детелина. Размери: диам. 3,9 см, деб. на тела 0,1 см; б) Обеца — мед (обр. 11). Патинирана. Със същата форма на горе описаната, но изработена от по-дебела тел. На две места върху тела са навити тънки медни нишки. Размери: диам. 4,5 см; деб. на тела 0,3 см.

Гроб № 51. Ю—И сектор. Дълб. 1,6 м. Ориентация З—И. Погребение на жена. Ръцете свити в лактите и положени върху таза; костите на краката разбъркани. Инвентар: а) Обеца — мед. Патинирана. Гладко кръжило, изработено от дебела медна тел. В долната част е нанизана куха сфера, състояща се от две части, споени помежду си. От двете страни на централния ръб има гранули. На халката е намотан тънък тел от двете страни на нанизаното тяло. Размери: диам. на кръжилото 2,2 см, диам. на зърното 1,2 см, деб. на тела 0,1 см; б) Обеца — мед, идентична с горе описаната.

Гроб № 52. Ю—И сектор. Дълб. 1,6 m Ориентация З—И. Скелетът лошо запазен, черепът обърнат на юг. Ръцете положени върху таза; костите на краката и гръдния кош разбъркани. Инвентар: няма.

Гроб № 53. Ю—И сектор. Дълб. 1,8 м. Ориентация З—И. Възрастен индивид. Черепът силно натрошен, липсват зъбите, ръцете свити в лактите и скръстени върху гръдния кош, липсват костите от стъпалото на левия крак. Размер: 1,67 м. Инвентар: няма.

Гроб № 54. Ю—И сектор. Дълб. 1,8 м. Ориентация З—И. Детски скелет. Много силно разрушен. Инвентар: няма.

Гроб № 55. Ю—И сектор. В самата периферия на могилата. Ориентация З—И. Възрастен индивид. Долната част на скелета е унищожена при направата на път, който минава до могилата. Ръцете свити в лактите и скръстени върху гръдния кош. Инвентар: а) Пръстен мед (обр. 21). Масивна широка халка, преминаваща в елипсовидна плочка. Плочката — орнаментирана с врязани зигзагообразни линийки. От двете ѝ страни върху халката са нанесени ко̀си линии. Размери: диам. на халката 2,3 см, шир. на халката 0,6 см.

Гроб № 56. Ю—И сектор. Дълбочина 1,8 м. Ориентация З—И. Женски скелет. Ръцете свити в лактите и скръстени върху гръдния кош. Размери: 1,60 м. Инвентар: Забрадка или лента — открита върху черепа на покойната. При тъкането са използвани златни нишки. Тъканта е лошо запазена.

---

[1] Първите сведения за тези могили дават З. Гочева и М. Домарадски. Антични следи в Ботевградския край. — Сб. Боженишки Урвич. С., 1979, с. 64.

[2] М. Чичикова. Тракийска гробница от с. Калояново, Сливенски окръг. — ИАИ, XXXI, 1969, с. 46, обр. 3; А. Димитрова. Тракийско могилно погребение от къснoелинистическата епоха в с. Кабиле, Ямболски окръг. — Археология, 1971, 2, с. 37, обр. 2; Ат. Милчев, Г. Китов. Тракийски могили край с. Градница, Габровски окръг. — Археология, 1972, 2, с. 49; Е. Кесякова. Могилно погребение при с. Зелениково. — ИМЮБ, 1982, VIII, 97—106; Д. Агре. Лесковското гробище и некрополът край него, Михайловградски окръг. — Археологически открития и разкопки през 1983 г., Смолян, 1984, с. 49.

[3] Ал. Фол. Тракийският орфизъм. С., 1986, с. 145.

[4] Ив. Георгиева. Българска народна митология. С., 1983, с. 56; Д. Попов. Проучвания върху тракийската религия. I. Обезсмъртяването. — ГСУИФ, 75. С., 1986, с. 29.

[5] Ат. Милчев. Археологическо проучване на Севлиевско и Троянско. — ГСУФИФ, L, 1956, кн. 1, с.462 и сл.

[6] Ив. Венедиков. Светилището при Лиляче. — ИБАИ, 1952, XVIII, с. 206, рис. 191, 1; Р. Попов. Халщатски и латенски фибули от разни находища в България. — СП БАН, 1913, VI, 160—162, рис. 19 и 20; В. Минков. Приноси към предисторическата епоха у нас. — ИБАИ, XII, 2, 1939, с. 393, рис. 174; Ат. Милчев. Археологическо проучване на Севлиевско и Троянско. — ГСУФИФ, L, 1956, 1, с. 486, 509—510, табл. IX, 2, рис. 43, а, б; Б. Николов. Тракийски гробни находки от Врачанско. — Археология, 1972, 3, с. 63, обр. 10, а, б; Ат. Милчев, Н. Ковачев. Материали за археологическа карта на Севлиевско. — Археология, 1971, 2, с. 49, обр. 7, 2.

[7] Г. Бончев. Старото рударство в България, Македония. — СП БАН, XIX, 1920, с. 21—22; Г. З. Коняров. Принос към историята на рударството и металургията в България. С., 1953, с. 18.

[8] В. Миков. Тракийски тип фибули. — ИБАИ, VI, 1930/31, с. 173, обр. 149, 21, 22.

[9] В. Минков. Цит. съч., с. 172.

[10] Т. Д. Златковская, Д. Б. Шелов. Фибулы Фракии VII—V вв. до н. э. (К вопросу об экономическом развитии Фракии накануне возникновения царства одрисов). — СА, 1971, 4, с. 60, рис. 5, с. 67.

[11] Цв. Дремсизова. Надгробни могили при село Янково. — Сб. Гаврил Кацаров, 1955, II, с. 64, обр. 6.

[12] Цв. Дремсизова. Цит. съч., с. 64.

[13] Ив. Венедиков. Тракийската юзда. — ИАИ, XXI, 1957, с. 156, обр. 5.

[14] Б. Филов. Римското съкровище от Николаево. — ИБАД, IV, 1914, с. 6, табл. III, 3.

[15] Й. Атанасова. Погребение от некропола на Рациария. — Известия на българските музеи, 1969, т. 1, с. 91, обр. 2.

[18] Л. Русева-Слокоска. Едно погребение от Пауталия. — Археология, VII, 1965, 4, с. 44, обр. 3.

[17] Ат. Милчев, Т. Филипов. Новооткрити римски гробници в град Лом. — Археология, VIII, 1966, 3, с. 18, обр. 4.

[18] Хр. Буюклиев. Тракийски могилен некропол при Чаталка, Старозагорски окръг. — Разкопки и проучвания, XVI, 1986, с. 20, табл. 14, 155.

[19] F. H. Marshall. Catalogue of the Finger Rings, Greek, Etruscan and Roman in the British Museum. London, 1907, No. 3007, tabl. 69; No. 2730, tabl. 60.

[20] Б. Филов. Цит. съч., с. 45.

[21] Резултатите от археологическото проучване на Рациария потвърждават тази мисъл. Д. Джорджети. Съкровище от златни накити и сребърни предмети от Рациария. — Археология, 1988, 3, 30—38.

[22] F. Henkel. Die römishen Fingerringe der Rheinlande. Berlin, 1915, XIV, p. 274, 276, Tafel LXIX, 1822, 1823; М. Мирчев. Късноримският некропол на Одесос. — ИВАД, VIII, 1951, стр. 96, обр. 146; Ал. Димитрова. Златен пръстен с мъжки портрет от IV в. на н. е. от Ямбол. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 240, обр. 1, а, б.

[23] Надписът е разчетен от ст. н. с. В. Герасимова. Той е отбелязан в IGBulgR т. II, No. 2386.

[24] G. Behrens. Zur Typologie und Technik der provinzialrömischen Fibeln. — Jahrbuch des RGZM, I, 1954, p. 220—236; А. К. Амброз. Фибулы юга европейской части СССР. — Археология СССР, вып. ДI-30, Москва, 1966, с. 74 и сл., группа 19.

[25] Г. Цанова. Късноантичния некропол в м. Стражата край град Плевен. — ИНИМ, 1981, 3, с. 138, обр. 6 (12, 13).

[26] В. Любенова. Селището от римската и ранновизантийската епоха. — Перник, т. 1, 1981, с. 173, обр. 114 (2).

[27] Д. П. Димитров и коллектив. Археологические раскопки в восточном секторе Нове в 1965 г. — ИАИ, XXX, с. 95, обр. 27.

[28] Д. П. Димитров, М. Чичикова. Късноантичната гробница при Силистра. София, 1986, с. 57, обр. 14, 15, 16.

[29] В. Димова. Античен некропол при с. Пейчиново, Русенско. — ИНМР, III, 1966, с. 20, обр. 3.

[30] E. Keller. Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern. — München, 1971, S. 35, abb. 12.

[31] К. Димитрова, С. Димитрова-Чудилова. Късноантични и средновековни монети от некропола край с. Скравена, Софийска област. — Археология, 1988, 2, с. 52, No. 14.

[32] П. Гатев. Накити от погребения от XI—XII в. — Археология, 1977, 1, 33—34, обр. 3 (I).

[33] В. В. Седов. Раскопки курганов в Верхнем Поднепровье. — КСИА, 129, 1972, с. 57, обр. 18 (1—7) и цит. там лит.; Й. Ковачевич. Средновековна ношь на балканских словена. Београд, 1953, с. 109; П. Гатев. Средновековно селище и некропол от XII в. край с. Ковачево, Пазарджишки окръг. — РП, XII, 1985, табл. 8, вид 1 и цит. там лит.

[34] Ж. Въжарова. Славяни и прабългари (по данни на некрополите от VI—XI в. на територията на България). София, 1976, табл. 18, тип. 1, вид 3 и цит. лит.

[35] П. Гатев. Цит. съч. Средновековното селище... — табл. 8, вид 3 (в) и цит. лит.

[36] Ж. Въжарова. Цит. съч., табл. 18, тип. I вид VII (1) и цит. лит.

[37] Ст. Станчев, Ив. Начева. Средновековен български некропол до Луковит. — ИАИ, XXIII, 1960, с. 89, обр. 9.

[38] Е. Генова. Средновековният некропол в м. Стражата край Плевен. — Известия на НИМ, 1981, 3, с. 89, обр. 9.

[39] С. Георгиева, Р. Пешева. Средновековен български некропол край гр. Ловеч. — ИАИ, XX, с. 542, обр. 39 (5).

[40] Б. Филов. Софийската църква „Св. София“. София, 1913, с. 95, обр. 94.

[41] П. Дишев. Археологически находки. — Сб. Боженишки Урвич, С., 1979, с. 32.

[42] Й. Атанасова. Средновековни накити от Видинско. — ИМСЗБ, I, 1977, с. 231, обр. 1; С. Георгиева, Р. Пешева. Цит. съч., с. 541, обр. 39 (3, 7); Б. Николов. Колективна находка от монети и сребърни накити от Враца. — Археология, VII, 1965, 1, с. 14, обр. 4.

[43] С. Георгиева. Средновековни некрополи в Родопите. — Родопски сборник, т. 1, 1965, с. 132, обр. 3 (2); Л. Бобчева. Средновековни накити от Толбухински окръг. Изд. Септември, 1977, с. 27.

[44] Д. Теодору. Раннефеодальный клад из Войнешти. — Dacia, V, 1961, p. 512, рис. 7 (7) и 8; Й. Ковалевич. Цит. съч., с. 152.

[45] Й. Атанасова. Цит. съч., с. 234, обр. 4; Б. Филов. Старобългарското изкуство. С., 1924, с. 61, обр. 45; А. Кузев. Накитните съкровища от Долище. — МП, 4, 1986, с. 47.

[46] История на българското изобразително изкуство. С., 1976, БАН, с. 301.

[47] К. Димитров, С. Димитрова-Чудилова. Цит. съч., 53—54, обр. 1 (д).

[48] П. Гатев. Накитите от погребенията..., с. 38, обр. 5 (I—I).

[49] П. Гатев. Средновековното селище..., табл. 9, с. 143 и цит. там лит.

[50] Откритият в гроб № 55 пръстен (обр. 21) е идентичен с един от публикуваните от Л. Бобчева пръстени от Толбухинския музей. Л. Бобчева. Цит. съч., с. 31.

[51] П. Гатев. Накитите с. 42, обр. 6, III—4а, б.

[52] С. Георгиева. Средновековни некрополи..., с. 131, обр. 5; Т. Тотев. Старобългарски некропол в чашата на язовир „Виница". — ИНМШ, IV, 1967, 11—112, обр. 90.

[53] Д. Друмев. Златарското изкуство. С., 1976, с. 368; I. Barnea. Podoabe de metal. — In: Dinogetia, 1967, p. 284—290, fig. 170.

[54] История на българското изобразително изкуство..., с. 302.

[55] В. Нешева. Приноси към проучването на облеклото през Втората българска държава. — Археология, 1976, 2, 23—24, обр. 1.

[56] Л. Бобчева. Цит. съч., с. 35.

[57] Б. Pagojkobuh. Накит код Срба. Београд, 1969, No 64, с. 24, с. 122, No. 291.

[58] В. Нешева. Цит. съч., с. 36.

Tumulus No 1 de la nécropole près du village Skravena, région de Botevgrad

D. AGRE

(Résumé)

La présente publication est consacée à l'étude archéologique du tumulus No 1 de la nécropole thrace près du village Skravena. Les fouilles avaient été effectuées au cours de 1984 et 1985. L'inhumation primaire avec laquelle est lié également l'entassement du tumulus, a été découverte dans sa périphérie nord-orientale. Le tombeau est disposé au niveau du terrain environnant sans qu'un équipement quelconque fût construit autour de lui. Un homme est enseveli. Le rite est incinération en dehors des limites du tumulus. Les os incinérés sont ramassés et placés sur de la terre trassée du niveau ancien. Parmi eux a été découverte une fibule placée comme don pour le défunt. Avec lui est enseveli également son cheval.

Cette inhumation est datée sur la base des analogies indiquées de la fibule et du mors (découvert dans les mâchoires du cheval), dans la période entre le début et le milieu du IVe s. av. n. ère.

Dans le tumulus ont été excavées également deux inhumations de la haute Antiquité. La richesse de leur inventaire funéraire autorise à supposer l'existence à proximité de la nécropole d'une localité thrace développée au point de vue économique dans la période de la fin du IIIe jusqu'au milieu du IVe s. de notre ère. Dans le comblement du tumulus ont été découvertes également 28 monnaies de la haute Antiquité.

Le comblement du tumulus a été utilisé comme nécropole pendant le Moyen Age. Ont été découvertes 56 inhumations effectuées toutes selon les exigences du canon chrétien. L'aspect extérieur des tombeaux est presque toujours identique. Les morts sont enterrés dans le remblai sans cercueil. Les morts sont ensevelis habillés avec les bijoux leur appartenant. Dans certaines inhumations ont été découvertes par 2—3 monnaies de cuivre placées dans les mains du défunt. L'inventaire le plus nombreux sont les boucles. Parmi elles on rencontre également les boucles-oreillons les plus représentatives, faites d'argent avec dorure, exécutées selon une technique compliquée.

L'analyse de l'inventaire funéraire et les monnaies découvertes (elles se rapportent toutes vers le XIIIe s., parmi elles on rencontre également les plus rares monnaies bulgares) nous indiquent les limites chronologiques de la nécropole. De toute évidence elle a existé pendant le Deuxième royaume bulgare dans la période de la fin du XIIe jusqu'à la fin du XIIIe siècle. Les matériaux découverts témoignent que la localité à laquelle appartenait la nécropole dans cette période était économiquement très développée. Selon toute probabilité elle a péri ensemble avec la forteresse „Boženski Urvič", située à environ 10 km d'elle.

Le creusement du tumulus a permis de prouver dans cette région aussi l'existence chez les tribus montagnardes et mi-montagnardes thraces de coutume d'entassement de tumulus de pierre sur l'enseveli et également du rite pour l'inhumation de représentants de l'aristocratie thrace ensemble avec un cheval sacrificatoire. La bride découverte est pour le moment un monument unique dans notre archéologie. Il a été confirmé également le fait de l'utilisation des tumulus thraces comme nécropole pendant le Moyen Age.

За семантиката в украсата на навръшници за колесница от с. Миладиновци, Бургаска област

НЕЛИ ТАНЧЕВА-ВАСИЛЕВА

При изкопни работи за ТЕЦ „Марица Изток“ през 1960 г. е разкрито погребение с колесница[1]. От колесницата са запазени множество от частите: вътрешни гривни от колелата, шини, обкови, пръчки, клинове, скоби, плочки, халки, както и част от нейната украса[2].

Предмет на нашето внимание са двата бронзови навръшника от украсата. Навръшниците представляват призматична втулка, украсена в горната си част с глава на орел и симетрично разположени встрани два протомета на змии. Главите на змиите са играли роля на странични куки, носещи ремъците на висящото шаси на колесницата[3]. Навръшниците имат размери 14,5 × 5,6 cm.

Аналогични навръшници от колесници произхождат от с. Любимец, Хасковско, публикувани от Ив. Венедиков като навръшници за върхуосия на колесница с висящо шаси[4]. Подобни навръшници са ни познати и от откритата двуколка от Дукова могила при с. Пастуша, Пловдивско[5]. Навръшниците са публикувани от Ж. Сьор и Мерклин[6]. Знае се, че всяка колесница е имала по две или четири еднакви върхуосия, украсени с навръшници, еднакви за всяка колесница[7]. Подобен навръшник, но в друг стил, е публикуван у Мерклин под № 11, обр. 24[8]. Навръшник само с протомета на змии е публикуван от Мерклин под № 12[9]. Висящото шаси, както посочва Полукс, е характерно явление не само за Тракия, но и за Гърция[10]. Той публикува цяла група бронзови навръшници, които са стояли на върхуосията на колесница от всички краища на Европа, влизащи в границите на Римската империя[11].

Според Ив. Венедиков всичките горепосочени находки издават работа на местен провинциален майстор от времето на напредналото римско владичество[12]. Изработката на навръшниците от с. Миладиновци също не е прецизна, особено що се касае до фигурите на орела и главите на змиите. Главата на орела е представена схематично, а украсата съвсем условно, докато при змийските глави майсторът се е постарал да предаде характерните черти на кобрата, като е представил характерното уширение при главата и множеството хоризонтални гънки. Неестествената връзка между главата на орела и главите на кобри върху призматична втулка ни навежда на мисълта, че в случая не се касае до обикновено статуарно изображение, а до композиция, работена по поръчка, свързана с определени културни традиции. Така представени композиционно, те наподобяват композицията на „стилизирано дърво на живота“. Вертикалната структура на Космоса е представена във вертикална ос от стилизираната глава на орела, в клони, от двете страни от змийските глави. Изображенията на орли се свързват с отбелязване на пространствената точка „горе“. В зооморфния образ на световното дърво върхът се кодира от орела[13]. Вертикалният модел на космическия свят е тричленен. По-късно тази тричленност е представена в дървото на живота и е кодирана в числото три, свещено число в орфико-питагорейската философия.[14] По този начин сме изправени пред опозицията живот — смърт, преодоляна чрез вечно зеленото дърво на живота, което е залог за връзката между световете.

По своите стопански функции на стопанина-покровител орелът се сближава със змията. Като владетел на небето той се явява и атрибут на божествата на небето. Редица изследвачи отбелязват, че орелът е не само символ на Зевс и близките му високопланински богове, но и на сирийските ваали и на еврейския бог[15]. Ролята на орела се свързва със символизма в източните религии, респективно сирийската, и то по-скоро в небесен, отколкото в соларен култ. Композицията между орел и змия се среща често в източното изкуство и определя върховната роля на великия бог: змията символизира зеления кръг, а орелът небето[16]. Змията е полифункционално същество с определено отношение към икономическия и социалния ред. Изображенията на змията

- *Обр. 1 а) навръшник на колесница от с. Миладиновци (лице). Fig. 1 a) Application de char du village Miladinovci (face)*
- *Обр. 1 б) навръшник от с. Миладиновци (профил). Fig. 1 б) Application du village Miladinovci (profil)*
- *Обр. 1 в) навръшник от с. Миладиновци — орел (детаил). Fig. 1 в) Application du village Miladinovci — aigle (détail)*
- *Обр. 1 г) навръшник от с. Миладиново — кобра (детаил). Fig. 1 г) Application du village Miladinovci — cobra (déail)*

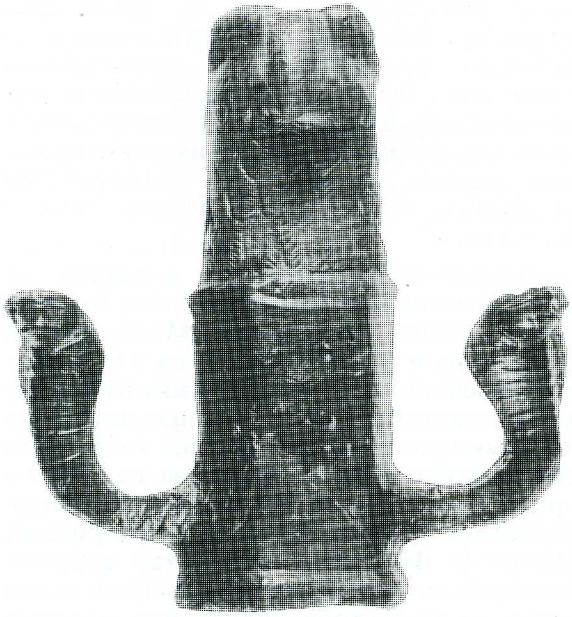

1а

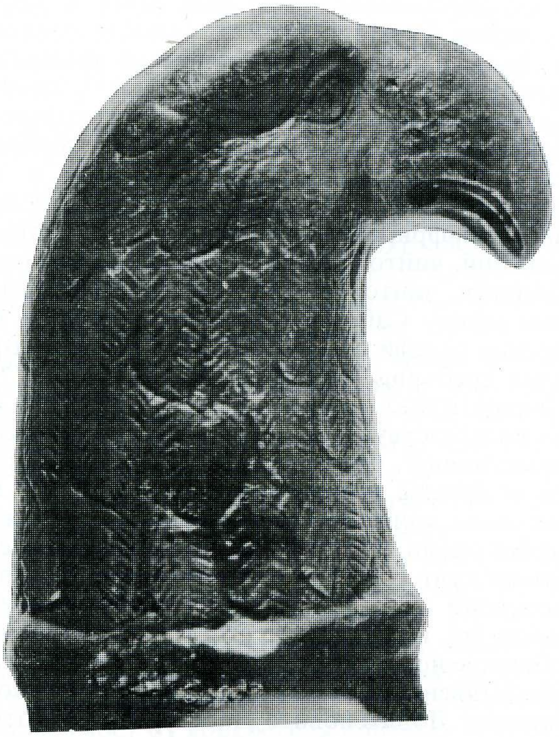

1в

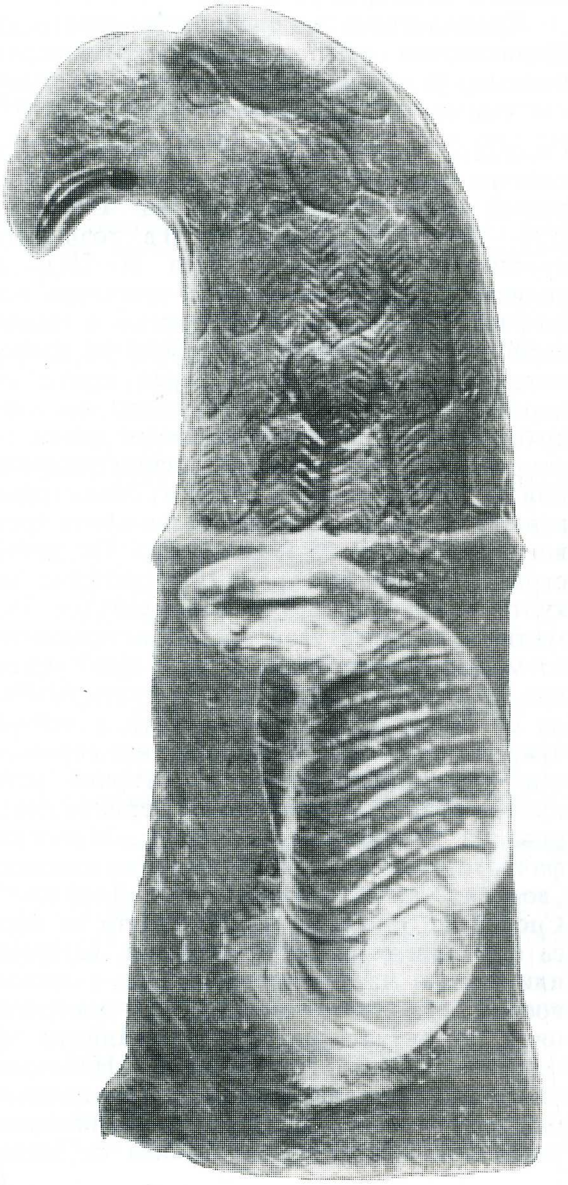

1б

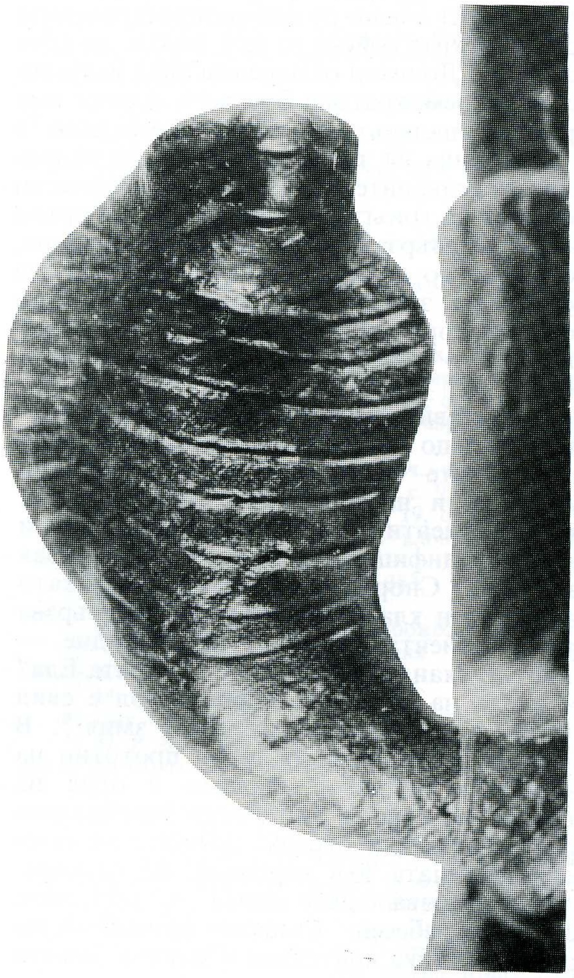

1г

в художествените паметници имат и апотропейна функция. Връзката между змията и орела се явява олицетворение на връзката между подземния и надземния свят[17]. Змията символизира Сабазий като космократор, покровител на животинския и растителния свят, господар над хората приживе и в отвъдния свят[18]. В тази връзка бихме могли да дешифрираме композицията и така: Сабазий, чийто символ е змията, и Юпитер Долихен, чийто символ е орелът. Синкретизъм между Сабазий и Юпитер се среща в редица релефи от Копенхаген — Берлин, от една сребърна плочка от Галия (Vichy)[19]. Синкретизмът между Сабазий и Юпитер е засвидетелстван и от редица епиграфски паметници[20]. Счита се за възможно змията да се схваща и като атрибут на Долихен в неговото качество на спасител[21]. Разглеждайки около десетина паметника на Долихеновия култ с изображения на змии, произхождащи от целия ареал на разпространението му, изследвачите стигат до извода, че обикновено в изображенията змиите са представени по двойки[22]. Двете змии символизират Долихеновите Диоскури и тяхното присъствие подчертава космическия характер на Долихен като божество[23]. Съвременната наука счита, че тази теза е логично доказана и твърде приемлива[24]. Долихеновият култ е един от най-разпространените сред римските войски от нач. на II в. до края на III в.[25] Долихен се нарежда сред изявените като космократори богове[26]. Ако се има предвид анализът на някои паметници с изображения на змийски глави, като например изследваните от И. Тот металически поставки за триъгълни плочки с дълги пръти за носене, свързани чрез дъговидни подпори, то би могло да се възприеме тезата му за ролята на змиите като аколити на бога космократор, които трябва да се интерпретират като символи на Долихеновите Кастори[27].

Представите за змията са типично явление, присъщо на много народи, свързано с началните етапи от формирането на културата и на цялостната концепция за света. Елементи от тази концепция, макар и твърде модифицирана, се запазват до края на XIX в.[28] Според тях змията изпъква като универсален класификатор, защото свързва трите елемента: смърт — плодородие — живот. В скандинавския епос „Старата Еда“ на върха на ябълково дърво сокол е свил гнездо, а в корените му лежи змия[29]. В народната словесна традиция прототип на световното дърво е дървото с орел на върха[30]. На свещен дъб с орел Зевс създава небето, земята и океана. Дървото не само дели вселената във вертикал, но едновременно свързва трите свята — подземен, земен и небесен. Същата функционална характеристика притежава и змията. Змията често изпълнява ролята на космически медиатор, който свързва трите свята и се сближава функционално с космическото дърво или с негов вариант. Световното или космическото дърво е една от универсалните идеи, характерни за митологическото съзнание, присъща на различните традиции още от епохата на бронза и водеща тема в изкуството[31].

Присъствието на кобри в украса на художествени произведения у нас, освен в посочените навръшници от с. Миладиновци, с. Пастуша и с. Любимец, не ни е известно. В бронзовата и каменна пластика изображения на змии има много, но при нито едно изображение не е представена кобра. Във вид на кобра или жена с глава на кобра е представяна египетската богиня на плодородието и урожая Рененутет[32]. Негрите от Исапу, о. Фердандо По, считат кобрата-очиларка за свое божество-спасител, което може да им стори добро или причини болести и смърт[33].

Хронологията на разпространението на Долихеновия култ в Римската империя показва, че най-ранните паметници се отнасят към времето на Хадриан (117—138 г.)[34].

Голямата вълна в разпространението му започва при Антоний Пий и достига своя апогей при управлението на Северите (138—193 г.)[35]. Към края на II в. този култ прониква в Тракия[36]. През II—III в. в религиозния синкретизъм се чувствува все по-очебийна проява на пантеизъм в характеристиките на боговете, особено на изявените като космократори, сред които се нарежда и Долихен[37]. Значителна част от археологическите и епиграфските данни се откриват в по-значителните военни центрове или на територията им, което от своя страна говори за разпространението на култа сред военните слоеве на населението. От друга страна, ограниченото разпространение на култа в Тракия, където гарнизонът е бил малък и комплектуван през III в. предимно от местното население, е също едно указание, че разпространителите на култа трябва да се търсят във войската, и то в нейния чуждоземен състав[38]. В останалите европейски провинции култът се открива най-плътно разпространен край лагерните центрове на Долнодунавския лимес. Монографичното изследване на М. Шпайгел изяснява „военния“ аспект на култа към Долихен[39]. Според него 40% от посвещенията на бога са свързани с войници, офицери, ветерани или военни части, но култът не е повече военен, отколкото цивилен по доктрина, нито по ритуал, нито по социалното му географско разпространение[40]. Наблюденията показват, че Долихен е бил почитан най-вероятно преди всичко от войниците, рекрутирани в Ориента. Такива са засвидетелствявани и през II в. от н.е., но от нач. на III се увеличава значително относителният им дял, както за легионерите, така и за помощните войски[41]. Макар и за етническия състав на алите и кохортите да е характерно преобладаването на тракийски елемент, към края на II в. от н. е. се откриват ориенталци и във военните части, които не са рекрутирани на Изток[42].

Очевидно двата паметника, които тук разглеждаме, са свързани с военния лагер Кабиле, в който квартируват две кохорти от нач. на II в. до края на III в. от н. е., и развитието на художествените занаяти в региона на лагера[43]. Безспорно като произведения на бронзовата пластика те са едно от косвените доказателства за разпространението на малоазийските и предноазиатските култове в югоизточната провинция Тракия. Присъствието на тези култове и религиозен синкретизъм са засвидетелствувани в региона на лагера Кабиле както в бронзовата, така и в керамичната и костената пластика[44]. Още повече, че почитането на Юпитер Максимус Долихен в лагера Кабиле е доказано епиграфски с открит през 1982 г. паметник, издигнат от Icoh. Athoithorum[45]. По всяка вероятност тази кохорта идва в Кабиле от източните провинции на империята[46]. Ако съдим по един надпис от 144 г., в който са изброени имената на редица официални лица и между тях се споменава името на eparchos Вариан, син на Теокрит, т. е. лице, което не е римски гражданин, и макар в надписа да не е изяснено неговото място в управлението на града, то присъствието му свидетелствува за малоазийски преселници в компактна тракийска среда[47]. Същият надпис съобщава за заселването на търговци от Перинт в Кабиле през II в.[48]. Връзката между споменатото събитие и военния лагер Кабиле е безспорна, както е безспорно и влиянието на заселниците върху религиозното мислене и религиозния живот около кастела[49]. В такъв случай при наличието на доказан култ към Сабазий и Юпитер Долихен в региона на лагера Кабиле бихме могли да говорим не само за образци на художествено произведение, а и за религиозно мислене, кодирало многопластово съдържание в тях. Анализът на представените образци ни дава право да търсим семантиката на всеки образ в зависимост от конкретния контекст, в който той е използуван.

---

[1] Погребението е открито случайно при изкопни работи. Находките са донесени в ИМ — Ямбол. Подробности около обстоятелството при откриването липсват.

[2] От украсата са запазени само два бронзови наврършника, напълно идентични по размери и изображение. Наврършниците са заведени в основен фонд на ИМ/Ямбол под № 728 и 729.

[3] Ив. Венедиков. Тракийската колесница. С., 1960, с. 80, 86, 87.

[4] Ив. Венедиков. Цит. съч., с. 39, с. 40 табл. 30, обр. 107, № 148—150.

[5] Ив. Венедиков. Цит. съч., с. 69, табл. 55а, обр. 190.

[6] E. Mercklin. Wagenschmuck aus römischer Kaiserzeit. Jdl. 49, 1933, N 9, fig. 21, S. 106; G. Seure, Chars thraces BCH, p. 49, 1925, p. 347.

[7] Ив. Венедиков, Цит. съч., с. 87.

[8] Пак там, табл. 55а, обр. 192.

[9] Mercklin, Opt. cit. N. 12, 13, fig. 25, p. 108.

[10] Ив. Венедиков, Цит. съч., с. 194 и цит. там л-ра (Gaul, K. Archeologiai Ertesito, 1890, p. 97).

[11] H. Lehner. Ein Gallorömischer Wagen. — Bonner Jahrbücher, 128, 1923, fig. 128, p. 60.

[12] Ив. Венедиков, Цит. съч., с. 71.

[13] Ив. Маразов. За семантиката на изображенията в гробницата от Свещари. — Изкуство, 1984, кн. 4, с. 28 сл.

[14] Ал. Фол, Трета година „Гетика". — Изкуство, 1984, кн. 4, с. 26 сл.

[15] М. Тачева. История на източните култове в Долна Мизия и Тракия V в. пр. н. е. — IV в. от н. е. С., 1982, гл. IV — Паметници с посвещение на Зевс (или Бог) Хюпсистос, Интерпретация, с. 343; вж. бел. 18 и цит. там л-ра по Cumont. Craabel, A. Th. νφιστος and the synagogue at Sarcis — Greek, Roman and Byzantine Studies, 10, 169, p. 89.

[16] М. Гавликовски, Изкуството на Сирия. С., 1984, с. 84.

[17] Ал. Фол, Трета година..., с. 24.

[18] М. Тачева, Цит. съч., гл. III — Култът на Сабазий, В3 Паметници — типология — иконография, с. 287.

[19] М. Тачева, Цит. съч., с. 299 вж. бел. 13.

[20] П. Горбанов. За характера на фигуралните паметници на Сабазий и някои аспекти от неговия култ. — Археология, 1976, кн. 4, с. 17.

[21] М. Тачева, Цит. съч. гл. V-Б4 — Култът на Юпитер (Зевс) Долихен, с. 382.

[22] Пак там, с. 394, вж. бел. 25.

[23] Пак там, с. 377, с. 393, вж. бел. 8.

[24] Пак там, с. 370.

[25] Пак там, с. 389.

[26] Пак там, с. 382, гл. V В, 4, вж. бел. 25.

[27] Пак там, с. 394, бел. 27.

[28] В. Иванов, В. Н. Топаров. Славянские языческие, с. 79, 81, 129; А. Н. Афанасиев. Поэтические воззрения, II. М., 1868, с. 299; В. Н. Топаров. О структуре некоторых архаических текстов, соотносимых с концепцией мирового дерева. — ТЗС, т. V, УЗТГУ, вып. 284, 1971, с. 9 сл.

[29] Ив. Георгиева. Българска народна митология. С., 1983, с. 63.

[30] А. Н. Афанасиев. Цит. съч., с. 299.

[31] В. Н. Топаров. Цит. съч., с. 9.

[32] Мифы народов мира. Т. 1, 19, с. 469.

[33] Дж. Фрейзър. Златната клонка. С., 1984, с. 621.

[34] М. Тачева, Цит. съч., с. 383.

[35] Пак там, 383—385.

[36] В. Найденова. Култове и божества в Кабиле. — Сб. Поселищен живот в Тракия. Ямбол, 1982, 135—136.

[37] М. Тачева. Цит. съч., с. 378.

[38] Пак там, с. 385.

[39] M. P. Speidel. The Religion of Jupiter Dolichenus in the Roman Army. Leiden / EPRO / 73, 1977, p. 38, not. 119.

[40] Ibidem, p. 38, 45.

[41] Тачева, М. Цит. съч., с. 389.

[42] B. Filov. Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokletian. — Klio, G. Beiheft, 1906. p. 87: RE, XII, legio; K. Kraff. Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau. Bern, 1951, p. 60, 66 ff, n. 1331 a, b, c; G. Forni, Il recluta mento delle legioni da Augusto a Diokle ziano. Milano-Roma, p. 60,

J. Beneš. Auxilia Romana in Moesia antique in Dacia. Praha, 1978, p. 99 ff, tabl. III.

[43] В. Велков. Военният лагер Кабиле (по епиграфски данни). — Сб. Поселищен живот в Тракия. Т. I, 1982, с. 116 сл.; Н. Танчева-Василева. Военният лагер Кабиле. — Сб. Поселищен живот в Тракия. Т. II, 1986, с. 123 сл.

[44] В. Велков, Цит. съч., с. 116 сл.; В. Найденова, Цит. съч., с. 135; Н. Танчева-Василева. Разпространението на култа към Атис, Изида и Сабазий във военния лагер Кабиле. — ИМЮИБ. Т. IX, 1986, с. 33 сл.

[45] В. Велков. Епиграфски паметници от Кабиле. Т. II Кабиле (под печат).

[46] В. Найденова. Цит. съч., с. 136.

[47] В. Велков. Военният лагер..., 121—122.

[48] A. Dimitrova. Beitrag zur Geschichte Kabyles und Thrakiens in der Römerzeit. — Thracia, 2, 1974, 135—146; В. Велков. Епиграфски паметници...

[49] В. Найденова. Цит. съч., с. 136 сл.

Au sujet de la sémantique dans la décoration des applications du char du village Miladinovci, région de Burgas

N. TANČEVA-VASILEVA

(Résumé)

Lors de travaux de terrassement pour la centrale électrique thermique „Marica-Iztok“ a été découvert un enterrement avec un char. Sont conservées un grand nombre de pièces métalliques du char et une partie de sa décoration.

L'objet du présent article sont deux applications de bronze de sa décoration. Sont représentés un aigle et deux serpents-cobras de côté, unis dans une composition symétrique, ressemblant à la composition „arbre stylisé de la vie“. La structure verticale du cosmos est représentée en axe vertical de la tête stylisée de l'aigle, tandis qu'en branches des têtes de serpents. La combinaison entre aigle et serpent se rencontre souvent dans l'art oriental et détermine le rôle suprême du grand dieu. Le lien entre le serpent et, l'aigle personnifie le lien entre le monde souterrain et céleste. Il caractérise la manifestation de syncrétisme religieux entre Sabasius et Jupiter Dolixène avec une manifestation plus habituelle de panthéisme dans la caractéristique des divinités pendant le IIe—III s.

L'analyse des figures présentées nous autorise à chercher la sémantique de chaque figure selon le contexte concret dans lequel elle est utilisée.

За местоположението на Скаптопара

СПАСИНА ХИСАРЛЪШКА-ТАНОВА

В последно време отново беше проявен интерес към известния в историческата наука Скаптопаренски надпис, намерен през миналия век близо до гр. Джумая (Горна Джумая, дн. Благоевград). В резултат на това бяха публикувани няколко статии. Голяма част от написаното в тях е посветено на въпроса за местоположението на тракийското село Скаптопара и на панаира до него, споменати в този надпис. В тези статии се изказват нови становища, различни от приетите досега в науката[1]. Както е известно, този надпис съдържа молба на жителите на с. Скаптопара до император Гордиан III (238 г.), с която търсят закрилата му срещу своеволията на минаващи през него войници и чиновници, и отговора на императора. Скаптопарският надпис найнапред е публикуван от чужди учени — А. Контолеон, Т. Момзен, В. Дитенбергер и др., а през 1904 г. и на български от Г. И. Кацаров[2]. Ще припомним как самите жители на Скаптопара описват селото си: „...Живеем и притежаваме имот в гореспоменатото село, на което лесно може да се пакости, понеже има топли води (извори) и лежи в средата на двата лагера находящи се в твоята Тракия... Две мили надалеч от селото ни става прочут панаир...“ Г. И. Кацаров дава следните обяснения: „...Положението на това село може да се определи, като се вземат предвид указанията на самия надпис. Едва ли може да се съмняваме, че то е заемало мястото на днешната Горна Джумая. Топлите извори, за които е дума в надписа, и досега съществуват в Джумая, дето има пет топли бани със стари постройки. Не по-малко интересно е да забележим, че и панаирът, който ставал две мили надалеч от селото, се е запазил и в ново време...“ Той дава и други данни: „... Тоя надпис бе намерен на 1868 г. от шеха на ближното теке в местността „Грамади“, 1/2 час под град Джумая, и толкова от р. Струма... Тая местност лежи над село Грамада, което се намерва на Ю. З. от

Джумая, на разстояние 1 км от тоя град...“ Но в ново време на посочените от Г. И. Кацаров места не се виждаха някакви значителни останки, които да напомнят за селище, което да потвърди, че тука се е намирала древната Скаптопара. Това даде основание на сътрудниците на музея в Благоевград да изкажат други становища по този въпрос.

През 1957 г. в землището на с. Рилци (до 1934 г. с. Хисарлък)[3], което се намира на 4 км северно от Благоевград, при изграждане на напоителна система „Баларбаши“ бяха открити внушителни останки от старо укрепено селище (фрагменти от керамични съдове, голям брой делви, кости от животни, зидове от постройки със суха зидария, части от тръби за водопровод, монети от императорите Антоний Пий (138—161) и Максимин (305—314) и древен некропол), които датират от IX—I в. пр. н. е. до IV в. от н. е., също предмети и крепостна стена от средновековието. Наоколо и сега се виждат могили. Това място околното население нарича „Асарлъшко градище“ (диалектна форма от Хисарлък — бел. С. Х. Т.). Значимостта на останките даде основание на сътрудниците на музея в Благоевград да обявят този обект „Телки андък“, както те безлично го нарекоха по името на дола, до който се намира, за най-голям в района на града. Д. Стоянова, която проучи останките, изказа становище, че именно тук се е намирала древната Скаптопара[4]. Село Рилци, наследник на Хисарлък, е разположено в три дола — първия (Чифлико), средния (Гюнери дере) и големия (селото, Тилки андък). Хисарлъшкото градище се намира на хълм с площ около 1500 кв. м, който се издига над стария път от Благоевград за София, там, където той пресича Големия дол. Самият факт, че турците при завладяването на този край са нарекли укрепеното селище Хисарлък, говори за неговата значимост. Известно е, че с това име те са наричали местности или селища, разположени до важни и големи крепости. Хисарлъшкото градище е разположено на кръстовището на три важни още от древността пътя — Струмския (от София за Солун), Разложкия (от долината на Струма за Тракия) и Царевоселския (от долината на Струма за долината на Брегалница). То се очертава като важна брънка от веригата крепости, охранявала този край. Чрез него се е осъществявала видима връзка със сигнални огньове с околните крепости. Сред околното население съществува предание, че това градище е било свързано чрез подземна галерия от гр. Стоб, която имала отдушник в местността „Вълчата дупка“. Какво име е носило селището през Средновековието, не е известно. Но с името Хисарлък се среща още в първите векове на Османското владичество. Засега са ни известни два данъчни регистри от XVI в. — джелепкешанският регистър от 1576 г. и един тимарски регистър от този век[5]. От тях научаваме, че тук са били заселени юруци вероятно за пазене на стратегически пътища. Всички посочени лица в регистрите са мохамедани, като между тях има и автори с имена — Абдулах, т. е. помохамеданчени българи. По неизвестни причини турците напуснали Хисарлък и се заселили в близкия град Джумая, по това време център на нахия в границите на Дупнишка каза от Кюстендилски санджак. Но останало да се споменава, че имало две Джумаи — едната на мястото на днешния Благоевград, а другата в Хисарлъшкия дол[6]. През XVIII в. в землището на с. Рилци вече имало два чифлика — Хисарлък чифлик в Първия дол и Тилкилер чифлик в Големия дол. В навечерието на Освободителната война в тях имало 22 български къщи — чифлигари. Дошлите в чифлиците били бегълци от помохамеданченото с. Осеново и близките до него също застрашени села — Марулево, Еленово, Делвино и др. По друг начин бил заселен Средния дол. Тук преди 1840 г. намерил убежище един преследван от властта беглец Стоян Боботата от с. Звегор, Царевоселско, след разбиването на една хайдушка дружина в Малешевско.

По различно време жителите на с. Рилци (Хисарлък) и на съседното село Дъбрава намирали на Градището и наоколо различни предмети — останки от зидани гробове, делви (наричани връчви), хромели, тухли, глинени тръби, метални гюлета, медни, сребърни и златни монети и др. Делвите използвали да си крият в тях храни през войните, а тухлите за строежи. От Градището били взети материали за строежа на чифлиците, на кулите в тях и за текето в Първия дол (Беалам бали). Преди 1912 г. при поправка на пътя турците открили два каменни жертвеника. По-късно жителите на с. Дъбрава намерили бяла каменна плоча с релеф на жена с дете в лявата ръка, обградена с лозови пръчки и гроздове, по-късно счупени. Определен интерес към тези развалини проявило археологическото дружество в гр. Горна Джумая през 1930 г.[7] Жители на с. Рилци разказваха, че участвали в разкопаването на Голямата чука (най-голямата могила в района), като по този начин отбивали трудовата си повинност. В нея намерили колесница със скелетите на два коня и гърне с пепел. И работата била спряна. Съвременници пък разказват за нехайното отношение към могилите: „...Една могила беше много ценна. Намери се в нея една колесница със скелетите на два коня. Здраво беше от нея само едно колело, което го закачих на една круша като си пасех овцете и мислех да го прибера. Но после видях как булдозериста и бригадира си бяха напалили огън с него и то беше изгоряло. Железната част от седлото и другите части бяха боядисани със зелена боя запазена от вековете...“ — пише жител на с. Дъбрава[8]. От Хисарлъшкото градище е била взета една делва и поставена в градската градина в Благоевград, където е и сега.

Последната статия, в която много обстойно се разглежда въпросът за местоположението на Скаптопара, е на Д. Й. Димитров[9]. Той безрезервно приема становището на Д. Стоянова и обявява: „...местонамирането на което (Скаптопара — б. С. Х. Т.) в началните изследвания е спорно, а по-късно то е локализирано точно в м. Талки андък до с. Рилци...“ Но той правилно отбелязва в бележка: „Тази местност е известна още с общото название Асарлък, включваща античното селище Скаптопара от лявата страна на дола Тълки андък и укреплението от дясната страна...“ Освен това той прави опит да свърже езиково тракийското име Скаптопара с името на дола „Тълки андък“, както го назовава. Като се позовава на Вл. Георгиев и Д. Дечев, обяснява: „... Така цялостното име на селището придобива смисъла на „Ровещо (копаещо) дере“, което значение е запазено в наименованието на местността — Тълки андък (затлачено-ровещо дере). На това ние ще дадем следните пояснения. Когато селището преходник на с. Хисарлък, чието име не знаем, е било заселено с мохамедани, част от наименованията наоколо били заменени с турски. „Тилки андък“, което е правилната форма, е от турски произход —„Лисичи дол“ (tilki – лисица и hendek – ров, трап, дол). А панаира авторът локализира в местността „Чепрашлъко“ на 3 км западно от Градището, където се откриха следите на голямо антично селище. Предположението на Г. И. Кацаров за местонахождището на панаира при Благоевград в м. Струмски чифлик, където през средновековието е имало манастир, не е подкрепено с антични материали. Действително в м. Чепрашлъко са намерени останки на някакво светилище, както той предполага, че е имало. Доказателство за това са подробно и съвестно описаните от автора предмети. Такива са намирани и по-рано. През 1934 г. при строежа на новата жп линия тук са намерени 5 златни монети и едно блюдце от везни (от Константин Велики — 2, Грациан — 1, Теодоси I — 1 и една неопределена), които били предадени от Главна дирекция на труда на Народния музей в София[10]. Но авторът не съобщава да е намерен някакъв надпис с име на селище, което би разрешило въпроса в полза на становището, че тук наблизо е била Скаптопара. Освен това на него не е известно едно съобщение на Д. Стоянова за откриване при жилищен строеж в кв. Струмско в Благоевград (бивше с. Струмски чифлик) на останки на епископска черква от IV—V в. и монети от това време[11]. Това място местното население наричаше „Манастирището“ и тук също по-рано са откривани монети — една сребърна драхма от Александър Велики, една бронзова монета от Диоклециан и една бронзова монета от Константин Велики[12].

Друг сътрудник на музея в Благоевград в последно време изказа ново становище по въпроса за местоположението на Скаптопара и панаира до него — И. Йовков[13]. Според него то се е намирало в североизточната част на Благоевград — от Орлинова махала до минералните извори, а панаирът в кв. Грамада (бивше с. Грамада). От изнесените от него факти става ясно, че този автор не е запознат добре със старата топонимия на Благоевград. Според запазени документи за собственост на имоти в тази част на града една част от нея се е наричала „Машатлък“ (тур.) — т. е. гробища на немохамедани[14], а друга по̀ на изток „Гробищата“, която българите наричали „Турските гробища“. Това е най-безводната част на Благоевград, ето защо е била подходяща за гробища преди турското завоевание и след това и от турците. В този район не са намирани останки от жилища или битови предмети, а само гробищни — по-рядко антични и по-често турски, но не християнски. Тук е била намерена долната част на малък каменен саркофаг, който по-късно е използван за корито на чешма с минерална вода при джамията „Кабул джамия“ (дн. училище „Д. Благоев“). Този античен паметник стоеше на мястото си до 1978 г., но не беше прибран в музея и изчезна. Също така в една стара къща в мах. „Кабул“ е бил намерен зазидан надгробен античен паметник[15]. През 1912 г. и през 1959 г. в тази част на града били намерени гробница с кости на хора и отделни гробове, иззидани с големи тухли (тегули). А при строежа на оградата на Лесничейството били използувани части от турски надгробни паметници. През 1953 г. при строежа на пералня в района на минералните извори са открити останки от римска баня. В разрушената турска баня пак в този район — Шафа баня, са били открити части от антични материали. Освен това И. Йовков погрешно пише за местност „Камъните“, тъй като местност с такова име в района на Благоевград няма, а има „Грамадите“, за която пише Г. И. Кацаров.

И тримата цитирани автори не са потърсили и други писмени източници, за да подкрепят становищата си, освен самия надпис. След продължителни издирвания успяхме да открием неизвестни и неизползвани в историческата наука писмени сведения, които хвърлят повече светлина

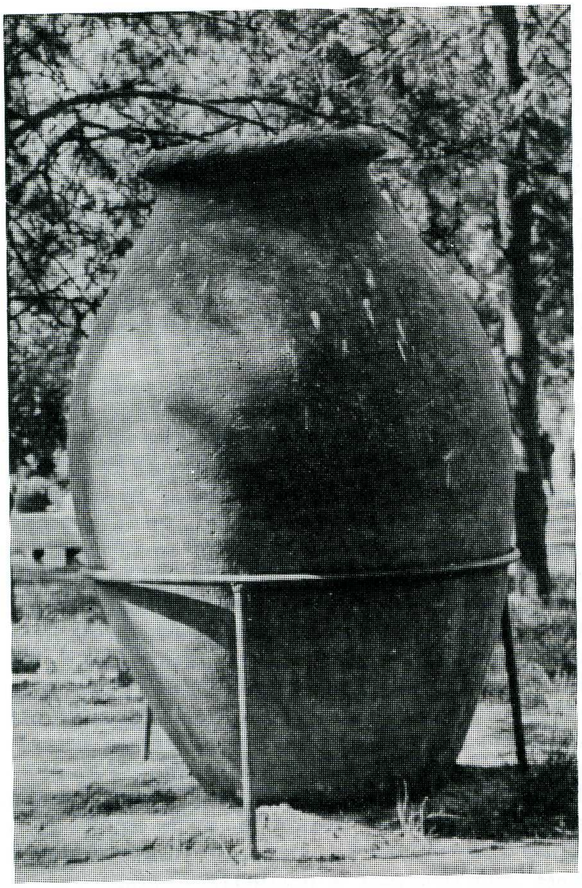

1

2

● *Обр. 1. Делва от местността Хисарлък (сега градската градина на гр. Благоевград). Fig. 1. Jarre de la localité Hisarlăk (actuellement le jardin public de Blagoevgrad)*

● *Обр. 2. Желязно гюле от местността Хисарлък. Fig. 2. Boulet de fer de la localité Hisarlăk*

върху спорните въпроси за местоположението на с. Скаптопара, за панаира до него и други важни подробности. Те са оставени от един съвременник на откриването на Скаптопаренския надпис — Д. Я. Бисеров от гр. Дупница (дн. Ст. Димитров). Същият бил учител в родния си град, а известно време и в гр. Джумая (Благоевград) и в гр. Пехчево (дн. в СФРЮ). Бил и дописник на някои вестници от това време в Цариград и осведомител на Ст. Веркович. Заедно с едно свое писмо от 11. IX. 1869 г. до Веркович той изпратил описание на миналото на гр. Дупница. Но тъй като смятал, че Дупница е наследник на гр. Пауталия (дн. Кюстендил), спомената в Скаптопаренския надпис, той дава сведения и за него в бележки към описанието. Езикът на неговите текстове леко сме осъвременили[16]: „Така називаемото сега село Грамада стои на запад от Джумая на разстояние 1/4 часа и ся състои от 80 къщи български. Това село представя доста огромни грамади от велики гевгирени здания и рутлини, тъй чтото кара човека неволно да ся замисли, че това е било някога един град доста знаменит украшаван с множество търговски магазий, пълни с произведенията на Рим, Атина, Византия и др. В Гордианов паметник ся споменува за един търг (панаир) който ставал тук по месец октомврий. Същият паметник ся намери тук на 1861 г. Един от селяните грамадски като орал нивата си, изровил го из земята и по заповед на дервиш Хасан (един от джумайските агаларе) занася го на текията му в Джумая. Известен за това, побързах да го видя и като познах важността му, умолих уже покойният г. Милошя, един от джумайските първенци да го искупи. Г. Милош послуша молбата ми и го искупи за една австрийска жлът. Той пренесе памятникът у дома си, дето стоя до смъртта му. По това един шекерджия, цинцарин, излъгва невъзрастните му деца и го зема, да си прави на него шекер, но не зная по какъв случай та го испуща на земята и тъй памятникът ся претрошил на две. От потрошанието камъкът ся изрубил доста, та по това прочитанието му стая мъчно. За добра чест един Янянец, по имя Костаки, кой събира по тез страни бала (аби), бил зел преписът му, от когото пратил един и отцу Неофиту в Р(илския) мънастир.

Памятникът е от мягк (маслен) син камик, дълъг 1,3/8 арш., а широк 1,1/8 дебелина има близу 4 пръста. Писмото е гръцко размесом с латински букви, а язикът е само гръцкий.“

Село Грамада е възникнало като чифлишко селище от тези развалини към XVIII в., тъй като в документи от първите векове на турското владичество, известни ни досега, не е споменато. Останки от тези развалини беше една голяма чешма с три големи чучура. Тя беше разрушена при построяването на новата жп линия на Благоевград, тъй като развалините са били тука. За нея един свидетел на поправката ѝ през 1924 г. разказва: „...Изворът на тая чешма не може да се открие. Предполага се, че тази чешма датира от римско време. Също и останки от римска стена, намерени при строеж на жилище близо до гарата...“[17] Спомен за свято място при с. Грамада (дн. квартал на Благоевград) не е запазен —

нито антично, нито българско, нито турско. Докато спомен за аязмо и стар манастир е запазен и до днес в кв. Струмско (бивше с. Струмски чифлик). За това също разказва и Д. Я. Бисеров във втора бележка към описанието на гр. Дупница: „Един чяс на запад от Джумая тече от север към юг река Струма, която турците наричат Кара-су, а през Джумая от исток към запад тече река Бистрица и ся влива в Струма насреща селото Покровник. Един ъгъл, който ся образува от вливането на Бистрица в Струма на югозапад от Джумая държи местото, по което ся разлага селото Струмский чивлик. На запад това село ся облива от р. Струма, а на север от Бистрица. То стои на разстояние от Джумая 3/4 чяса, а от с. Грамада остае на юг 1/2 чяс и ся състои от 40—50 къщи бъл (български), сичките чивлигари.

Рутлини от големи гевгирени зидове накараха хората да копаят и разчистят и намериха много старинни предмети, от които явно ся види, че туй е било някоги велик язически мънастир, който испосле в християнството ся преобърнал на християнски и ся посветил свят (ому) Димитрию. От тук ся види да има едно голямо сходство с тръга (панагиря), что стаял по месяц октомври в с. Грамада и мънастирското тръжество. Памятникът Гордианов, който е произведение на жалбите и оплакванията на язическите калугери и на грамадските жители, както ся за това говори в него, съдръжава нарядби и закони против злоупотребленията на р[имските войски], които съ прехождали често и с безчинията си стрували злини и опустошения.“ Тук ние ще поясним следното. Разстоянието от жп гарата на Благоевград, където са били развалините до спирка „Струмско“ по жп линия е 2872 м, равно почти на 2 римски мили, толкова, колкото се споменава за разстоянието от с. Скаптопара до мястото на панаира в Скаптопаренския надпис. Според преданието този манастир бил разрушен в първите векове на турското робство. Но на негово място се запазило оброчище, наричано „Манастирището“, което се посещавало от околното население на храмовия празник на стария манастир — Димитровден. Ето защо през средата на XIX в., когато в българските земи започва масово възстановяване на разрушени църкви и манастири, бил възстановен и този манастир, но в по-малък размер. Издигнати били черква и сграда за училище и за жилище на свещеника. Средства за това дал един жител на близкото с. Покровник, а така също жители на гр. Джумая и на околните села. При неговото освещаване се разразили остри борби между привържениците на Патриаршията и тези за самостоятелна българска църква, които били повечето местни жители. Това станало през 1862 г.[18] Манастирът пострадал отново през Освободителната война при отстъплението на турските войски след освобождението на гр. Джумая на 12/24 февр. 1878 г. След Берлинския договор този край остава отново в границите на Османската държава. Тогава турската власт открила отново панаир на това място, като бил направен преди това манастирът, тъй като тук по традиция ставал голям събор[19]. Панаирът просъществувал до 1912 г. — освобождението на гр. Джумая, наречена вече Горна Джумая (Джумая Баля). А тук, както споменахме, били открити развалини на епископска черква.

Развалините до селата Грамада и Струмски чифлик (дн. квартали на Благоевград) стояли до 1881 г. Тогава тук започнали строежи на казарми, тъй като градът станал гранична зона — една голяма в края на града и друга в с. Грамада, също и на нова джамия — Караходжова, до казармите в града. За строежа им били използувани материалите от развалините на двете села. Около двете села имало също могили, които с течение на времето били разорани. Г. И. Кацаров, както сам пояснява, е използувал сведения на учители и други граждани на гр. Джумая, преселили се в свободна България. Между тях е бил и неговият вуйчо — Константин Босилков, учител и участник в революционните борби в този край. Ето защо той винаги проявяваше голям интерес към Благоевград и неговата съдба.

Тук ще дадем и някои допълнителни сведения за съдбата на Скаптопаренския надпис, които сме събрали по настояване на Г. И. Кацаров преди смъртта му през 1958 г. Той е бил прибран в двора на Джумайската черква. За това съобщава и К. Иречек: „...разбит на четири къса, се намира в двора на Джумайската черква...“ Същото потвърждава и З. (Стрезов)[20]. Следите му се губят след 1912 г. Според някои жители на града при строежа на новите гробища от старите били изхвърлени всички счупени паметници, между които имало и с гръцки надписи, а те били в двора на черквата. Други пък разказват следното. По време на Междусъюзническата война, когато гръцките войски дошли до Горна Джумая, всички гръцки паметници в града били счупени и разхвърляни, за да не кажат гърците, че тук е било някога гръцко.

От изнесените нови сведения може да направим следните изводи и поправки:

1. Скаптопаренският надпис е *открит през 1861 г., а не през 1868 г.*, както се пише обикновено, и то от един селянин от с. Грамада, а не от дервиша. Негова е заслугата, че е оценил важността му и го е запазил на първо време. Определена заслуга има и този Костаки, който е направил преписи. Възможно е чрез него и чрез Неофит Рилски да са попаднали преписи в ръцете на чужди учени, които са го публикували първи, а не те лично да са го правили.

2. В местността Хисарлък в землището на днешното село Рилци е съществувало друго селище от древността до средновековието, успоредно със Скаптопара, чийто наследник е същото това с. Рилци. Също друго е и посоченото светилище близо до него, а не това, което се е намирало до мястото на панаира на Скаптопара.

3. *Развалините при селата Грамада (дн. жп гара на Благоевград) и при Струмски чифлик*, съществували през XIX в., *ясно показват къде трябва да се търсят село Скаптопара и панаирът, провеждан до него.* В кв. Струмско и днес съществува черква „Св. Димитър“, в двора на която са намирани до най-ново време останки от зидове и стълбове — каменни.

---

[1] Енциклопедия България. Т. VI. С., 1988, с. 212; История на България. Т. I., С., 1979, с. 303, 451. Основното издание на надписа е направено от G. Mihailov. IG Bulg IV, 2236, p. 198—229 с история на изследванията до 1966 г. и подробен инвентар на текста (бел. ред.).

[2] Г. И. Кацаров. Просбата на скаптопаренците до императора Гордиана III. — ГСУ I, 1904/5, с. 6, б. 1.

[3] П. Коледаров, Н. Мичев. Промените в имената и статута на селищата в България. 1978—1972 г. С., 1973, с. 213, 257.

[4] Д. Стоянова. Нови данни за местоположението на древното селище Скаптопара. — Пиринско дело, бр. 57, 16 юли 1958. Също и в броя от 15 февруари 1966 г.

[3] Турски извори за българската история. Т. III. С., 1972, с. 184.

[6] В. Шарков. Град Горна Джумая. С., 1929, с. 18, 68.

[7] Пирин. — г. I., бр. VI, 1930, с. 7.

[8] Й. Китанов. Забрава тегне над непросветените. — Пиринско дело, бр. 119, 28 юни 1988.

[9] Д. Й. Димитров. Тракийско светилище и панаир край Скаптопара. — Векове, 2, 1988, с. 54—61; Турско-български речник. С., 1952, с. 215, 573.

[10] ИБАД. Т. XI, 1937, с. 315.

[11] Д. Стоянова. Новооткрита епископска църква в Струмско от IV в. — Пиринско дело, бр. 88, 3 август 1965.

[12] ИБАД. Т. I. 1921/22, с. 242.

[13] И. Йовков. Една тайна забулена във вековете. — Пиринско дело, бр. 2, 5 януари 1988.

[14] Турско-български речник. С., 1952, с. 347.

[15] ИБАД. Т. XIII, 1939, с. 280; М. Юруков. Благоевград. С., 1964, с. 16.

[16] Ст. Веркович. Документи за Българското възраждане от архива на 1863—1893 г. С., 1969, с. 387; В-к Турция, V, бр. 32, 1869.

[17] V. N. Christu. Aromâni din impejurimile Giumăici-de-sus. — Graini romănesc. an. IV, 1930, No 1—2, p. 3—28.

[18] Рила планина. — България, IV, бр. 30, 5 ноември 1862.

[19] И. Караджов. Панаир в Горна Джумая. — Новини, V, бр. 94, 25 август 1895 г.

[20] К. Иречек. Княжество България. Ч. II. С., 1899, с. 625.

Au sujet de la situation de Scaptopara

S. HISARLĂŠKA

(Résumé)

Ces derniers temps ont été publiés des articles dont les auteurs émettent de nouvelles opinions concernant la situation du village thrace Scaptopara mentionné dans l'inscription de Scaptopara de l'an 238 connue dans la science historique. Ils rejettent le point de vue établi dans la science selon lequel il se trouvait près du village Gramada, quartier actuel de Blagoevgrad, mais ils n'indiquent pas de données écrites à l'appui de leurs thèses. Nous avons réussi à découvrir des renseignements écrits inconnus dans la science du temps de la découverte de l'inscription de Scaptopara. Ils sont laissés par le militant de l'époque de la Renaissance bulgare connu dans cette region Dimităr J. Biserov de la ville de Dupnica (actuellement Stanke Dimitrov). Sur la base de ces renseignements nous avons abouti aux conclusions suivantes: 1 — Le point de vue établi jusqu'à présent que le village Scaptopara se trouvait près du quartier actuel Gramada dans la région de Blagoevgrad a été confirmé. 2 — L'inscription de Scaptopara a été fortuitement découverte par un paysan du village Gramada au cours de 1861, et non pas en 1868 par un cheik d'un teke voisin, comme on croyait jusqu'à présent. 3 — La place de la foire mentionnée dans l'incription était dans le quartier Strumsko dans la région de Blagoevgrad. A la même place au IVe s. se trouvait une grande église, tandis que plus tard — le monastère „St Dimităr“. 4 — Dans la localité Hisarlăk (4 km au Nord de Blagoevgrad) où deux des auteurs estiment qu'était situé le village Scaptopara a existé une autre localité depuis l'Antiquité jusqu'au XVIIe s. Son héritier est le village Rilci, qui jusqu'à 1934 s'appelait Hisarlăk.

Сребърен медалион с образите на пророк Даниил и свети Георги от ранносредновековната крепост до село Цар Асен, Силистренско

ГЕОРГИ АТАНАСОВ

Ранносредновековната крепост до с. Цар Асен, частично проучена през петдесетте години[1], е имала не само важно военностратегическо значение, но е била и значителен религиозен център в годините на Първото българско царство. Потвърждават го четирите църкви[2], надписите[3], епиграфските паметници[4], многобройните кръстове и медалиони[5].

Единият от медалионите е работен от сребро (обр. 1, 2) и заслужава специално внимание, понеже се явява рядък паметник на дребната металопластика с образите върху двете лица. Има кръгла форма с ухо за окачване. Върху едната — лице с нисък релеф, е изобразена човешка фигура, изправена в цял ръст с молитвено вдигнати ръце. Видно е, че мъжът е облечен в къса туника, която е пристегната в таза и се спуска свободно до коленете. Тялото е покрито с хламида, закопчана пред гърдите, прехвърлена през раменете и достигаща до глезените на краката. Фигурата е очертана с тънък релефен контур. Така е изобразена и веригата, която оковава двете ръце и е провесена до ханша. Неясни са формата и размерите на шапката (стесненият връх предполага да е фригийска) и обувките. От двете страни симетрично спрямо човешката фигура са изобразени два лъва. Животните са изправени на задните си крака и достигат до нивото на таза. Фигурите са добре пропорционални сами за себе си и една спрямо друга. Над дланите на ръцете са изобразени две кръгли топки. Върху полето под лявата ръка е нанесен знак (буквата) К. Смятаме, че тук гравьорът е пресъздал библейската сцена пророк Даниил в ямата с лъвовете (Даниил. 6, 8—23).

Върху другата страна на медалиона виждаме моделирана в нисък релеф фигурата на конник. Около главата му се долавя кръгъл нимб. Лицето е в профил, а косата пада ниско над челото. Ездачът е облечен в дълга до коленете туника, а стъпалата му са втикнати в стреме с триъгълни рамене. В дясната си ръка светецът държи дълго копие, насочено към животно с неясни пропорции, което е между краката на коня. Конят е във вихрен галоп с високо вдигнати предни крайници и развята назад опашка. Всички тези особености ни дават основание да заключим, че е представен св. Георги като конник. Въпреки че долната част на медалиона е откършена, се долавят контурите на полуобезличена животинска фигура, към която е насочено копието. От многобройните успоредици на тази иконография би трябвало да приемем, че е изобразен змей (дракон) и че св. Георги освен като конник е представен и като змееборец (драконоборец).

По периферията на двете лица на медалиона има пояс, обрамчен с два релефни ръба и запълнен с къси радиални черти. Долната половина на периферията е окършена, при което са отнесени лапите на лъвовете и почти целия змей. Размери: запазена височина с ухото за окачване 3,0 см, ширина 2,7 см, вероятен диаметър 2,8 см.

Описаната сцена пророк Даниил в ямата с двата лъва е почерпана от посветения му старозаветен библейски разказ (Даниил. 6, 14). Всъщност разказите в Книгата на пророк Даниил за премеждието му в лъвската яма са два (Даниил. 6, 8—23; 14, 6—25). Но и в двата сюжетните линии в основното си схождат — пророкът по клевета на езичниците е хвърлен от царя в яма с лъвове, но е спасен по чуден начин благодарение на силната вяра в истинския Бог.

Тази сцена със съответните художествени превъплъщения е утвърдена още IV—V в., но има спорове около първоизточника — според едни е юдейски[6], според други палеохристиянски[7]. Както и да е, безспорно е, че за ранните християни иконографията пророк Даниил има особено символично звучене и твърде често е предпочитан сюжет в изобразителното изкуство. Според Евсевий Кесарийски още Константин Велики (306—337 г.) пожелал тази композиция да се постави пред константинополския дворец[8]. Това ще да е засилило неимоверно популярността на сцената, което впрочем се потвърждава с десетки раннохристиянски паметници, открити в разноетнична среда и датирани V—VII в.[9] Според стенописите в т. нар. „Червена църква“ до Перущица тя е позната и в днешните български земи през ранновизантийския период[10]. Тогава иконографията пророк Даниил в лъвската яма придобива завършен вид, който с малки изменения битува векове наред. Пророкът се

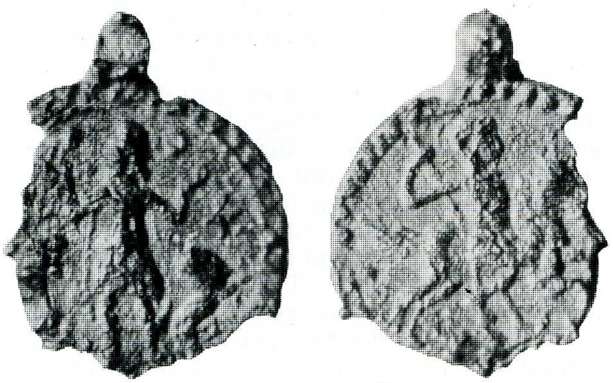

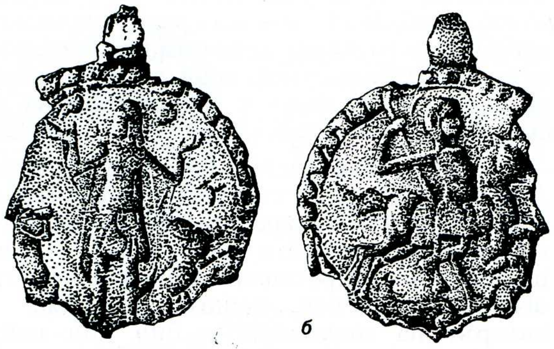

● *Обр. 1. Сребърен медалион от с. Цар Асен (краят на X—нач. на XI в.): а) пророк Даниил в ямата с лъвовете; б) св. Георги конник и драконоборец. Fig. 1. Médaillon d'argent du village Car Asen (la fin du Xe—le début du XIe s.): Prophète Daniil dans la fosse aux lions, б) St Georges cavalier et lutteur contre les dragons*

● *Обр. 2. Рисунка на сребърния медалион от с. Цар Асен; а) пророк Даниил в ямата с лъвовете; б) св. Георги конник и змееборец. Fig. 2. Dessisn du médaillon d'argent du village Car Asen: a) Prophète Daniil dans la fosse aux lions, б) St Georges cavalier et lutteur contre les dragons*

представя в т. нар. „персийско облекло“ — препасана туника, хламида, закопчана пред гърдите, и фригийска шапка. С това се цели да се подскаже времето и мястото на действието — Персия при управлението на Дарий, Кир „Баща“ или Кир „младши“. С по-голяма свобода художниците представят поведението на лъвовете, но най-често, подобно на медалиона от Цар Асен, ги виждаме изправени на задните си крака симетрично спрямо човешката фигура. В тази поза са изрисувани върху миниатюра от ватикански ръкопис[11], константинополска плащеница[12], египетски тъкани и пр.[13]

От посочените аналогии е видно, че изображението на Даниил в ямата с лъвовете върху медалиона от Цар Асен е в духа на късноантичните паметници от IV—VI в. Следва обаче да поясним, че живота в царасенската крепост протича в друг исторически период. Тя възниква в годините на Първото българско царство и е напълно унищожена при печенежките нашествия през втората четвърт на XI в.[14] Археологически находки и културен пласт от римската епоха, ранна Византия, същинското и късното средновековие напълно отсъстват. Затова по-оправдано е реалиите на композицията пророк Даниил в лъвската яма да се търсят върху ранносредновековни паметници от период, синхронен на крепостта. Тук следва да подчертаем, че тази сцена е образец на консерватизъм, вечен спътник на християнската иконография. Почти без изменение раннохристиянският сюжет Даниил в ямата с лъвовете продължава да живее в паметници от ранното средновековие. Откриваме я върху каменен релеф от IX в., съхраняван в Британския музей[15], миниатюри[16] и сребърен дискос от IX—X в.[17], релеф върху арменската църква в Ахтамар от X в.[18], гема от колекцията на Мюнхенския музей[19], моливдовул от Ермитажа[20] и стенопис в скалната църква до Ирхала, Кападокия[21], от XI в. Изображението от Ирхала се доближава до царасенското единствено по веригата, която окована двете ръце на пророка. Друг подобен случай не ни е известен, но между двете сцени има съществени различия в облеклото на Даниил и поведението на лъвовете. В тези пунктове най-близък паралел на изображението върху медалиона от Цар Асен откриваме върху миниатюра в космографията на Козма Иникоплевст от X в., съхранявана във Ватикана[22]. Схождат си и облеклото, и позата на лъвовете. Само фригийската шапка в миниатюрата е преобразувана в кепе, но и върху медалиона видът ѝ е неясен.

Посочените примери са достатъчни и красноречиви, че сюжетът пророк Даниил в лъвската яма има голяма популярност и влиза в репертоара на палеохристиянското, староеврейското, коптското, византийското, арменското и западноевропейското изкуство. Открива се без особени изменения и в широки хронологически граници от късната античност до късното средновековие. Поради това повреденото изображение върху медалиона от Цар Асен не може да прецизира датировката. Такава възможност обаче ни предоставя образът върху другата страна на находката. Виждаме светец-войн, конник и змееборец. Детайлно моделираното стреме сочи един сигурен terminus post quem VI—VII в.[23] и достатъчно основание да сметнем медалиона за средновековен[24].

През средновековието като конници драконоборци се представят двама военни светци — св. Георги и св. Тодор. Според канона лицето на св. Тодор (и Стратилат, и Тирон) е издължено и с брада, а на св. Георги е голобрадо и кръгло. Макар и схематизирано, изображението върху медалиона от Цар Асен е достатъчно ясно, за да установим, че ездачът е без брада и да заключим, че е представен св. Георги. Тази иконография е сравнително добре изследвана въз основа на литературни и археологически паметници от Мала Азия, Задкавказието, Южна Русия и България[25]. Приема се, че е създадена в монашеските среди на Мала

Азия и Задкавказието[26]. Именно от тази зона, по-точно от кападокийските скални църкви Каранлък клисе, Соганли клисе („Св. Варвара“) и Гьорме № 33, произхождат най-ранните[27] засега изображения на св. Георги конник и змееборец от X и XI в.[28] В стенописа от „Св. Варвара“ кападокийският светец е представен във вид, най-близък до царасенския — глава в профил, тялото, облечено в къса туника, е силно наклонено назад, краката са втикнати в стремена, дясната ръка държи копие, насочено надолу, конят е в галоп с високо вдигнати предни крайници, а под него е промушеният змей. Тази устремена поза на коня е позната и от други медалиони, открити в земите на Киевска Русия, датирани XI—XII в.[29]

По-трудни за изясняване са формата и успоредиците на змея върху паметника от Цар Асен поради окършената и полузаличена долна половина. Тези повреди донякъде се компенсират от откритата в същата крепост фрагментирана оловна плочка с рисунка-графит (обр. 3). Изобразен е змей с голяма глава, зинала уста и изплезен език, с рог на челото и двойно пресукано змийско тяло, в което е забито копие. Подобен вид имат змейовете, с които се сражава св. Георги, върху стенопис от Каранлек клисе[30], в киевските релефи на манастира Св. Димитър[31] и в илюстрация към ръкопис на Апокалипсиса, съхраняван в Парижката национална библиотека[32], датирани X—XI в.

Въпреки че е фрагментирана, оловната плочка от Цар Асен, върху която най-вероятно е бил представен св. Георги змееборец, е от особена важност. Тя дава да се разбере, че св. Георги конник и змееборец на медалиона не е изолиран и случаен факт. Появата на тази иконография през X в. е от съществено значение и за определяне долната граница в датирането на медалиона. Горната граница най-вероятно трябва да се отнесе към втората четвърт на XI в., когато според находките и нумизматичния материал животът в укреплението прекъсва завинаги[33].

Съществен проблем, който поставя медальонът, е изясняването на семантиката, заложена в изобразените сцени. Известни са и други медалиони, върху които поотделно са представени св. Георги конник-драконоборец[34] и пророк Даниил в лъвската яма[35], но събрани в един паметник ги виждаме за пръв път.

Спорно е значението на композицията пророк Даниил в ямата с лъвовете. Едни влагат в нея апотропеично значение[36], други виждат символ на спасението[37], възкресението[38], причастието и пр.[39] Определено смятаме, че семантиката трябва да се разисква според мястото на сцената спрямо други иконографски типове или според особеностите на всяко изображение само за себе си. В този смисъл ще се опитаме да разтълкуваме образите върху медалиона от Цар Асен. За целта преди всичко трябва да се отнесем към библейските текстове. В глава шеста от Книгата на пророк Даниил пише, че преди да го хвърли в ямата с лъвовете и го запечата с царския печат, Дарий му казва: „...твоят Бог, комуто неизменно служиш, Той ще те избави“. Следва чудното спасение чрез ангел господен (Даниил. 6, 8—23). По-драматична е сюжетната линия в апокрифната глава 14. Тук има нови нюанси в повествованието, които са от значение за нас. Действието е пренесено във времето на персийския цар Кир „Баща“, а поводът за наказанието на Даниил е обогатен с нови моменти. Най-съществените са ударите, които пророкът нанася над езическите идоли. Той разкрива мнимата божественост на големия меден змей, почитан от вавилонци, като го разбива с топка, омесена от смола, лой и четина (Даниил. 14, 23—28).

Докато глава шеста в Книгата на пророк Даниил може да се тълкува като символ на спасението или възкресението, то текстът в глава четиринадесета дава повод за по-широка интерпретация. Спираме се по-обстойно на нея, защото смятаме, че авторът на медалиона е бил под нейно внушение при гравирането на старозаветната сцена. Това донякъде загатва буквата К под лявата ръка на Даниил, която може да се тълкува като печат на К(IPON). Той дава точен адрес на времето и мястото на действието — пророкът е хвърлен и запечатан в лъвската яма не от Дарий, а по времето на Кир. Т. е. върху медалиона имаме художествено превъплъщение не на шеста, а на апокрифната четиринадесета глава от старозаветния разказ за Даниил. По-определено към събитията, отразени в апокрифния текст (Даниил. 14, 23—28), ни насочват кръглите топки над дланитѐ на пророка, които съвсем отчетливо се виждат върху паметника. Предполагаме, че гравьорът загатва за топката, с която Даниил унищожава вавилонския змей. Известни са и други художествени превъплъщения на апокрифната глава 14 — върху римски саркофази и стъклена купа от IV—V в., реликварни кутии от VI—VII в., съхранявани в колекциите на Дъмбартън Оукс и Британския музей, илюстрация в Каталанска библия от XI в. и др.[40] Успоредици с печата на Кир и топки в ръцете на Даниил не са ни познати, но тези атрибути са в пълно съзвучие с библейския текст. Уникалното решение на композицията го отдаваме на творческата самобитност на майстора, каквато впрочем ни демонстрира и с оригиналното съчетаване в един паметник на старозаветен и раннохристиянски персонаж.

Въпреки че в познатите ни изследвания сцената Даниил в лъвската яма не се тълкува като символ на борбата срещу езичеството (змея), то старозаветният разказ и еле-

3

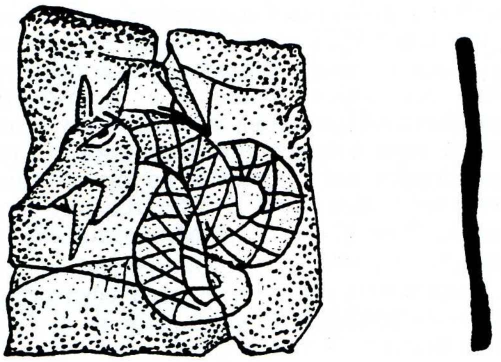

4

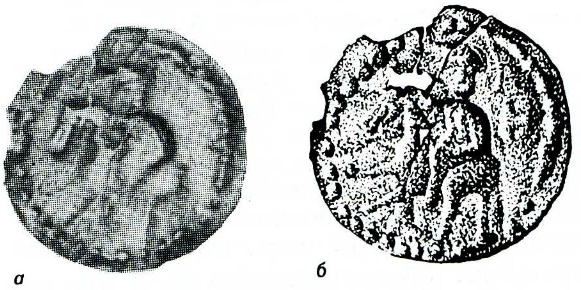

5

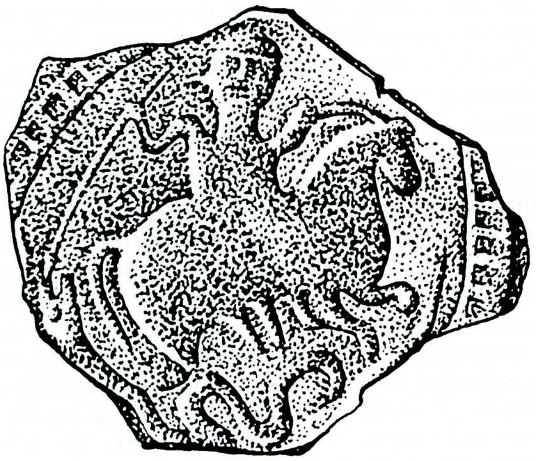

● *Обр. 3. Оловна плочка от с. Цар Асен с рисунка на змей (краят на X — нач. на XI в.). Fig. 3. Plaque de plomb du village Car Asen avec dessin de dragon (la fin du Xe — le début du XIe s.)*

● *Обр. 4. Меден медалион със св. Георги конник и змееборец от манастира на Мостич в Преслав (X—XI в.): а) снимка; б) рисунка. Fig. 4. Médaillon de cuivre avec St Georges cavalier et lutteur contre les dragons du monastère de Mostič à Preslav (X^e—XIe s.): a) photo, б) dessin*

● *Обр. 5. Щемпелувано изображение на св. Георги конник и змееборец върху византийски белоглинен съд от Крим (X в). Fig. 5. Image estampillée de St Georges cavalier et lutteur contre les dragons sur un vase d'argile blanche de Crimée (Xe s.)*

менти от композицията върху медалиона от Цар Асен предполагат подобно обяснение. В потвърждение на такава версия е и изображението върху другата страна на медалиона. При това успоредното разглеждане на двете сцени е наложително, понеже като апотропей медалионът действа цялостно.

За разлика от пророк Даниил иконографията на св. Георги търпи непрекъснато развитие, като в различни епохи според обстановката получава различно смислово значение. Крайна фаза в тази еволюция е причисляването му към светото христово войнство и изобразяването му като воин-конник и змееборец[41]. В тази сцена е вложена нова семантика — св. Георги от мъченик и посредник между хората и Бога става символ на борбата срещу демони, езичници, друговерци, варвари, еретици и пр. Още в ранното християнство алегорията на тези тъмни сили е змеят[42]. Евсевий Кесарийски олицетворява налагането на християнството над езичеството като победа на Константин Велики над дракона[43]. Художествено превъплъщение на този сюжет виждаме върху паметници на изобразителното изкуство от IV—V в.[44] Навярно за утвърждаването на подобни алегории съдействат и библейските старозаветни (Битие. 3, 2—18) и новозаветни текстове (Апокалипсис. 13, 12—17), където идентифицирането на змея с тъмните сатанински сили е категорично. Апокалипсисът внушава идеята за персонификация на тези сили с някои от римските императори и по-точно с Диоклетиан, най-изявен гонител на християните (Апокалипсис. 12, 2—9). Прочее в житията на св. Георги именно Диоклетиан („дълбокият дракон“) персонално преследва, измъчва и умъртвява св. Георги[45]. При липсата обаче на писмени извори и художествени изображения от IV до X в. на св. Георги като конник и змееборец всякакви размишления за ранна поява на тази иконография са умозрителни.

През X и началото на XI в. Византия е управлявана от императори войни, които са тясно свързани с армията и водят непрекъснато войни, включително с езичници-варвари, еретици и мюсюлмани. Естествено е в тези условия култът към светците войни да се засили. Особено актуални стават те след първата четвърт на XI в. Тогава Византия и останалият православен свят изпадат в дълбока криза и търпят непрекъснатите нашествия на номадите-езичници, схизматиците и селджуките-мюсюлмани. Нямало ги способните императори от предното столетие, които да отразят варварските конници. Затова били извикани на живот светите войни-конници, които да поразят змея, т. е. варварите — езичници и мюсюлмани. Впрочем в едно от житията на св. Георги изрично са упоменати победите му над мюсюлманите[46].

Според някои литературни източници появата и разпространението на сюжета св. Георги конник и змееборец в североизточните български земи може да се отнесе още в X в.[47] По-голямо доверие в това отношение гласуваме на археологическите паметници. Рисунка-графит на тази сцена от раннобългарския манастир до Равна може да се датира най-рано в X и най-късно в началото на XI в., когато животът в обителта прекъсва завинаги[48]. В близки хронологически граници, края на X — началото на XI в., се датира и медалионът от медно фолио, открит при археологически разкопки в църквата на Мостич край Преслав (обр. 4)[49]. Има кръгла форма с диаметър 3,9 cm. В псевдоперлен кръг е щамповано стилизирано изображение на конник. Въпреки схематизма и някои вторични повреди сравнително ясно се долавя нимбът около голобрадото лице на ездача и някакво животно между краката на коня — т. е. налице са най-характерните особености от иконографията св. Георги конник и змееборец. Тези паметници, както и няколко оловни иконки от Южна Добруджа[50], идват още веднъж да покажат, че култът към кападокийския светец-змееборец твърде рано навлиза в североизточните български земи. Възможността да дойде по пътя на традиционния културен обмен с империята през Константинопол е минимална. В столицата винаги са се отнасяли с подозрение към провинциалния сюжет със змееборството и същият отсъства в чисто византийска среда[51]. Затова предполагаме, че разглежданата иконография прониква в България към средата на X — началото на XI в. от Кападокия и Задкавказието през Северното Черноморие. Сравнително добре датираното към средата на X в. изображение на св. Георги като конник и змееборец върху щемпелован белоглинен съд от Крим[52] загатва, че Северното Черноморие наистина може да бъде посредник в разпространението на тази сцена (обр. 5). Впрочем известни са стародавните етнокултурни връзки както между Крим и Мала Азия[53], така и на Крим със североизточните български земи[54].

Св. Георги като конник и змееборец и в България навярно се възприема като символ на борбата срещу ересите, варварите и езичниците. През X—XI в. богомилството у нас е в стихията си. Започват и непрекъснати войни, включително с варвари-езичници (варяго-руските дружини на Светослав и печенегите), които насаждат сред народа апокалиптични настроения[55]. По този повод местното българско население и настанените тук след 971 г. византийски гарнизони[56] имат остра необходимост от воин-светец, който да победи змея, т. е. еретиците и варварите. При това култът към войнаконник има стародавни традиции в старобългарската митология и изобразителното изкуство[57]. Доказват го Мадарският релеф, кана № 2 от Надь Сент Миклош, амулети-конници, стотици рисунки-графити. Така св. Георги е дал нова идеологическа обусловеност на традиционния български култ към героя конник. В такъв смисъл на неотдавна покръстения българин било много по-лесно да достигне до св. Георги конник, който става най-популярен светец в X—XI в.

Изясняването на смисъла, вложен в медалиона от Цар Асен, според нас е възможно единствено чрез съпоставяне семантиката на пророк Даниил в ямата с лъвовете и св. Георги конник и змееборец. Това, което ги обединява, змееборството (борбата срещу езичници и еретици), навярно е основната идея, която е вложил гравьорът при изпълнението му. В този вид медалионът е изпълнявал апотропеични функции срещу тъмните сатанински сили, подвластни на оръжията на пророк Даниил (топките) и св. Георги (копието). За мястопроизводството му може само да се гадае, защото подобни предмети се разпространяват лесно на големи разстояния по разнообразни пътища. Оловни кръстове и медалиони-полуфабрикати от Цар Асен[58] показват, че тук се работят култови паметници, но при все това за сребърния медалион не можем да вземем отношение. Особено като се има предвид, че в крепостта са открити и множество реликварни кръстове, внесени от източните имперски ателиета през X—XI в. Носенето на медалиона в с. Цар Асен към края на X и началото на XI в. обаче не противоречи нито на датата на укреплението, нито на религиозно-политическата обстановка в България. Напротив, еретичните движения, неизживеният паганизъм и непрекъснатите войни (включително с варвари и номади-езичници) правили подобни апотрапие (амулети) особено актуални и действени.

---

[1] Резултатите от разкопките не са цялостно публикувани. Кратки сведения за укреплението вж.: Р. Рашев. Старобългарски укрепления на Долни Дунав (VII—XI в.). Варна, 1982, с. 133.

[2] В. Антонова, Цв. Дремсизова. Църкви и каменни постройки в старобългарското градище при с. Цар Асен, Русенско. — ГМСБ, X, 1984, с. 59—69, обр. 1—14.

[3] Н. Ангелов. Старобългарски надпис от края на IX в. от с. Цар Асен, Силистренски окръг. — Археология, XXII, 2, 1980, 35—38; К. Попконстантинов. За четенето и тълкуването на надписа от с. Цар Асен, Силистренски окръг. — Археология, XXIV, 3—4, 1982, 43—49; В. Антонова, Цв. Дремсизова. Цит. съч., обр. 15.

[4] Г. Атанасов. Средновековни скални църкви в Силистренски окръг. — ИНМВ, 20 (35), 1984, 91—95, табл. I—III.

[5] Г. Атанасов, В. Йотов. Кръстове-енколпиони и медалиони от ранно средновековната крепост до с. Цар Асен, Силистренско. — Добруджа, 6, 1989, табл. I—XI.

[6] J. Daniélou. Daniel. — In: RAC, III, p. 581; K. Wetzmann. Die Illustration der Septuaginta. — Münchjb, III—IV, 1952—1953, S. 119—120.

[7] Kl. Wessel. Daniel — In: Reallexicon zur byzantinischen Kunst, I. Stuttgart, 1966, col. 1114.

[8] Ibidem. col. 1113.

[9] Ch. Diehl. Manuel d'art Byzantin. Paris, 1910, p. 79, fig. 28, p. 253, fig. 128; O. Dalton. Byzantine art and

archaeolgy. New York, 1961, p. 138, fig. 72, p. 623, fig. 396; A. Grabar. Sculptures byzantines de Constantinople (IVe—Xe siècle). Paris, 1963, p. 21, pl. XII$_2$; V. Laurent. Le corpus des sceaux de l'empire Byzantin, V$_2$. Paris, 1965, p. 14, pl. 135$_{1035}$.

[10] A. Grabar. La peinture religieuse en Bulgarie. Paris, 1928, p. 25.

[11] Ch. Diehl. Op. cit., p. 226—227, fig. 111.

[12] G. Schlumberger. L'épopée Byzantine, I. Paris, 1896, p. 405.

[13] Ch. Diehl. Op. cit., p. 79, fig. 27.

[14] Най-късните монетни находки са от средата на XI в.: I. Jordanov. Dobrudža (941—1092) — selon les Dohnés de la numismatique de la sphragistique. — In: Dobrudža. Etudes ethnoculturelles. Sofia, 1987, p. 192—193, 206.

[15] O. Dalton. Op. cit., p. 209—210, fig. 113.

[16] G. Schlumberger. Op. cit., II. Paris, 1900, p. 557; Ch. Diehl. Op. cit., p. 225—226, fig. 111.

[17] В. П. Даркевич. Художественный металл Востока VIII—XIII вв. М., 1976, с. 26—27.

[18] J. Baltrušaitis. Etudes sur l'art médiéval en Géorgie et en Arménie. Paris, 1929, p. 49, fig. 79.

[19] G. Schlumberger. Op. cit., III. Paris, 1905, p. 720.

[20] A. Bank. L'art Byzantin. Leningrad, 1985, p. 303, Abb. 171.

[21] M. Restle. Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien, III. Recklin ghausen, 1967, fig. 448.

[22] Ch. Diehl. Op. cit., p. 225—226, fig. 111.

[23] Ст. Станчев. Реалиите върху релефа на мадарския конник. — В: Мадарски конник. С., 1956, с. 190 с посочената там литература.

[24] Според Ал. Руткай стремената с триъгълни рамене са разпространени най-вече Хв. A. Ruttkay. Waffen- und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slovakei. — Slovenská archeológia, XXIII, 1, 1975, p. 139, 156, Abb. 24$_{5, 6, 18, 19}$, 28$_{19—21}$.

[25] В. Н. Лазарев. Новый памятник станковой живописи XII вв. и образ Георгия-война в византийском и древнерусском искусстве. — ВВр, VI, 1958, с. 186 сл.; Ив. Гошев. Един средновековен релеф от Созопол. С., 1929, с. 2 сл.; М. В. Алпатов. Образ Георгия-воина в искусстве Византии и Древней Руси. — ТОДРЛ, XII, 1956, с. 295 сл.; L. Réau. Iconographie de l'art chrétien. III$_2$. Paris, 1958, p. 571—574.

[26] В. Н. Лазарев. Цит. съч., с. 197.

[27] G. de Jerphanion. Les églises rupestres de Cappadoce, I. Paris, 1925, p. 97, 482, tabl. 135$_1$; II, p. 332, tabl. 187$_2$; M. Restle. Op. cit., II, S. 53—56, fig. 8, S. 245, fig. 23; III. Abb. 436$_{121}$.

[28] Според В. Шандровска върху един печат от V—VI в. св. Георги е представен като конник. Вж. Искусство Византии в собраниях СССР, 1. М., 1977, с. 137, фиг. 242. Всъщност там е изобразен Константин Велики с кръста на победата пред погледа му. За иконографията вж. H. Omont. Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale du VIe au XIVe siècle. Paris, 1929, tabl. LIX.

[29] А. Л. Монгайт. Старая Рязань. — МИА СССР, 49, 1955, с. 176, рис. 138$_{12}$; Г. М. Власова. Бронзовые изделия XI—XII вв. из Зеленче. — МАСП, 4, 1962, с. 257, рис. 7$_5$.

[30] G. de Jerphanion. Op. cit., p. 482, tabl. 135$_1$.

[31] В. Пуцко. Киевские рельефы святых всадников. — Старинар, XVII, 1976, с. 111 сл.

[32] G. Schlumberger. Op. cit., II, p. 236.

[33] Г. Атанасов. Етнодемографски промени в Добруджа през средновековието (X—XVI в.). — ИПр (под печат).

[34] M. Ross. Catalogue of the Byzantine and early mediaeval antiquities in the Dumbarton Oaks Collection, I. Washington, 1962, p. 89—90, pl. LVII$_{106}$; Ch. Diehl. Op. cit., p. 523, fig. 258.

[35] G. Majeska. A medallion of the prophet Daniel in the Dumbarton Oaks Collection. — In: DOP, 28, 1974, p. 361—366.

[36] J. Daniélou. Op. cit., p. 582.

[37] A. Grabar. Martirium, II. Paris, 1948, p. 10.

[38] Мифы народов мира, I. М., 1980, с. 351.

[39] Kl. Wessel. Op. cit., col. 1117, 1119.

[40] K. Weitzmann. Catalogue of the byzantine and early mediaeval antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. 1972, p. 33—35.

[41] L. Réau. Op. cit., p. 571—574; В. Н. Лазарев. Цит. съч., с. 205.

[42] Ив. Гошев. Цит. съч., с. 27 сл.

[43] Migne. Patrologia greca, XX, col. 1057—1058.

[44] Ив. Гошев. Цит. съч., с. 23, обр. 6, табл. IV.

[45] Старата българска литература, IV (житиеписни творби). С., 1986, с. 396—341.

[46] Ив. Гошев. Цит. съч., с. 88.

[47] Ив. Дуйчев. Разказ за „чудото" на великомъченик Георги със сина на Лъв Пафлагонски, пленник у българите. — В: Българско средновековие. С. ,1972, с. 513 сл.; Х. Лопарева. Чудо Святого Георгия о болгаринь. Памятник византийской переводной литературы. СПб, 1894, с. 1 сл.

[48] Сведението за този графит дължа на доц. К. Попконстантинов.

[49] Паметникът ми бе предоставен от К. Попконстантинов, за което му благодаря.

[50] Г. Атанасов. Принос към иконографията на Св. Георги-войн през средновековието. — Изкуство (под печат).

[51] В. Н. Лазарев. Цит. съч., с. 206.

[52] А. Л. Якобсон. Средневековый Крым. М.—Л., 1964, с. 69, табл. XVI$_{16}$.

[53] Ю. Кулаковский. Прошлое Тавриды. Киев. 1914, с. 74—75; А. Л. Якобсон. Цит. съч., с. 49.

[54] Д. Димитров. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Варна, 1987, с. 176—178; Ив. Божилов. Анонимът на Хазе. България и Византия на Долни Дунав в края на Х в. С., 1979, с. 163 сл.

[55] Ив. Венедиков. Легендата за Михаил каган. — В: Преслав, II. С., 1976, с. 179 сл.

[56] Присъствието на византийски гарнизон в с. Цар Асен се загатва от множеството византийски анонимни монети и оловни печати на лица от военноадминистративната йерархия. За византийски гарнизони, настанени в крепостите около Дръстър, вж. Ив. Божилов. Цит. съч., с. 120 сл.

[57] Р. Рашев. Конникът в старобългарското изкуство. — Археология, XXVI, 2—3, 1984, с. 60 сл.

[58] Г. Атанасов, В. Йотов. Цит. съч.

Médallion d'argent avec les figures du Prophète Daniel et de Saint Georges de la forteresse du haut Moyen Âge près du village Tsar Asen, région de Silistra

G. ATANASOV

(Résumé)

Dans le présent article l'auteur examine un médaillon de la forteresse du Haut Moyen Age (VIIIe—XIe s.) près du village Tsar Asen, région de Silistra. La trouvaille intrigue avec les images originales sur les deux faces — Prophète Daniel dans la fosse des lions et St Georges cavalier et lutteur contre le dragon. Ces sujets sont très rares dans l'art

plastique moyenâgeux dans les terres bulgares entre le IXe et XI^{e}s. Nous ne connaissons pas également pareille combinaison des deux iconographies dans un seul et même monument. Ce qui les unit, à notre avis, c'est la lutte contre le dragon, c'est-à-dire la lutte contre des forces occultes sataniques — païens, hérétiques, barbares, hétérodoxes, etc. La sémantique de St Georges comme lutteur contre le dragon est reconnue de tous, mais le Prophète Daniel dans la fosse avec les lions jusqu'à présent n'a pas été examiné dans ce sens. La raison de le connaître comme lutteur contre le dragon nous fournissent les balles au-dessus des paumes du prophète — allégorie de la balle avec laquelle d'après le XIVe chapitre apocryphe dans le Livre du Prophète Daniel a anéanti le dragon babylonien hérétique (Daniel, 14.23-28).

Nous estimons que le médaillon de Tsar Asen est un apotropée contre les forces occultes sataniques (païens, hérétiques, barbares, etc.), qui le rend une amulette actuelle étant donné la situation religieuse et politique en Bulgarie pendant la dernière moitié du Xe et le début du XI^{e}s. Nous le datons le plus tôt vers le milieu du Xe s., lorsque commence la propagation en masse de l'iconographie St George cavalier et lautteur contre le dragon et le plus tard dans le deuxième quart du XI^{e}s. lorsque d'après le matériel archéologique et numismatique abondant, la forteresse a été détruite, tandis que la vie y cesse pour toujours.

Стеатитови кръстове от Средновековна България

КОНСТАНТИН ТОТЕВ

Извън вниманието на изследвачите на византийското приложно изкуство е останала една рядка група кръстове, изработени от стеатит. Техният брой е незначителен в сравнение с останалите паметници на стеатитовата пластика. Известните досега около десет екземпляра не изключват наличието и на други подобни находки в музейните фондохранилища и отделни граждани. Някои от тях са включени в научно обръщение с кратки сведения в каталози на музейни изложби[1] или частни колекции[2], а други към отделни публикации за нагръдни метални кръстове и кръстове-енколпиони[3]. В отпечатания наскоро корпус за византийската стеатитова икона например се илюстрират няколко кръста, а в текста се отделя място на един от тях[4]. Няколко опита да насочим вниманието на изследователите към тези творби, разглеждайки паметниците на малката каменна пластика от Търновград[5], ни подтикна да се спрем в настоящата работа на стеатитовите кръстове, открити на територията на средновековна България, както и да предложим по-сигурни основания относно тяхното датиране.

Стеатитовият материал е използуван още през класическата древност за направа на статуетки с култово предназначение, малки съдове, печати, накити и различни видове амулети[6]. За нуждите на религиозния култ раннохристиянската църква употребява дърво, мрамор, слонова кост, но не и стеатит[7]. Неговата поява през византийската епоха се свързва с времето на Македонската и Комниновата династии[8]. Византийците изработвали от стеатит релефни икони и кръстове за лични нужди и пазара. С преустановяване на организираната дейност на стеатитовите ателиета в Цариград и Солун в края на XII в. някои манастирски майстори и провинциални занаятчии се насочват към работа с този материал[9]. При

● *Обр. 1. Стеатитови кръстове от територията на средновековна България: а) кръст от църквата „Св. Богородица" в Коршумлии (СФРЮ) — XII в.; б) кръст от църквата „Св. Димитър" в Търново — XII в.; в) кръст от Караачтеке, Варненско — XII в.; г) кръст от Южната порта на Вътрешния град в Преслав — XII в.; д) кръст от некропола при Хасковските минерални бани — втора половина на XII—XIII в.; е) кръст от некропола при Хасковски минерални бани — втора половина на XII—XIII в.; ж) кръст от некропола при Хасковските минерални бани — втора половина на XII—XIII в.; з) кръст от култовия комплекс Воден, при Ямбол — XII в.; и) кръст от Царевец с релефни изображения на Разпятие и Богородица-Застъпница — XIV в.; к) част от кръст с релефни изображения от Царевец — XIV в.; л) кръст от Ахелой — XIII—XIV в.; м) кръст от красенската монашеска колония — XIII—XIV в.; н) кръст от крепостта Цепина — XIII—XIV в.; о) кръст от красенската монашеска колония — XIII—XIV в.; п) кръст от криптата при храм-паметника „Ал. Невски" — XIII—XIV в. Fig. 1. Croix de stéatite du territoire de la Bulgarie médiévale: a) croix de l'église „St Vierge" à Koršhumlii (en Jougoslavie) – XIIe s.; б) croix de l'église „St Dimităr" à Tărnovo – XII^{e}s.; в) croix de Karaačteke, région de Varna — XIIe s.; г) croix de la porte méridionale de la ville intérieure à Preslav — XIIe s.; д) croix de la nécropole près des bains minéraux de Haskovo — deuxième moitié du XIIe—XIIIe s.; е) croix de la nécropole près des bains minéraux de Haskovo — deuxième moitié du XIIe—XIIIe s.; ж) croix de la nécropole près des bains minéraux de Haskovo — deuxième moitié du XIIe—XIIIe s.; з) croix de l'ensemble cultuel Voden, près de Jambol — XIIe s.; и) croix de Carevec avec des images en relief de Crucifix et de la Sainte Vierge-Protectrice — XIVe s.; к) partie de croix avec des images en relief de Carevec — XIVe s.; л) croix de Aheloj — XIIIe—XIVe s., м) croix de la colonie monacale de Aheloj — XIIIe—XIVe s., н) croix de la forteresse Cepina — XIIIe—XIVe s., о) croix de la colonie monacale de Krasen — XIIIe—XIVe s., п) croix de la crypte au temple-monument „Alexandre Nevski" — XIIIe—XIVe s.*

трудното му осигуряване обаче те често трябвало да прибягват до използването на различни породи шиферен камък и обикновена животинска кост. Майсторите, които обработвали скъпоценен камък и кристали в някои ювелирни ателиета и най-вече в тези, където се струговали и изрязвали от алабастър, серпантин и стеатит дискоси, потири,

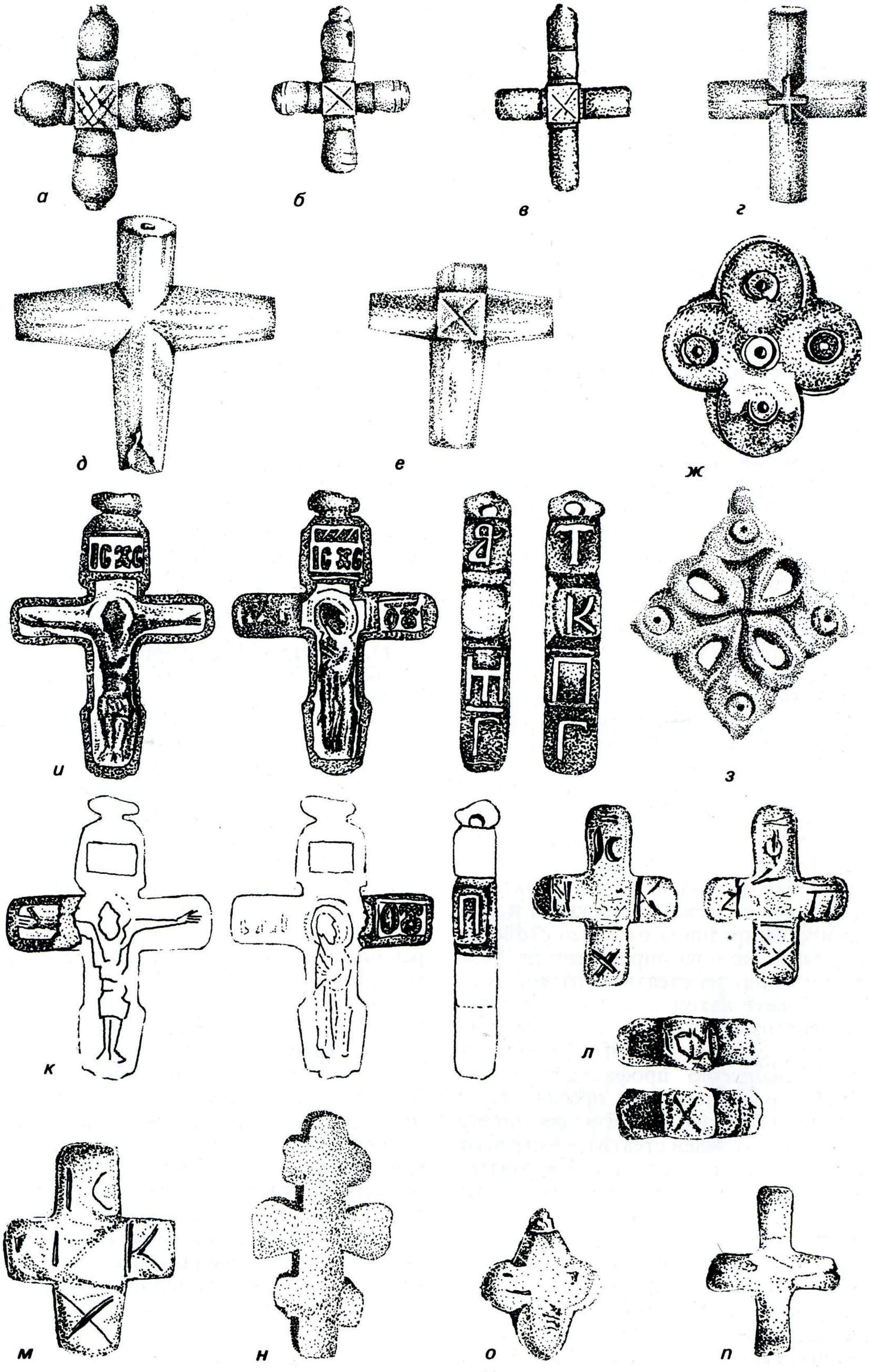

1

патени, вази, украсявани понякога със скъпи метали, били далеч повече облагодетелствувани[10]. С тези ателиета трябва да се свърже началото на практиката да се правят чрез струговане нагръдни кръстове от стеатит[11]. Полираната им повърхност и чистия зелен или сив тон на материала ги правят предпочитани пред някои кръстове-енколпиони, отливани от бронз в пределите на Византия и Християнския Изток.

Системните археологически разкопки, провеждани в старите български столици и редица средновековни обекти у нас, разшириха представата за тази група паметници на християнския култ. През последните години постъпиха близо двадесет кръста, изработени от зелен, гълъбовосив и кафяв стеатитов материал (обр. 1). Особено важно е, че повечето от тях са намерени заедно с датирани материали (керамика, монети, инвентар от гробове) от разкопките в Преслав, Търновград, Варна, Несебър, Красен, Коршумлии, Хасково, Ямбол и Северна Добруджа.

При разкриване некропола на църквата „Свети Димитър" в Търновград е открит много добре запазен кръст от сивозелен стеатит (обр. 2б)[12]. Раменете му са профилирани с кръгло сечение, а в центъра на всяко едно от тях е пробит плитък отвор. Върху квадратно оформеното му средекръстие е врязан Андреевски кръст. Отворът за нанизване при носене е в горния край на вертикалното рамо. Нанесената проста симетрична украса от врязани линии на някои места се е заличила от дълга употреба. Точно профилираната изработка и украса на кръста вероятно е постигната чрез струговане.

От разкопките на църквата „Света Богородица" в Коршумлии през 1921 г. е намерен подобен кръст[13] заедно с една много известна икона на Богородица Застъпница[14] (обр. 1а, 3в). Иконата се датира в средата на XI в. заедно със строежа на църквата и има хронологическа преднина от близо столетие спрямо кръста. За това определено насочва и различният цвят на стеатита, от който са изработени двете находки. Кръстът е стругован от светлозелен стеатит и раменете му са с кръгло сечение, почти сферично в краищата. Квадратно профилираното му средекръстие е украсено от пресичащи се врязани линии. Близко до тези два кръста стои друг кръст от зелен стеатит, намерен от разкопките на базиликата при Караачтеке до Варна (обр. 1в)[15]. В квадратното му средекръстие личат очертания на познатия Андреевски кръст.

Изработката и начинът на опростената, врязана украса върху разглежданите находки от Търновград, Коршумлии и Варна е аналогична с тази на два стеатитови кръста от колекцията на Дъмбъртън Оукс[16] и един от колекцията на Елена Стататос[17] (обр. 2 а, б, г). Марвин Рос определя с известно колебание кръстовете от Дъмбъртън Оукс като константинополска продукция от VI в., подчертавайки, че тяхното производство продължава и по-късно[18]. Потвърждение за това са намерените в Диногеция, в пласт от X—XII в. кръстчета с подобна форма, но от обикновен камък или мрамор[19]. Сходен със стеатитовите находки е един кръст от цветен мрамор (брегчия), открит в гроб от XI—XII в. в Преслав (обр. 4е)[20]. Друг кръст от Преслав[21], изпълнен от бежово-сив стеатит е намерен в югоизточната част на Вътрешния град заедно с византийски оловни моливдовули от XI—XII в. Неговите рамене са с ромбично сечение, станало елипсовидно от продължително носене. В центъра му е изрязан релефен кръстен знак (обр. 1 г).

● *Обр. 2. Стеатитови кръстове и пандантиви от различни музеи и частни колекции: а, б) кръстове от колекцията на Дъмбъртън Оукс — XII в.; в, г, д) кръстове от колекцията на Елена Стататос в Атина — средата на XII—XIII в.; е, ж, з) кръстове с неизвестно местонамиране по Калаврезо-Максайнер; и) релефен кръст от Париж с Разпятие Христово и бюстови изображения на Богородица и Йоан Богослов, Архангелите Михаил и Гавриил — края на XII—XIII в.; к) кръст от колекцията на Шлюмберже с релефни изображения на Разпятие и Богородица Застъпница, сега съхраняван в кабинета на медалите в Парижката Национална библиотека — XIV в.; л) пандантив с изображение на Христос Емануил и кръстен знак — XII—XIII в. (Британски музей); м, н, п) пандантиви-реликвиарии от Смирна, колекцията на Ханенко и Херсонес — края на XII—XIII в.; о) нагръдна иконка-пандантив с изображение на Христос Емануил и кръстен знак — Минск, Институт за история при Академията на науките на БССР — края на XII—XIII в.*

Fig. 2. Croix de stéatite et pendentifs de différents musées et collections privées: а, б) croix de la collection de Dumburton Oux — XIIe s.; в, г, д) croix de la collection de Elena Statetos à Athènes — le milieu du XIIe—XIIIe s.; е, ж, з) croix de lieu de découverte inconnu d'après Kalavrezo-Maksajner; и) croix en relief de Paris avec Crucifix de Jésus et des représentations-bustes de la Vierge et de Jean l'Evangéliste, des Archanges St Michel et Gabriel — la fin du XIIe—XIIIe s.; к) croix de la collection de Chlumberger avec de la Vierge Protectrice, à présent conservée dans le cabinet des médailles de la Bibliothèque Nationale à Paris — XIVe s.; л) pendentif avec représentation de Christos Emmanuel et signe de croix — XIIe—XIIIe s. (Musée Britannique); м, н, п) pendentifs-reliquaires de Smyrne, collection de Hanenko et de Chersonèse — fin du XIIe—XIIIe s.; о) icône-pendentif plastron avec représentation de Christos Emmanuel et signe de croix — Minsk, Institut d'histoire près l'Académie des sciences de Biélorussie — fin du XIIe—XIIIe s.

Стругованите краища на рамената, квадратното средекръстие и плитко гравираната линейна украса позволяват тези шест стеатитови кръста да се обособят в отделна група. На вертикалното си рамо имат провъртян отвор за провесване пред гърдите. Тяхната направа основателно можем да свържем с дейността на византийски майстори, които са имали известен опит при изработването на различни ритуални съдове от полускъпоценни камъни.

Интерес в това отношение представлява кръстът от тъмнозелен ястис, постъпил от

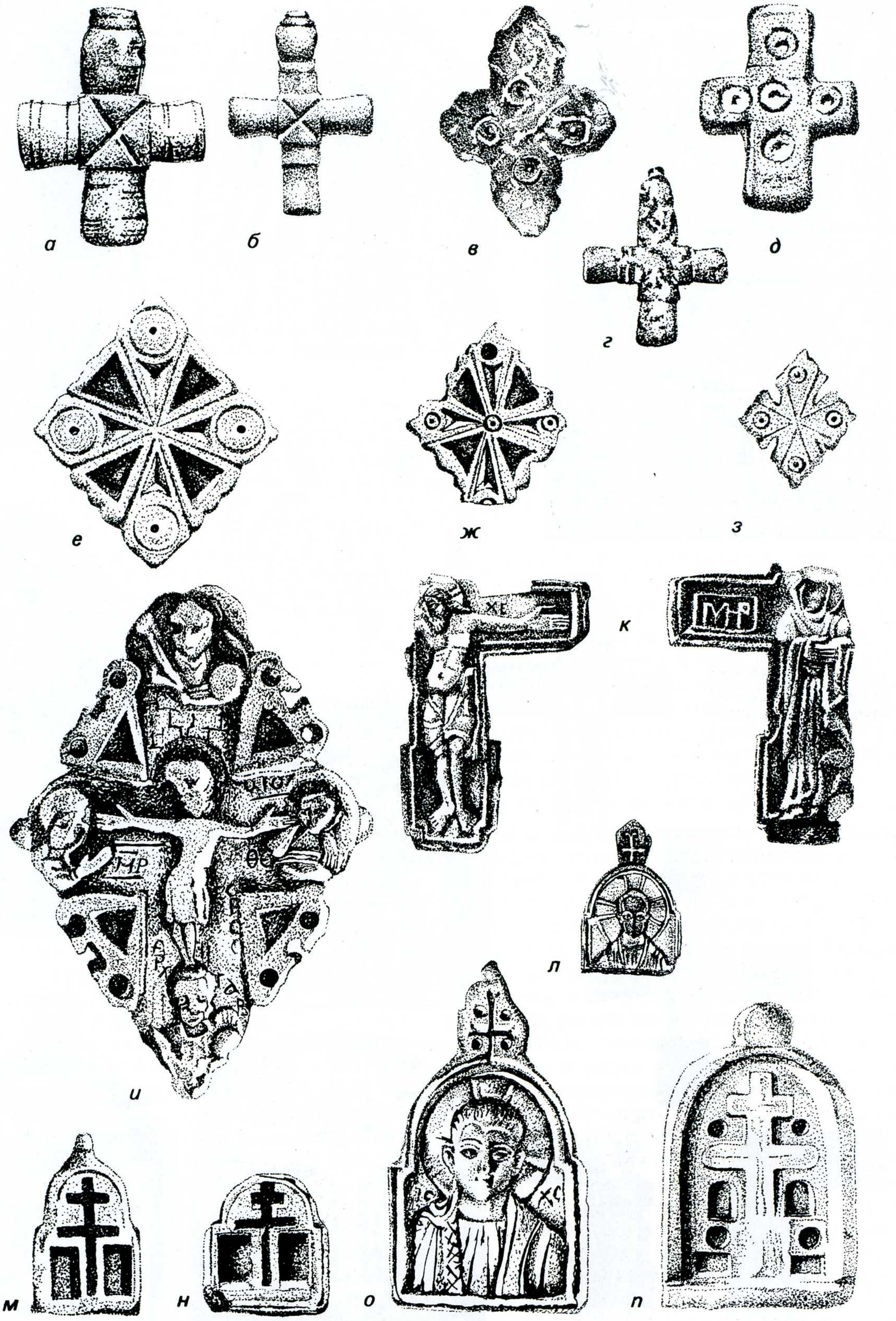

археологическите разкопки на патриаршеския хълм в Търновград (обр.: 3и)[22]. При него рамената са с осемстенно сечение, получено чрез отнемане (струговане) на четирите ръба. В краищата на последните са надянати сребърни втулки с релефни кантове. От двете страни, върху пластинките са гравирани гръцки букви от надписи на старохристиянски формули (IC, XC, NI, KA, Ф, Ф, X, П). В некропола при Просек (Демир капия)

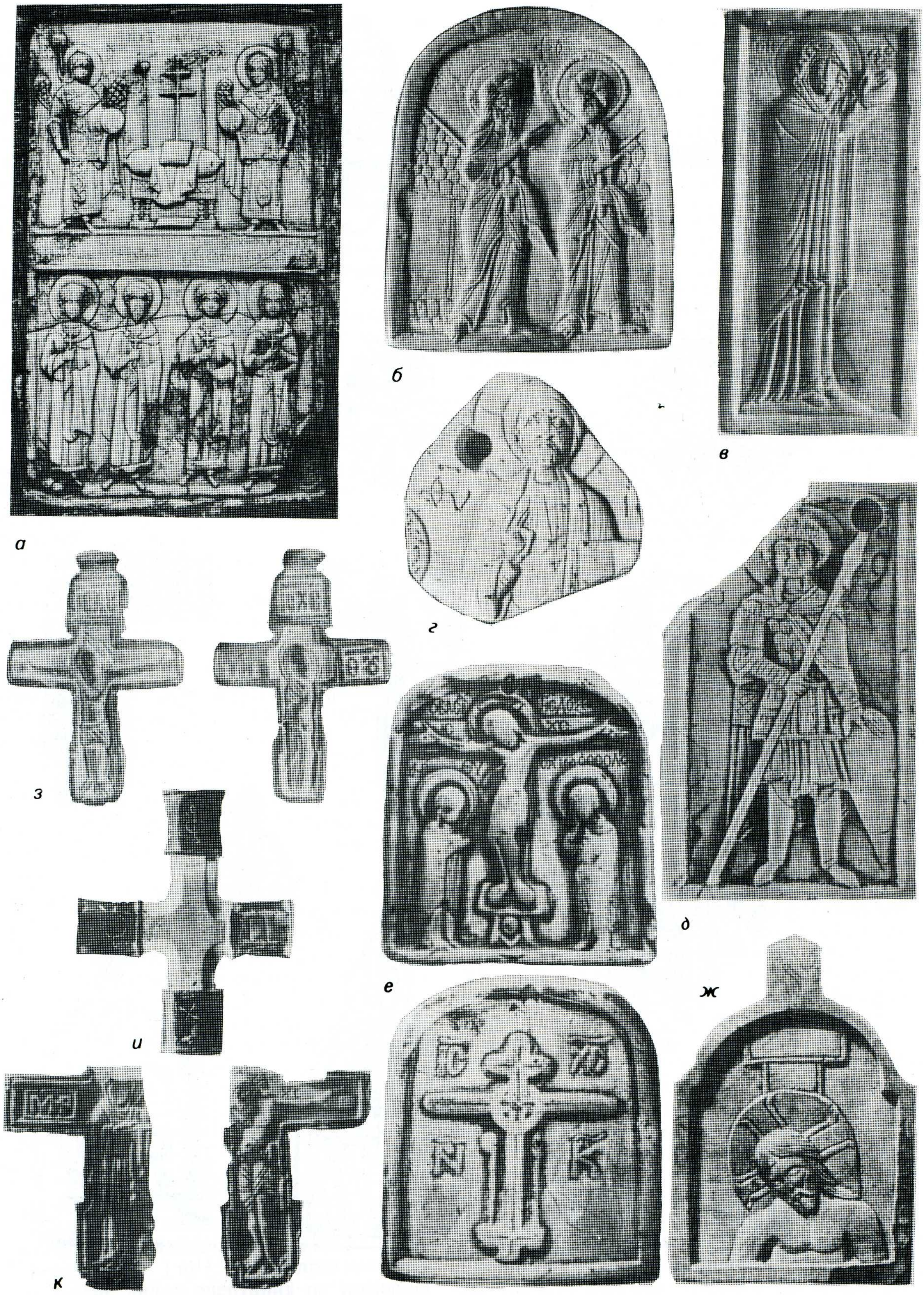

3

близо до църквата е открит кръст от амфиболий със същите буквени знаци[23]. Подобни екземпляри със златни или сребърни накрайници от XI—XIII в. са познати от Стария Рязан и Киев[24]. При атрибуцирането на търновския кръст от

● *Обр. 3. Стеатитови икони и кръстове от средновековна България и някои известни музеи и галерии: а) стеатитова икона с Приготовление на Св. Престол и светци от частната сбирка Берн в Париж — XI в.; б) стеатитова нагръдна икона с Уверение на ап. Тома от красенската скална монашеска колония — втората половина на XII—XIII в.; в) стеатитова икона на Богородица Застъпница от църквата „Св. Богородица" в Коршумлии — XI—XII в., г) фрагмент от многофигурна стеатитова икона с изображение на Христос Пантократор от Търновград, ИМ — гр. В. Търново — края на XI—XII в.; д) алабастрова икона на св. Георги от Пловдив, съхранявана в криптата при храм-паметник „Ал. Невски" — края на XII—XIII в.; е) двустранна стеатитова икона с Разпятие Христово и съкратено представено Приготовление на Св. престол, музеят Виктория и Албърт в Лондон — XIII в.; ж) икона с Христос в гроба от Новгород — XII в.; з) кръст от Царевец с релефни изображения на Разпятие и Богородица Застъпница — XIV в.; и) кръст от тъмнозелен яспис, ИМ — В. Търново — края на XII—XIII в.; к) кръст от колекцията на Шлюмберже с релефни изображения на Разпятие и Богородица Застъпница, сега съхранявана в кабинета на медалите в Парижката Национална библиотека — XIV в. Fig. 3. Icônes et croix de stéatite de la Bulgarie médiévale et de certains musées et galeries connus: а) icône de stéatite avec Préparatifs du Saint-Siège et de saints de la collection privée à Paris — XIe s.; б) icône plastron de stéatite avec Assurance de l'apôtre Thomas de la colonie monacale rupestre de Krasen — deuxième moitié du XIIe—XIIIe s.; в) icône de stéatite de la Vierge Protectrice de l'église „Ste Vierge" à Koršumli — XIe—XIIe s.; г) fragment d'icône multiforme de stéatite avec représentation de Jésus Pantocrator de Tărnovgrad, Musée historique — Veliko Tărnovo — fin du XIe—XIIe s.; д) icône d'alabâtre de St Georges de Plovdiv, conservée dans la crypte du temple-monument „Al. Nevski" — fin du XIIe—XIIIe s.; е) icône bilatérale de stéatite avec Crucifixion de Jésus Christ et Préparatifs du Saint-Siège brièvement présentés, le musée Victoria et Albert à Londres — XIIIe s.; ж) icône avec Jésus dans la tombe de Novgorod — XIIe s.; з) croix de Carevec avec des représentations en relief de Crucifix et de Sainte Vierge-Protectrice — XIVe s.; и) croix de jaspe vert fencé, Musée historique Veliko Tărnovo — fin du XIIe—XIIIe s.; к) croix de la collection de Chlumberger, avec des représentations en relief de Crucifix et de Ste Vierge-Protectrice à présent conservée dans le cabinet des médailles dans la Bibliothèque Nationale à Paris — XIVe s.*

зелен яспис в края на XII в. не трябва да се изключва възможността за неговия константинополски произход.

Друга група стеатитови кръстове с подобна изработка са постъпили от разкопки на селища в Южна България. Три от тях, изработени от гълъбовосив стеатит, са открити в гробове от края на XII—XIII в. в некропола при Хасковските минерални бани[25]. Единият е с първоначални размери, близки до някои от големите метални кръстове-енколпиони (обр. 1д)[26] Раменете му са с шестстенно сечение и изглежда са завършвали с метални накрайници, както при кръста от зелен яспис от Търновград. Другия кръст, открит като гробен инвентар, има аналогична изработка[27]. Повреден навремето, той ще е бил пробит още тогава за повторно използване (обр. 1е). Третият кръст е със заоблени рамене и има нанесена върху тях украса „птиче око" (кръгче с отбелязан център — обр. 1ж)[28]. По същия начин са украсени два кръста от Атина в колекцията на Елена Стататос (обр. 2в,д)[29]. Сигурната дата на кръстовете от некропола при Хасковските минерални бани (втората половина на XII—XIII в.) позволява към това време да се поставят и кръстовете от атинската частна колекция (обр. 2в, г, д). Правилно е според нас творбите от тази втора група да се свържат със заниманията на градски занаятчии от различни провинции на империята.

По-особен интерес заслужава един вид ажурно изрязани кръстове от стеатит. Украсата им се състои също от кръгче с отбелязан център. Тя е разположена обаче в краищата на оформен стилизиран кръстен знак. От бежовосив стеатит е изпълнен кръст, открит в гроб от XII в. на култовия комплекс Воден при Ямбол (обр. 1з)[30]. Изрязан е с форма на четирилистна розета. Върху листата са нанесени кръгчета с отбелязан център. На едното има оформен издатък с отвор за нанизване. Близки паралели тази интересна находка намира с три релефни кръста, илюстрирани без данни в корпуса на византийската стеатитова икона (обр. 2е, ж, з)[31]. Датата на тези творби е правилно да се търси след отшумяване на организираната дейност на стеатитовите ателиета във византийската столица и втория по големина град — Солун. Много икони от времето на разцвета на стеатитовата техника в края на XII—XIII в. започват да служат като модел на местни провинциални занаятчии и манастирски майстори[32]. Липсата обаче на редовни доставки на стеатитов материал насочва последните към изработване главно на малки нагръдни икони и кръстове.

Такъв характер носи един релефен кръст от Париж, направен от бежовосив стеатит (обр. 2и)[33]. В краищата на раменете му са скулптирани образите на Богородица, Йоан Богослов и Архангелите Михаил и Гавриил, а в средата разпнатата фигура на Христос. Не е изключено майсторът да е ползвал за модел някой по-ранен метален кръст-енколпион. Палеографията на надписите към изобразените персонажи позволява да поставим този рядък екземпляр в XII—XIII в. Неговата иконография е внушена от традициите на металните кръстове-енколпиони, намерили голямо разпространение през периода VI—XII в. във Византия, Християнския Изток, Балканите и Руските княжества[34]. Най-често срещаната сцена върху тях е Разпятие Христово, придружено от надписи и изображения на Богородица и Йоан Богослов. Композицията се разширява към XI в. с представяне на евангелисти, архангели, светци и др. Иконографският репертоар на някои византийски печати от XI—XII в. и монети от времето на Палеолозите съдържа многобройни изображения на цъфнал кръст. Рядко обаче се среща схематизираното представяне на инструментите на мъчението, или сцената Приготовление на Светия престол (Ετοιμασία)[35]. Сред паметниците на византийското приложно изкуство последната се появява при някои стеатитови икони и кръстове, украсени с преградъчен емайл[36], като една икона от XI в. от Париж, на която Приготовлението на Светия престол е изобразено между два архангела с лабариуми и дискове с изрязани върху тях шестраменни кръстове (обр. 3а)[37]. По-късно се датира една друга двустранна стеатитова икона с Разпятие Христово и съкратен вариант на сцената Приготовление на Светия престол (обр. 3е)[38].

Известна е и друга една група стеатитови пандантиви, които са с оформено вдълбано пространство за съхранение на свети мощи (обр. 2м, н, п)[39]. Техните размери варират както при малките стеатитови кръстове от 2 до 5 см. Всички са със страховиден издатък, с отвор за нанизване пред гърдите. Малките им плочки са моделирани арковидно, с рамка, както някои нагръдни стеатитови икони (обр. 2л,о; 3ж)[40]. В центъра на изобразителното поле чрез отнемане на фона е скулптиран шестраменен кръст, в основата на който са издълбани места за пазене на мощите. Такъв стеатитов пандантив е засвидетелстван от разкопки в средновековен Херсонес (обр. 2п)[41]. Подобни са известни от Смирна, Киев и в колекцията на Ханенко[42]. При всички кръстният знак е плътно очертан, а допълнителната украса е върху вдълбаните мощехранителници (обр. 2м, н). Близки по форма са някои нагръдни стеатити с образи на Христос и Богородица от втората половина на XII в.[43] Към това време се отнасят изображения върху малкоформатни плочки от стеатит, предназначени за инкрустация[44]. Вероятно изработката на дребни нагръдни пандантиви с кръстни знаци и символи на Разпятието и Светия престол, миниатюрни образи на Христос, Богородица, архангели и светци е започнало в края на XII — началото на XIII в. Недостигът на стеатитов материал ще да е принудил провинциалните градски занаятчии и някои манастирски майстори да използват повторно фрагментирани икони от стеатит или да се насочат при работа с различни видове камък, мрамор и обикновена животинска кост.

Към паметниците на стеатитовата пластика се отнася една група кръстове, изработени през XIII—XIV в. в каменорезните ателиета на Търновград[45] и красенската монашеска колония по течението на р. Черни Лом[46]. Тези находки и единични екземпляри от други градски центрове на Второто българско царство предлагат наблюдения за една по-различна хронология на изделията от стеатит. От това време до нас не са стигнали стеатитови икони, намерени в сигурна археологическа среда. За сметка на това обаче сред жителите на Търновград широко разпространение получила практиката да се носят провесени пред гърдите вторично оформени пандантиви от фрагментирани икони от предстоличното минало на града (XI—XII в.)[47]. По такъв начин са били използвани иконите на Христос Вседържител и Короноване на светците Тодор, Георги и Димитър, открити на хълма Царевец (обр. 3г)[48]. Подобна практика се наблюдава и при някои византийски печати с образи на светци и мъченици, които след пробиване на отвор са носени като пандантиви. Има примери, когато на фрагментирани стеатитови икони е отнет фонът около изобразените, за да може да се инкрустират върху друг материал. По този начин са преизползвани иконите на свети Йоан Златоуст и млад военен светец[49]. С такава цел е била изрязана например иконата на Богородица с детето[50]. Правилното изрязване и заглаждане даже са заблудили първия издател, че иконата е изработена от отделни фрагменти, за да лансира неприемливата теза за „стеатитова крива“ в художествения живот на Търновград[51].

За началото на практиката да се използва вторично стеатитовият материал приведохме някои примери, свързани с утвърждаване принципите на скулптиране върху стеатит през първата половина на XI в. Още тогава някои технологически неудачи (пропукване на плочите поради моделиране във висок релеф на по-големи портативни икони) изглежда са принуждавали майсторите в ателиетата да използват повторно някои по-големи късове материал[52]. Към средата на XII в. наложилата се тенденция за моделиране на малки нагръдни икони преди всичко е свързана с трудности при набавяне на стеатита. През XIII—XIV в. той е все още високо ценен не само заради художествените релефи, но и за възможностите да се използва повторно зеленият камък.

Подобни примери предлага фрагментираната икона с Разпятие Христово, намерена при разкопки в гроб на Архиепископския комплекс в Преслав[53]. Чрез отнемане на фона по очертанията на Христовия кръст тя е превърната в малък нагръден кръст. От стеатитова икона е бил изрязан и друг кръст, намерен в гроб от некропола при църквата в крепостта Цепина (обр. 1н)[54]. Допълнително са пробити отвори за повторно използване на иконите на свети Георги от Пловдив[55] и Уверение на апостол Тома от Красен (обр. 3б,д)[56].

Най-силно фрагментираният и неизползваем стеатитов материал от стари икони е служел заедно с други видове камък и мрамор като суровина в каменорезните ателиета в Търновград за изработване на кръстове и други видове нагръдни висулки. Все още е трудно да се локализират помещенията, които са били предназначени

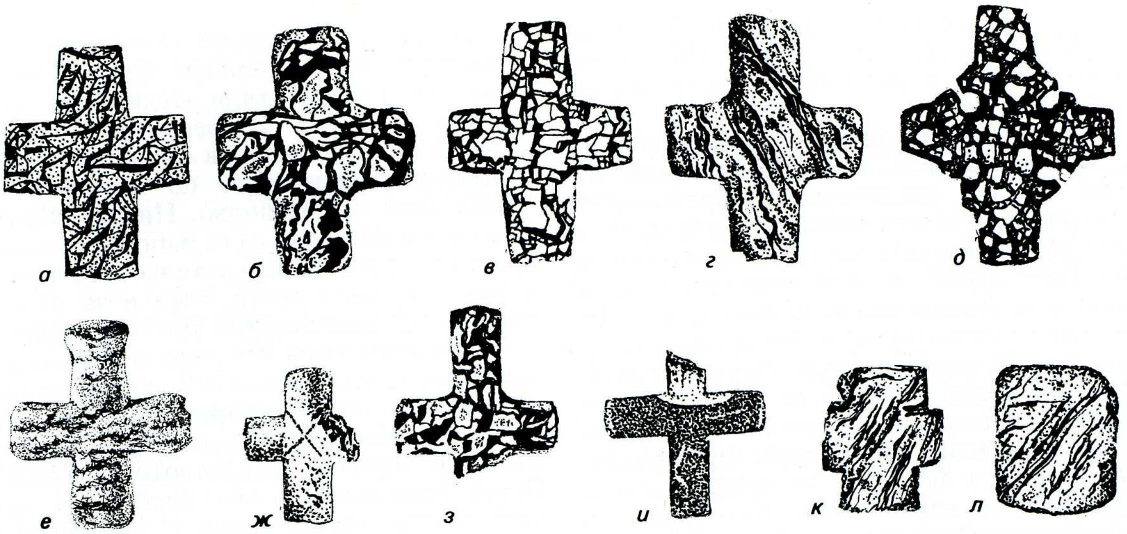

4

● *Обр. 4. Кръстове от камък и разноцветен мрамор от територията на средновековна България: а, в) кръстове от музея в Тулча — XIII—XIV в.; б, з, ж, к, л) кръстове от красенската монашеска колония — XIII—XIV в.; е) кръст от Дворцовия манастир в Преслав — XI—XII в.; д) кръст от манастира Йоан Предтеча в Кърджали — XII в. Fig. 4. Croix de pierre et de marbre multicolore du territoire de la Bulgarie médiévale: а, в) croix du musée de Toulča — XIIIe—XIVe s.; б, з, ж, к, л) croix de la colonie monacale de Krasen — XIIIe—XIVe s.; е) croix du monastère de la cour à Preslav— XIe—XIIe s.; д) croix du monastère Jean le Précurseur à Kardžali — XIIe s.*

за това производство. Откритите два съвсем еднакви стеатитови кръста с Разпятие Христово и Богородица Застъпница, както и други кръстове от камък без релефни изображения, макар и по косвен път свидетелстват за наличие на каменорезни ателиета в югозападното подножие на хълма с Патриаршеския комплекс. Може да се предполага, че производството и продажбата на тези изделия е ставало в леки дървени постройки и открити навеси. Тук продукцията е била излагана на вниманието на гостите, които идвали да се черкуват в патриаршеския храм „Възнесение Христово“. Изглежда, че някои монаси са отдавали една част от времето си за занимание с подобна дейност.

С добрата си запазеност по-голям интерес заслужава един от релефните кръстове (обр. 1и)[57]. Изобразеното на лицевата страна Разпятие е показано в най-простия вариант. Христос е сам върху кръста. Главата му попада в средекръстието, а краката стигат до края на вертикалното рамо. Прострените по цялата дължина на хоризонталното рамо ръце са обърнати с дланите навън. Хлътналата между раменете голяма глава на Христос е наклонена надясно. Кръстатият нимб следва с очертанията си издължения овал на лицето и съвсем слабо се отделя на плитко вдълбания фон. Под високото чело личат затворени очи и отчасти се долавя извивката на едър, прав нос. Увисналите мустаци се сливат с дългата, леко закръглена брада, спускаща се пред гърдите. Голото тяло е облечено от кръста надолу с къса, стигаща до колената дреха, по която с няколко линии, с наклон са показани гънките.

На опаката страна е представена Богородица. Тя е в цял ръст, обърната в три четвърти надясно със свити в лактите и изнесени пред гърдите в молитвен жест ръце, както при типа Богородица Застъпница. За подробностите върху едрото ѝ лице трудно може да се говори. Съвсем слабо личат местата на очните орбити и долната извивка на правия нос. Облечена е с дълга, стигаща до петите дреха, по предните и страничните поли на която са изрязани отвесни гънки. Мафорият, който покрива главата, се спуска върху раменете и обхваща горната част на тялото.

Във връзка с решаване въпроса за авторството на тази важна находка не е без значение да посочим, че и в полето над изображението на Богородица се чете името Христос. Това повторение изглежда е допуснато като грешка от страна на майстора, който не ще да е бил запознат с гръцкия език. Инициалите с името на Богородица са също с гръцки букви, но са поместени в полетата по краищата на хоризонталното рамо. Освен това по страничните стени на кръста личат врязани букви от криптограма с мистико-богословско съдържание, която неотдавна беше сполучливо развързана и прочетена от езиковеда Ст. Смядовски[58]. Отгоре надолу се тълкува лигатурата: АР(Г?) αρχαγγελος М(Μιχαηλ) и Г(Γαβριηλ). На другата страна са разшифровани буквите ТКПГ (Τόπος κρανιου παραδεισος γέγονε), т. е. „лобното място ще стане рай“ (обр. 1и). Смисълът на криптограмите има апотропеично значение и същевременно символично замества небесното войнство, представяните в медалиони образи на архангелите Михаил и Гавриил. Изписаните криптограми с теологичен смисъл се появяват най-рано през XIV в., като най-точно подкрепят нашата първоначална датировка на кръста[59].

Наскоро от археологическите разкопки на хълма Царевец постъпи фрагмент от втори кръст с аналогични изображения и размери. Запазената буква П безспорно е част от разгънатата по-горе криптограма (обр. *1*к)[60]. Трети подобен стеатитов кръст е известен от колекцията на Шлюмберже (обр. 2к; 3к)[61]. Разпятието и Богородицата са скулптирани както при търновските екземпляри във висок релеф и са обрамчени от бордюр. Стилистично различие и известна индивидуализация забелязваме при моделиране лицата и фигурите на представените. Възможна е изработката на кръста в западноевропейска среда, най-късно до края на XIV в. Появата на тези релефни творби може да се обясни като опит за възраждане на стеатитовата техника през Палеологовата епоха.

В гроб по поречието на р. Ахелой е намерен интересен кръст от млечнозелен стеатит (обр. 1л)[62]. Върху лицевата страна на рамената му се четат гръцки букви от старохристиянските формули: IC, X, N, K. На обратната страна са врязани буквите: Ф, Ф, X, П от формулата „светлина от светлината Христос Пантократор". От същата формула са гравирани букви и върху страничните краища на вертикалното рамо. Близка форма с него има един стеатитов кръст без надписи, съхраняван в криптата при храм-паметника „Свети Александър Невски" (обр. 1п)[63]. Той е снабден с отвор за провесване, а в краищата на раменете си има врязани кръстни начертания. Неоснователно при публикуването му се търси общност с двата кръста от колекцията на Дъмбъртън Оукс (обр. 2а,б)[64]. Според нас неговата изработка трябва да се постави в годините на Второто българско царство.

Градските каменоделци в Търновград и други селища на територията на средновековна България понякога изрязвали нагръдни кръстове от камък и мрамор. Особено предпочитана била многоцветната структура на мраморната брегчия, или бреша. От този материал са изпълнени значителен брой нагръдни кръстове от Царевец, Исакча и Силистра (обр. 4а,б,в,г,и)[65]. Разцветът на ювелирните техники и обработката на цветни метали в работилницата на Великата лавра „Свети Четиридесет мъченици"[66] не позволява да се мисли, че тук, както и в други големи столични манастири на Трапезица, Света гора и Новия град са работили ателиета за малка каменна пластика. По-вероятно е последните да са възникнали в прочутите скални монашески общежития по поречието на Черни Лом при Иваново, Нисово, Красен, Божичен и др. В тях са се работели каменни кръстчета както за нуждите на богомолците и манастирските гости, така и за отделни членове на монашеските братства (обр. 4).

Най-голям брой кръстове от мрамор са намерени между Красен и Божичен, недалеч от скалната пещера, наречена „Църквата", свързана с монашеския живот на търновския патриарх Йоаким I в началото на XIII в.[67]. Оттук произхождат два стеатитови кръста[68] и една рядка икона с „Уверение на апостол Тома" (обр. 1м,о; 3б)[69]. Сигурни доказателства, че членовете на монашеската колония са се занимавали с изработката на подобни изделия, са няколкото останали недовършени до днес каменни кръста и един калъп от серпантин, предназначен за отливане на малки нагръдни кръстчета от метал (обр. 4ж,з,к,л)[70]. Серийният характер на металните предмети на култа бързо налага това производство през XIII—XIV в. Камъкът остава да се работи от отделни манастирски майстори и рядко някои от тях се опитвали да моделират икони[71].

Завършвайки, искаме да подчертаем, че началото на практиката да се правят нагръдни кръстове и пандантиви от стеатит всъщност определя времето на залеза на стеатитовите ателиета в Цариград и Солун и същевременно показва стеснените възможности на различни провинциални и манастирски майстори при доставка и работа с този материал в края на XII—XIII в. До найголям разцвет малката каменна пластика достига в древноруските княжества и художествени центрове, като Москва, Рязан, Киев, Новгород, Псков и др., където в работилниците към прочути манастирски обители се изрязва и гравира разнообразна продукция от икони и кръстове[72]. Това, че в средновековна България рядко се скулптират икони от камък, може да намери обяснение в широко разпространените от по-преди византийски стеатитови творби, тяхното вторично преизползване за пандантиви и кръстове и най-вече във въздействието, което те оказвали на други приложни техники и материали, като релефната керамика, дърворезбата и по-късната гравировка върху седеф[73].

---

[1] M. Ross. Catalogue of the Byzantine and Early Christian Antiquites in the Dumbarton Oaks Collection. II. Washington, 1965, N 20, 21. O. Wulff. Altchristliche und mittelalterliche byzantinische und italienische Bildwerke. II. Berlin, 1911, Nr 1861, p. 64, tab. V.

[2] G. L. Schlumberger. L'Epopée byzantine à la fin du dixième siècle, III. Paris, 1900, 108; Collection Héllène Stathatos. Objets antiques et byzantins. Strasburg, 1963, pl.XLVI$_{245}$.

[3] Ю. Вълева. Средновековни кръстове-енколпиони от Националната художествена галерия — Археология, 1981, кн. 1—2, с. 76, обр. 1; Л. Дончева. Кръстове енколпиони от Варненския музей — ИНМВ, 19/34/, 1983, с. 113 и сл. табл. II; Г. Марјановиħ-Вујовиħ. Крстови од VI до XII веке из збирке Народного музеја.

Београд, 1987, № 75.

[4] J. Kalavrezou-Maxeiner. Byzantine icons in Steatite. Wien 1985, Pl. 1, 73_{166}, A-44.

[5] К. Тотев. За някои паметници на малката каменна пластика от Търнов. — В: Културата на Средновековния Търнов. С., 1985, табл. 1, с. 123—126; К. Тотев, Д. Станчев. За някои паметници на стеатитовата пластика от Търновград и с. Красен, Русенско. — МПК, 1988, кн. 4, с. 38—42.

[6] R. A. Higgins. Greek and Roman Jewelry. London, 1961; K. C. Seele. Horus on the Crocodiles. — Journal of Near Eastern Studies 6/1947/43, n. 10; М. Грязнов. Археологические коллекции красноярской экспедиции. — Сообщения Государственного Эрмитажа. 1970, XXXI, с. 76.

[7] J. Kalavrezou-Maxeiner. Op. cit., Text p. 17.

[8] A. V. Bank. Les stéatites. Essai de classification, méthodes des recherches. — Corsi di cultura sull arte raveunate e bizantina. Ravenna, 1970, p. 355—381; Прикладное искусство Византии IX—XII вв. М., 1978, V, с. 89—115.; K. Weitzmann. Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquites in the Dumbarton Oaks Collection. II. Ivories and Steatites. Washington, D. C., 1972; J. Kalavrezou-Maxeiner. Op. cit., Text.

[9] К. Тотев. Стеатитовата пластика от територията на Средновековна България XI—XIV в. 1989, с. 88—91 (кандидатска дисертация).

[10] A. Passini. Te soro di Marco in Venezia, 1885, N 61, Tau. XXV; 69, Tau. XXXVII; N 70—72, Tau. XXXVIII; N 93—98, Tau. XLIV; N 128, Tau. LIV; M. Ross. A byzantine Bowl in serpantine. „Greek and Byzantine studies". 1958, San Antonio Texas, p.43—48.; H. Wentzel. Die byzantinischen in kassel. Zur Problematik der Datierung byzantinischer Kameen. — „Mouseion" (Studien aus Kunst und Geschichte für Otto H. Föster). Köln, 1960.; А. В. Банк. Прикладное..., с. 115—147.; К. Тотев. За алабастровата икона на Св. Георги от Пловдив. — Сп. Векове, 1988, кн. 6, 56—59.

[11] К. Тотев. Стеатитовата пластика от територията на Средновековна България XI—XIV в. С., 1988, (Автореферат) с. 8, 14, 18.

[12] К. Тотев, Д. Станчев. Цит. съч., с. 39.

[13] Г. Марјановић-Вујовић. Цит. съч., № 75.

[14] М. Татић-Ђурић. Стеатитска иконица из Коршумлии. — Зборник за ликовие уметности, 2, Нови Сад, 1966, 65—85.

[15] Л. Дончева-Петкова. Кръстове-енколпиони..., с. 113 и сл., табл. I_1. Авторът датира кръста от стеатит в VI в.

[16] M. Ross. Catalogue..., N 20, 21; J. Katavrezou-Maxeiner. Op. cit., Pl. 1.

[17] Collection Héllène Stathatos..., Pl. XLVI_{245}.

[18] M. Ross. Catalogue..., N. 20; 21.

[19] I. Barnea. Obiecte de cult — Dinogetia. I. Bucuresti, 1967, p. 364, fig. 191_{14}, $192_{6,7}$.

[20] Кръстът е от Дворцовия манастир в Преслав, разкрит и проучен от Т. Тотев. Намерен е в гроб № 39, пол. инв. № 8547, размери 2,2 × 2,7 см.

[21] Кръстът е открит в района на Вътрешната южна порта на града. Има запазени размери 2,5 × 2,2 × 1 cm, инв. № 17541.

[22] П. Славчев. Находки в насипа на Патриаршията. — В: Царевград Търнов, т. III. С., 1980, с. 220—221; Кръст от полублагороден камък. — Царствуващият град Търнов. С., 1985, 225—227, обр. 1.

[23] B. Aleksova. Demir Kapija. Arheolosko drustvo Jugoslavije. — Archeoloski Muzei, Skopie-Beograd, 1966, s. 60, tabl. XXI, N 282.

[24] А. Л. Мойгайт. Старая Рязань. — МИА, СССР, № 49, 1955, с. 142, ршс. 114, 11, с. 151, рис. 118, 8. М. К. Каргер. Древний Киев. М.-Л. 1958, т. I, табл. LXIV, с. 571.

[25] Обектът е проучен от Д. Аладжов, завеждащ отдел Археология в Исторически музей — гр. Хасково. За предоставяне на материалите използвам възможността да му благодаря.

[26] Кръстът е открит в гроб № 7, пол. инв. № 1789, размери 4,8 × 3,3 × 1 cm.

[27] Намерен е в гроб № 5, пол. инв. № 252, размери 4 × 2,5 × 0,8 cm.

[28] Кръстът е открит в гроб № 19, пол. инв. № 1790, размери 2,5 × 2,3 × 0,6 cm. Повърхността му е силно обгоряла.

[29] Collection Héllène Stathatos..., Pl. XLVI_{245}.

[29] Кръстът се съхранява в Историческия музей в гр. Ямбол. Находката ни беше предоставена от Н. Танчева, археолог в ГИМ — гр. Ямбол, за което още веднъж й благодаря.

[31] J. Kalavrezou-Maxeiner. Op. cit., Pl. 1.

[32] А. В. Банк. Некоторые сходные памятники средневековой мелкой пластики, найденные в Константинополе, Херсонесе и в Болгарии. — В: Byzantinobulgarika, VII, С., 1981, 108—123; Образец и копия в прикладном искусстве Византии X—XIV вв. (В: Сборник статией ГЭ. Восточное Средиземноморье и Кавказ IV—XVI вв., с. 67—77); K. Totev. Icônes en stéatite de Tarnovgrad. Bulgaria Pontica Medii Aevi, III, Nessebar 1985 (sous press).

[33] J. Kalavrezou-Mixeiner..., Pl. A-44.

[34] Кр. Миятев. Палестински кръстове в България. ГНМ за 1921 г. С., 1922, с. 59—90; С. Георгиева. Кръстове-енколпиони в средновековен Преслав. — Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958, с. 605—609. Ат. Милчев. Ранносредновековни български накити и кръстове-енколпиони от Северозападна България. — Археология, 1963, кн. 3, с. 30 и сл.; Ю. Вълева. Средновековни кръстове и енколпиони от Националната художествена галерия. — Археология, 1981, кн. 1—2, 72—86; Л. Дончева-Петкова. Кръстове-енколпиони..., 118—124.; Древноруски кръстове-енколпиони от България. — Археология, 1985, кн. 1, 45—56; В. Б. Перехавко. Находки энколпионов на территории Югославии. — СА, 1987, 4, 206—219.; Гордана Марјановић-Вујовић. Крстови од VI до XII веке из сбирке народног музеја Београд. 1987; Н. В. Залесская. Связи Средневековного Херсонеса с Сирией и Малой Азией в X—XII веках. — В: Сборник статей ГЭ. Восточное Средиземноморье и Кавказ IV—XVI вв, 92—97. Л., 1988 г.; В. Пуцко. Древнейшие типы киевских крестов-энколпионов. — В: Труды пятого международного конгресса славянской археологии, Киев, 18—25. IX. 1985, М., 1987 г., 62—75; Киевская сюжетная пластика малых форм (XI—XIII вв.) — В: Зборник, посветен на Бошко Бабик, 169—181. Прилеп, 1987 г.

[35] Непубликувани материали на Ив. Йорданов.

[36] J. Kalavrezou-Maxeiner. Op. cit., Pl. 4_3, A-26; K. Wessel. Byzantine enamels. New York, 1967, p. 156, $56_в$, p. 196, $66_в$ G. Abramishvili. Georgian Jewellery and Metalwork in the Middle Ages. — Jewellery et Metalwork in the Museum of Georgia. L. 1986, 165—167, 217.

[37] А. В. Банк. Прикладное искусство..., рис. 77.

[38] Калаврезу-Максайнер датира иконата XV—XVI в., без никакъв коментар в приложението към илюстрациите на корпуса за византийски стеатитови икони. — В: J. Kalavrezou-Maxeiner. Op. cit., Pl. A-26. Иконографският вариант на сцената Приготовление на Св. престол ни дава основание да изтеглим изработката на стеатита още през XIII в.

[30] Т. В. Николаева. Древнерусская мелкая пластика из камня XI—XV вв., М., 1983, табл. 2_8, кат, № 11, табл. 7_4. J. Kalavrezou-Maxeiner. Op. cit., Pl. 1, A-36, A-46.

[40] Пак там. V, Pl. $67_{137, 138, 139, 143}$, A-36, A-46, A-41, A-42, A-57.

[41] Т. В. Николаева. Цит. съч., табл. 7_4.

[42] O. Wulff. Altchristliche und mittelalterliche byzantinische..., 1911, Nr. 1861, p. 64, tabl. V. Собрание Б. И. и В. Н. Хененко. Древности Приднепровья. Вып. VI, Киев, 1907, с. 43, табл. XXXVIII, № 1318.

[43] J. Kalavrezou-Maxeiner. Op. cit., Pl. $48_{92, 93, 94, 95, 97, 98}$.

[44] Пак там, Pl. $46_{84, 85, 86, 87}$; К. Тотев. Релефни керамични икони от Второто българско царство. — Археология, 1, 1990 г.

[45] К. Тотев. Стеатитов кръст от Царевец. — Векове. 1980, кн. 5, с. 80—82; Произведения мелкой каменной и керамической пластики из Тырновграда. — В: Труды V международного конгресса славянской

археологии. Киев, 18—25 IX. 1985 г. М., 1987, 131—137, рис. 1.

[46] К. Тотев, Д. Станчев. За някои творби на стеатитовата...

[47] К. Тотев. Две групи паметници на стеатитовата пластика от Търновград. — Сп. Изкуство, 1986, кн. 3, стр. 36.

[48] Пак там, рис. на с. 32 и с. 35.

[49] K. Totev. Icônes en stéatite..., il. 4, il. 8.

[50] Л. Квинто. Стеатитова икона на Богородица с Младенеца от Търновград. — Археология, 1985, 2, 43—53, обр. 1, Рецензия: К. Тотев. — Археология, 1987, 1, 44—46.

[51] К. Тотев, Д. Станчев. За някои творби на стеатитовата..., с. 38, обр. с. 40.

[52] J. Kalavrezou-Maxeiner. Byzantine Icons in Steatite. Рецензия: К. Тотев, Археология, 1990, 3.

[53] Непубликувани разкопки и материали на Преславската Архиепископия. За сведенията съм задължен на Н. Овчаров.

[54] Кръстът е с размери 5,3 × 3, широчина на рамената 1,1 и дебелина 0,9 см. Възможността да включа тàзи находка дължа на Н. Гиздова.

[55] К. Тотев. За алабастровата икона..., 56—57.

[56] К. Тотев. Към иконографията на сцената Уверение на ап. Тома. — Сп. Изкуство, 10, 1988, 30—33.

[57] К. Тотев. Стеатитов кръст от..., с. 80.

[58] Ст. Смядовски. Епиграфско-текстологически добавки върху още два надписа. — Археология, 1987, кн. 1, 38—39.

[59] К. Тотев. За някои паметници на малката каменна..., с. 124, 125.

[60] Пак там, с. 126.

[61] G. L. Schlumberger. Op. cit., p. 108; J. Kalavrezou-Maxeiner. Op. cit. Cat. N 166, Pl. 73$_{166, 166a}$.

[62] Кръстът е собственост на Кр. Кръстев от гр. Ямбол. Размерите му са 1,7 × 1,4 × 0,5 см. Представен е за откупка в музея в гр. Несебър.

[63] Ю. Вълева. Средновековни кръстове-енколпиони..., обр. 1. Стеатитовият кръст е датиран от VI в.

[64] Пак там, с. 76.

[65] Кръстът е от обект XI на хълма Царевец, инв. № 298, разм. 2,7 × 2,2 × 0,7 см. Кръстът от Силистра е открит при разкопки на крепост. Инв. № 7. Другите три кръста са експонирани в музея в Тулча. В: Georgue Manucu-Adamestanu. Descoperiti maruntu de la Isacèa (sec. XIV). — Pexce, IX, 1984, Toulcea, 273$_2$.

[66] Ат. Попов. Великата Лавра „Свети Четиридесет мъченици" в Търновград. Царевград-Търнов (под печат).

[67] К. Тотев, Д. Станчев. За някои творби на стеатитовата пластика..., с. 42.

[68] Пак там, обр. 40.

[69] K. Totev. An icon in steatite „Unbelieving Thomas" from Krasen. — Byzantinoslavica, 1991 (под печат).

[70] Открити са четири кръста, изработени от бреша, снабдени с отвор за провесване пред гърдите. Съхраняват се във фонда на музея в гр. Русе/Инв. № 1230, разм. 3,1 × 2,3 × 1 cm; № 1232, разм. 2 × 1,5 × 0,7 cm; Инв. № 1231, разм. 2,2 × 1,8 × 0,7 cm; Инв. № 1234, разм. 2,4 × 2 × 0,9 cm.

[71] К. Тотев. Мраморна икона от с. Драганово, Великотърновско. — Проблеми на изкуството, 1986, кн. 2, 55—58; Две каменни нагръдни икони от Несебър. — МПК, 1987, кн. 4, 48—50; Релефна икона от търновската Велика Лавра „Свети Четиридесет мъченици". — Векове, 3, 1989 г., 78—80; Две каменни икони от Шумен. — Международен симпозиум „Преславска книжовна школа", т. I (под печат).

[72] Т. В. Николаева. Цит. съч.

[73] К. Тотев. Стеатитова пластика от територията на Средновековна България XI—XIV век. Кандидатска дисертация — автореферат., С., 1989 г., 17—19.; Релефни керамични икони...

Croix de stéatite de la Bulgarie médiévale

KONSTANTIN TOTEV

(Résumé)

Dans le présent article sont étudiées et groupées les croix de stéatite découvertes jusqu'à présent sur le territoire de la Bulgarie médiévale. En rapport avec leur détermination chronologique l'auteur appuie sur la situation archéologique dans lequelle elles sont découvertes et sur leurs analogies avec des trouvailles semblables, conservées dans des musées étrangers et collections privées.

Le premier groupe (fig. 1, а, б, в, г; 2 а, б, г; 3 и) sont l'œuvre de maîtres expérimentés dans la façon de pierres précieuses et de cristaux et surtout dans le tournage de récipients (calices, vases, patènes, disques) et se rapportent à la deuxième moitié du XIIe s.

Le deuxième groupe de croix et de pendentifs se rapportent à la fin du XIIe—XIIIe s. Ils sont travaillés par des artisans provinciaux et des maîtres de monastère (fig. 1 д, е, ж; 2 в, д).

Le troisième groupe (Fig. 1 и, к, м, о) appartient au XIIIe—XIVe s. et est lié avec des maîtres des ateliers à Tărnovgrad. Une attention spéciale parmi ces objets méritent quelques croix avec des représentations en relief de la Crucifixion de Jésus Christ et des cryptogrammes avec un contenu de caractère chrétien et mystique-theólogique.

A la fin de l'article l'auteur conclut que le début de l'élaboration des croix de poitrine et de pendentifs de stéatite détermine en réalité le temps du déclin des ateliers de stéatite à Constantinople et à Salonique et indique les possibilités limitées de différents maîtres provinciaux et de monastère de fourniture de matèriel de stéative vers la fin du XIIe—XIIIe s.

Критика и рецензии

В. М. ЗУБАРЬ, Ю. В. ПАВЛЕНКО. ХЕРСОНЕС ТАВРИЧЕСКИЙ И РАСПРОСТРАНЕНИЕ ХРИСТИЯНСТВА НА РУСИ. Киев, Наукова думка, 1988, 208 с.

Ролята на православната религия в живота на народите от Източна Европа е всеизвестна. В науката по-малко са изследвани пътищата и времето на проникването ѝ. Дълго се смяташе, че първата крепост на източноевропейското православие е бил Херсонес, наричан от древните летописци Корсун. Благодарение на изследванията от последните години вече е известно, че християнството е проникнало на територията на Киевска Рус не само от юг, но и от крайдунавските държави: от България и Велика Моравия. Прието е, че покръстването на Киевска Рус е станало през 988 г. от княз Владимир. Обаче съществува и друго схващане, според което християнството се приема още при княз Асколд (867 г.). Нееднозначно е решен и въпросът за покръстването на самия княз Владимир... Научно-популярната книга на кандидатите на историческите науки В. М. Зубарь и Ю. В. Павленко прави опит да даде отговор на тези и други въпроси, а също така да покаже спецификата на разпространение на християнството в Херсонес и Източна Европа. Книгата се състои от увод, пет глави, изводи и библиография.

Първата глава на книгата „Духовната култура на херсонците и късноантичният религиозен синкретизъм" (10—41) представя религиите на херсонските гърци от класическото време и орфизма, главните божества (Бог вседържател, Бог спасител, Богородица), а също така вярванията на жителите на Херсонес през първите векове на нашата ера. Авторите на книгата са се постарали да покажат върху каква основа в Херсонес е могло да се развие влиянието на римската и източната религия. Те отбелязват, че в Северозападен Крим през епохата на римското владичество се запазва традиционният градски пантеон, създаден още през елинско време. За закрилница на града и полиса се смятала Дева, обединила в себе си чертите на Артемида, Ифигения и Тихе; почитали са Зевс, Хермес, Афродита и другите олимпийски богове. През първите векове на нашата ера се наблюдава известен упадък на култовете към Аполон, Херакъл, Диоскурите, отстъпвайки пред култовете към Юпитер: Най-величествения, Най-добрия, Сабазий, Митра, Кибела, Изида, а също така към Бога Височайши. Етимологията на името на последния учените обясняват чрез синкретизма на образите на Зевс и Юпитер.

Следващата глава „Утвърждаване на християнството в Херсонес, средновековния Херсонес-Корсун" (42—85) запознава читателите с такива въпроси като проникването на християнството в Югозападен Крим, политическата борба в Източноримската империя и християнизацията на херсонците, връзките на Византия с ранносредновековния Херсон. Изследователите смятат, че в Херсон християните се появяват чак през II—III в. Възможно е първият от тях да е бил изпратеният на заточение трети римски папа Климент. За разпространението на християнството в югозападен Крим са спомагали също така и търговските връзки с градовете на Мала Азия. Обаче до началото на IV век християни са били, както смятат авторите на книгата, заточеници или гонени за вярата си хора и техните деца. През първите десетилетия на IV в. стават решителни промени във вътрешния живот на Римската империя. Те не могли да не повлияят върху религиозния живот на Херсон. Неслучайно именно това време послужило за изходна точка на археолозите в находките им на първите християнски паметници — скулптурни изображения, гробници, отделни предмети с битов характер и надгробни камъни във вид на кръст. През V в. вътрешнополитическото положение на Константинопол постепенно се стабилизира и нараства влиянието му върху Северното Причерноморие. За това свидетелства не само грижата за възстановяването на градските стени и кули, но и началото на монументално храмово строителство. По-специално към края на V в. се отнасят най-старата от известните досега херсонска „базилика Крузе" и няколкото кръстообразни храма. Върху тези събития оставя своя отпечатък и великото преселение на народите. Може би поради това управниците на империята от това време разглеждат Херсонес като опора на византийската власт в Северното Причерноморие. От средата на VIII в. в Крим нараства влиянието на православната църква благодарение на масовата имиграция на монаси. Към това време се отнася и възникването на пещерните манастири в непосредствена близост с Херсон — в Инкерман, Чилтар, Шулдан. Процесът на християнизацията завършва според авторите в началото на IX в., при което голяма роля е изиграла иконоборческата политика на императорите исаври, която спомагала за популярността на православната религия в Крим.

В третата глава „Боговете на древните славяни" (86—122) авторите обобщават сведенията от писмените източници и наблюденията на съвременните изследвачи за функциите на митологичните персонажи и структурата на православния пантеон. Следващата глава разказва за християнството в Киев до княз Владимир Святославович (123—161). По-точно става дума за привържениците и противниците на християнството в Киевска Рус, за кръщаването на Асколд и завземането на властта от Олег, а също така и за християнството и езичеството по време на първите Рюриковичи. Като положителен момент на рецензираната книга смятаме отрицателното отношение на авторите към опростеното схващане, че християнството било изгодно на господстващата класа и следователно приемането му като официална идеология укрепва властта на експлоататорите над експлоатираните: по време на преходната епоха към монотеизъм срещу приемането на християнството се противопоставяли мощни и влиятелни групировки от средата на господстващата класа както в столицата, така и в отделни племенни центрове. Християнството със своя авторитет укрепва раннофеодалните отношения, но наред с това спомага за смекчаване на формите на отношения между господари и роби, особено роби чужденци, които според езическите представи можело да се принасят в жертва или да се убиват. Създаването на единна (в рамките на Киевска Рус) църковна организация, образувана по византийски образец, разширяването на влиянието ѝ като идеологически орган за провеждане политиката на столичните власти обективно подпомагат за централизацията и консолидацията на източнославянските групи в границите на единен държавен организъм, което безспорно има прогресивен характер.

Последната глава на книгата „Утвърждаване на християнството в Рус" (162—199) разглежда религиозния въпрос през първите години на царуването на Владимир, корсунския му произход и приемането на християнството в Киевска Рус. Авторите доста убедително доказват, че идването на Владимир на престола през 980 г. предизвикало кардинални промени във вътрешната, в това число и религиозната, и външната политика на киевското правителство, тъй като властта се оказала в ръцете на проезически настроени военни. Обаче в резултат на влиянието на мисионерите върху Владимир киевският княз отстъпва от своите позиции, променяйки политиката си в полза на християнството (немаловажна роля сигурно тук са изиграли походите на Владимир на Дунав 985г., и Корсун). Завземането на Херсон (Корсун) от войските на Владимир и изпращането при него на принцеса Ана могат да се смятат като първия акорд в християнизацията на Киевска Рус от Владимир.

Заключавайки, можем да стигнем до извода, че са налице четири етапа в разпространението на християнството в Източна Европа: отначало то се е появило на южния бряг на Крим, през IV—VI век от новата ера се е утвърдило в Херсонес и основно се е закрепило през VIII в.; вторият етап е свързан с образуването на Древноруската държава с център Киев; третият етап — с царуването на Владимир Мономах, когато християнството се закрепва в съзнанието на широките маси славянско население от лесостепните области на Източна Европа; четвъртият етап обхваща периода, когато руските мисионери през XIII—XV—XVII в. тръгват да приобщават към християнството неславянски северни народи. Въпреки че формално в това дело били постигнати определени успехи, в съзнанието на народните маси са се запазили езическите представи чак до началото на XX в.

В книгата има допуснати някои неточности. Например, когато се употребява понятието „късна античност“, би трябвало авторите по-ясно да определят хронологичните ѝ граници, а също да наблегнат на духовната култура на Херсонес, която не се ограничавала само с една религия — там са живели и творили писатели и хора на изкуството. В книгата често се цитират писмени източници, но твърде малко или въобще не се използват епиграфски документи (надписи и графити). Не е съвсем ясно какво се има предвид, когато се говори за „праславянски княжества от Лесостепна Украйна“ в контекста на V век преди нашата ера (с. 108). Струва ни се, че главата за боговете на древните славяни би могла да се съкрати. За сметка на това по-широко би могло да се представи историята на Херсонес през римския период, връзките му със Средиземноморието.

Общо взето, книгата на В. Зубар и Ю. Павленко се чете с интерес и може да бъде полезна за историци и археолози. Тя е не само принос към великата дата на хилядолетието от покръстването на Киевска Рус, но е и свидетелство за сложни изследователски търсения в твърде сложната „книга“ на човешкото мироздание.

ИГОР ЛИСОВИЙ, МИКОЛА ЯРМОЛЮК

IOLI KALAVREZOU-MAXEINER / BYZANTINE ICONS IN STEATITE (= Buzantina Vindobonensia, XV / 1—2) Wien: Verlag d. Österr. Akad. d. Wiss. 1985, 252 S., IV + 96 Taf.

От разделите на византийското приложно изкуство най-трудни за изучаване са паметниците на дребната каменна пластика, разпръснати в музейни експозиции и частни колекции от цял свят. При тях за разлика от тези на торевтиката и преградъчния емайл много рядко разполагаме с датирани паметници, които позволяват да се пристъпи към една по-сигурна класификация. Значителният брой стеатитови икони от разкопките напоследък и тези, издирени в някои големи църковни хранилища, оправдава появяването на рецензираната от нас книга на Й. Калаврезу-Максайнер „Византийски стеатитови икони“. Включените в нея 174 цели и фрагментирани икони са илюстрирани с много добри фотографии (6 от които цветни), разгледани и описани подробно в отделен каталог. В приложен накрая списък са добавени още 64 стеатитови релефа, повечето без точни данни (размери, цвят на материала и дата), отнесени с малки изключения в Къснопалеологовата епоха. Само 30 от всички разгледани паметници на стеатитовата пластика в труда на авторката произхождат от археологически разкопки. Извън нейния обсег са останали може би по технически причини една група стеатитови икони и кръстове, намерени в сигурна археологическа среда от Херсонес, Киев, Княжна гора, Търновград, Никопол, Силистра, Исакча, Шумен, Търговище, Хасково, Атина, Гюмюрджина, Смирна и Коршумлии[1], които биха ѝ предложили далеч по-големи възможности за определяне времето на възникването и залеза на стеатитовата техника.

Опитите за класификация на стеатитовите икони датират от началото на седемдесетте години, когато А. В. Банк[2] предложи за целта един дълъг, внимателен и многостранен подход, който изследователите трябва да използват при работа изобщо с всички паметници на малката каменна пластика. Малко по-късно на стеатитовите паметници съветската изследователка посвети отделна глава в книгата си „Приложно изкуство на Византия XI—XII в. Очерци“ (Москва, 1978 г.), а в други свои трудове с необходимата предпазливост мотивира критерии за анализиране, датировка и някои възможности относно изработване стеатитовите творби в ателиетата на Цариград, Солун и други провинциални градски центрове на империята, със съседните ѝ страни[3].

Й. Калаврезу-Максайнер в труда си с безспорни претенции за свод на византийската стеатитова икона е разширила кръга на изследователските си задачи в три посоки: определяне в широките хронологически граници от цели пет столетия (X—XV в.) на разглежданите от нея икони; възникването на стеатитовата техника и изясняване на картината за ателиетата, в които тя се е упражнявала, и накрая категоризация на самите икони от страна на съвременниците византийци.

Още в началото на труда си Й. Калаврезу-Максайнер набляга на близката връзка между слоновата кост и стеатита, приемайки, че от първоначалните образци на двете техники до днес не са оцелели екземпляри. Основателно се изтъква също така, че стеатитът не се използва за нуждите на раннохристиянската църква. Особено важен е приносният характер на втора глава, където сполучливо са мотивирани някои от основните критерии за хронологическото определяне на стеатитовите творби по начина на изпълнение на релефа. Проследяването на техниката на скулптиране е прецизирано както по отношение дълбочината на релефа и третирането на отделните детайли, така и в изясняване характера и въздействието на различните видове архитектурна декорация. Третата глава е посветена на въпроси, свързани с оформянето на стеатитовите икони и разглеждане на най-значителните иконографски теми, разработвани върху тях. Историческите свидетелства за стеатитовите икони са включени в четвърта глава. Изключително важно в това отношение се явява разглеждането на творбите, съдържащи се в манастирските бреви. Не е било необходимо пълният и обстоятелствен каталог да фигурира като отделна пета глава към текстовата част на изследването. Без необходимите бележки и данни в текста и каталога са оставени от авторката илюстрираните на таблица 1 кръстове, печати и пандантиви.

Многобройният стеатитов материал е предложил на авторката великолепна възможност за сравнения както на отделни екземпляри, така и на цели групи произведения. Разбира се, интерпретацията му създава полемика по широк кръг от въпроси, без ни най-малко да се засяга практическото значение на книгата[4]. Без да оспорваме повечето аргументи за групиране на материала, ще изразим някои несъгласия с предложената от Калаврезу-Максайнер концепция за възникването и хронологическия обхват на стеатитовата техника.

Трудно е да се съгласим например с издигането на стеатитовите релефи на висотата на тези от слонова кост, което се подчертава в цялото изложение. Изразявайки несъгласие с изказаното досега мнение, че стеатитът се появява, за да замести слоновата кост[5], Й. Калаврезу-Максайнер се основава на една корекция, направена от К. Вайцман, който изтегля датировката на една група изделия от слонова кост през XI в. (20—21) и предполага за „известно съживяване, макар и в ограничена степен" (с. 22) на тази техника през XIV в.[6] Превратно се тълкува и изказаното от Банк мнение, отнасящо се не за слонова кост, а за работа с други видове животинска кост[7]. Доказвайки, че „работата върху двата материала е свързана помежду си през средновизантийския и късновизантийския период и че те се различават само по съдържание, формално представяне и зрителен ефект" (с. 21), Калаврезу-Максайнер влиза в противоречие с физическите свойства на материала (36 и 37). Докато за недостатъците и предимствата на стеатита тя е особено изчерпателна, то за слоновата кост в това отношение не се казва нищо. Вследствие на това остава немотивирано изказаното от нея предложение за общност в използваните при работа инструменти (19, 31—33). Още по-трудно може да се твърди, че през X в. стеатитовите творби са имали същото предназначение както релефите от слонова кост от т. нар. „художествена група" (с. 25).

Разглеждайки начина на скулптиране през отделните векове, авторката приема, че от добиването на стеатита до завършването на творбите се наблюдава известна стандартизация, която пречи за диференциране на ателиетата (33). Учудващо е обаче защо никъде не се прибягва до аналогии с творби от обикновени или полускъпоценни камъни, каквито А. Банк привличаше при изучаването на паметниците на стеатитовата пластика, а е безспорно, че тези каменорезни техники държат най-близка връзка с началото на скулптирането върху стеатит.

Като тълкува класификацията на скъпоценните камъни по цвят и свойства от „Естествената история" на Плиний и ги съпоставя с данни от съвременната минералогия, Калаврезу-Максайнер успява с голяма доза вероятност да идентифицира стеатитовия камък като мека разновидност на твърдия серпантин (ἀμίαντος λίθος) (70—73). Изработката от стеатит през класическата древност на съдове, амулети, печати и различни накити тогава съвсем не изключва възможността за неговото преоткриване през средновизантийския период в ателиетата за обработка на полускъпоценни камъни и особено за струговане на дискоси, потири, патени и вази. Иконографската близост на изображението на св. Димитър върху серпантиновия съд от съкровищницата на катедралата „Сан Марко" (датиран XI—XII в.) и образите на същия светец върху иконите от Херсонес и Хасково[8] насочват, че тези майстори първи са прибегнали до използването на стеатита за изделия, свързани с християнския култ. Релефните образи на Христос, Богородица, архангели и светци върху серпантинова ваза от същата съкровищница, алабастровата икона на св. Георги от Пловдив и други стеатитови съдове подсказват, че и през XII в. в тези ателиета заедно с алабастър, ахат, халцедон, серпантин продължава да се работи и стеатит[9].

Изброените факти и най-вече близостта в начина на скулптиране на двете панагии от Атон (№ 131 и № 132) с някои паметници на византийската глиптика изключват отнасянето им по време в XIV в.[10] Дори е възможно изработката на панагията от Ксеропотам да се потърси още в средата на XII в., докато тази от манастира „Св. Пантелеймон" безусловно се свързва с Алексий III Ангел (1195—1203 г.). Съмнение можем да проявим и при определяне стеатитовите релефи с конни изображения на св. Георги и св. Димитър (№ 29, 124, 125) към творбите от XIV в. Сходна е моделировката на иконите със св. Димитър от Москва (№ 124) и св. Георги (№ 29) от Балтимор. Датата на последната в XII в. Калаврезу-Максайнер поставя под въпрос. Съвсем приемлива за нас е мотивировката на Алпатов за изработката на тези творби през XI в.[11]

Към най-ранните стеатитови творби от Виена и Ватикана (№ 1 и 2) трябва да причислим и фрагментираната икона на св. Теодор от Исакча. Невъзможно е да се оспорва връзката на тези творби с изделията от слонова кост, въпреки че Калаврезу-Максайнер, отнасяйки двете Успения в Хв., изтъква предимството им и в художествено отношение (24 и 25). Доказвайки чрез технологията и стила на релефа тяхното съвършенство, тя не допуска, че новият стеатитов материал е давал далеч по-големи възможности на майсторите косторези от XI в. Началните опити в стеатитовата техника според нас могат да се свържат с майстори, утвърдили се през XI в. при изработване на произведения от разноцветни кристали, полускъпоценни камъни и слонова кост. До установяване принципите на новата каменорезна техника скулптирането във висок релеф е водело до технически неудачи, но не и в художествено отношение. Ето защо не трябва да търсим „чираческите работи" на майсторите на стеатита (19 и 33). Единственият светски сюжет „Бой с юмруци", изпълнен върху стеатит (А-28), неосновательно е свързан по време с къснопалеологовото изкуство. За нас това е несполучлив опит от XI в. във високо скулптиране на античен сюжет, засвидетелстван по творбите от слонова кост. Към тази група стеатит можем да добавим иконите с № 1, 2, 30, 31, 42, 43, 82, както и невключените творби от крепостта Царевец във Велико Търново от края на XI—XII в., открити при разкопки в граждански и църковни ансамбли от това време. Някои от последните заедно с фрагменти от големи многоклетъчни икони от търновската Велика Лавра „Св. Четиридесет мъченици" вероятно са украсявали олтарната преграда на църкви и параклиси от предстоличното минало на Търновград[12]. Подкрепа за това са шиферните икони от дворцовата църква „Св. Параскева" на Царевец, които носят откъм гърба си набраздявания и следи от хоросанова мазилка[13].

Й. Калаврезу-Максайнер отрича възможността за локализиране центровете и ателиетата за стеатит в хронологическите граници на разглежданите от нея икони (50—53). Този въпрос се повдига в края на четвърта глава във връзка с изработването на няколко стеатитови икони от България и Гърция във византийската столица (86—88). Изводите ѝ в това отношение не са съобразени с новите резултати от изследванията (52—53). Откритите напоследък стеатитови творби от Преслав, Несебър, Красен, Воден и Гюмюрджина разширяват възможностите за диференциране продукцията на стеатитовите ателиета в Константинопол и Солун. Важни данни за определяне края на организираната дейност на тези ателиета през втората половина на XII в. предлага установената практика да се струговат и изрязват от стеатит една група нагръдни кръстове, останали извън обсега на рецензирания труд. Известните досега близо 40 кръста в голямата си част са инвентар от гробове при разкопки и проучвания на столични и градски центрове на територията на средновековна България[14]. Тези находки, както и наложилата се тенденция за моделиране на малки нагръдни икони показват стеснените възможности за доставка и работа на стеатит от византийски провинциални и манастирски майстори през втората половина на XII—XIII в. За трудностите по набавяне на стеатитов материал свидетелства и практиката да се преизползват през XIII—XIV в. стари фрагментирани икони, които, снабдени с отвор, се носят провесени пред гърдите като медалиони.

Много образци на византийската стеатитова пластика се разпространяват и в руските княжества и художествени центрове (Москва, Рязан, Киев, Новгород и др.), където в работилници към прочути манастирски обители се изрязва и гравира разнообразна продукция икони и кръстове от различни породи камък. В корпуса на паметниците на древноруската каменна пластика от XI—XV в. Т. В. Николаева разглежда близо двадесет творби от стеатит, които не са включени в труда на Калаврезу-Максайнер. Внимателното сравнение и анализиране на художествените достойнства на каменните икони с голяма част от нагръдните стеатитови творби позволяват да отдадем тяхната изработка на дейността на градски и манастирски майстори, работили различни породи камък и мрамор[15]. Затова е трудно, струва ми се, да изразим съгласие със становището на Калаврезу-Максайнер за възобновяване дейността на византийските стеатитови ателиета от 1261 до 1453 г. (21—22 и с. 47).

Възраждането на стеатитовата техника през Палеологовата епоха може да се свърже само с отделни опити на майстори монаси от някои манастири на Егейските острови и Атон. Безспорно е обаче влиянието на взаимодействието при изпълнението на тези творби с други приложни техники, като миниатюрна дърворезба, релефна керамика, косторезба и дори гравировка върху седеф. Общите технологически принципи и иконография на напрестолните кръстове от дърво, определени като монашески тип изкуство, и някои многоклетъчни стеатитови икони от XIV—XVI в. позволяват и скулптирането на последните да приемем също за монашеска привилегия. Интересни данни за разпространението на стеатитовите творби от Атон и тяхното предназначение предлага една група малки релефни керамични икони от археологическите проучвания в Търновград и Червен[16].

Независимо от направените бележки трябва заслужено да оценим приноса на рецензирания труд за изучаване паметниците на стеатитовата пластика и изобщо неговото значение за всички, които се занимават с проблемите на византийското изкуство.

КОНСТАНТИН ТОТЕВ

---

[1] Т. В. Николаева. Древнерусская мелкая пластика из камня XI—XV вв., М,, 1983 г., № 3, 16, 35, 40, 41, 81 и табл. 7_3, 7_4, 8_3; Б. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси. М., 1948, 425—427, рис. 117; К. Тотев. Стеатитов кръст от Царевец. Векове, 1980, кн. 5, 80—82; Icônes en stéatite de Tărnovgrad. Bulgaria Pontika Medii Aevi. III, Nessebar, 1985, il. 1, 2, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14; Л. Квинто. Стеатитова икона на Богородица с Младенеца от Търновград. Археология, 1985, 2, 43—53 (XIII в.); рецензия: К. Тотев. Археология, 1987, 1, 44—46; Е. Манова. Средновековна релефна икона от Никопол. — МПК, 1971, 3, 45—46, (XIII—XIV в.). За същата икона вж.: Н. Овчаров. Образът на човека в българското средновековно изкуство. — Кандидатска дисертация. С., 1985, 222—223 (XII в.); Ат. Божков. Средновековни релефни икони от България. — Изкуство, 1979, 2, 10—18, обр. на с. 11; Ct. Manucu-Adamestanu. Descoperiri marunte de la Isacèea (sec. X—XIV). — Pevce, IX, 1984, Tulcea, 237—256. (XI s.); В. Антонова. Археологически проучвания на Шуменската крепост XII—XIV в. сектор север, разкопки 1973—1977. — ГМСБ, I, Варна 1975, 30—31, обр. 16_{18} (XII—XIV в.); Н. Овчаров. Стеатитов релеф от Търговище с рядко изображение на св. Артемий. — Археология, 1984, 1, 63—66 (XI—XII в.); Д. Аладжов. Стари християнски паметници от Хасковски окръг. С., 1985, с. 25 (XII—XIII в.); Byzantine and Post-Byzantine Art. Athens, 1986, p. 208, No 232; Г. Марјановиħ-Вујовиħ. Крстови од VI до XII век из збирке Народног музеја. Београд, 1987, № 75.

[2] A. V. Bank. Les stéatites. Essai de classification, méthodes des recherches. — Corsi di cultura sull'arte ravennate e byzantina. Ravenna, 1970, p. 355—381; Геммы-стеатиты-моливдовулы (О роли сфрагистики для изучения византийского прикладного искусства). — ПС, вып. 23, 1971; Les principales tendances de l'évolution des arts mineurs byzantins aux XIIe—XIIIe s. Actes du XVe congrès international d'études byzantines, 1976. Athènes, 1981, p. 43—50.

[3] А. В. Банк. Два памятника мелкой пластики из Фесалоники. — В. вр., XXIX, 1968, 265—268; Некоторые сходные памятники средневековой мелкой пластики, найденные в Константинополе, Херсонесе и в Болгарии. — ВВ., VII, С., 1981, 108—123; Об одной группе византийских стеатитов. — Зограф, 13, 1982, 7—8.

[4] T. Velmans. — CA, 35, 1987, p. 198; В. Г. Пуцко. Byzantinoslavica XLVIII (1), 1987, 81—84.

[5] A. Goldschmidt, K. Weitzmann. Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X.—XIII. Jahrhunderts II. Berlin, 1934, 9—10.

[6] K. Weitzmann. Ivores and Steatites., Washington, 1972, (Catalogue of the Dumbarton Oaks Collection, vol. III), p. 81.

[7] А. В. Банк. Прикладное искусство Византии IX—XII вв. М., 1978, с. 89.

[8] А. В. Банк. Два памятника..., К. Тотев. Св. Георги върху някои паметници на стеатитовата пластика от средновековна България. Сборник, посветен на акад. Д. Ангелов (под печат).

[9] Le trésor de Saint-Marc de Venise. Galeries nationales du Grand Palais. 1984, Olivetti, Milan, N 11, 24, 26, 41, 42; К. Тотев. За алабастровата икона на Св. Георги от Пловдив.— Векове, 1988, 6, 56—59; За една творба на стеатитовата пластика от Силистра. — ИНМВ, т. 24 (39), 1988, 104—105.

[10] H. Wentzel. Datierte und datierbare byzantinische Kameen. — „Festschrift für Friedrich Winkler", Berlin, 1959, 11—12.

[11] M. V. Alpatoff. Eine byzantinische Reliefikone des Hl. Demetrios in Moskau. — „Belvedere", 1929, Bd. 14, 25—56; Этюды по истории русского искусства, т. I, М., 1967, 52, 55, ил. 28, 29.

[12] К. Тотев. Две творби на стеатитовата пластика от Търновград.—Векове, 1986, I, 57—60; Стеатитови икони от Търновската Велика Лавра „Св. Четиридесет мъченици". — Векове (под печат).

[13] Я. Николова. Царевград — Търнов, II, 1974, 266—267, обр. 87, 88, 89, 91, 92.

[14] К. Тотев, Д. Станчев. За някои паметници на стеатитовата пластика от Търновград и с. Красен, Русенско. — МПК, 1988, 4, 38—42; К. Тотев. Стеатитови кръстове от Средновековна България. — Археология (под печат).

[15] В. Г. Пуцко. Каменные иконки и кресты в Ростове Великом. — Byzantinoslavika, XXVII, 1971, 88—96; Киевская сюжетная пластика малых форм (XI—XIII вв.)—Зборник, посветен на Божко Бабик, Прилеп, 1987, 169—181; Т. Тотев. За една каменна икона от Преслав. — ГМСБ, I, Варна, 1975, 136—141; B. Aleksova. Demir Kapya. Skopje-Belgrade, 1966, N 33; К. Тотев. За някои паметници на малката каменна пластика от Търновград.— В: Културата на средновековния Търнов. С., 1985, 122—131; Мраморна икона от с. Драганово, Великотърновско. — Проблеми на изкуството, 1986, 2, 55—58; Две каменни икони от Несебър.— МПК, 1986, 4, 48—50; Към иконографията на сцената Уверение на апостол Тома. — Изкуство, 1988, 10, 30—33.

[16] А. В. Банк. Образец и копие в прикладном искусстве Византии X—XIV вв. (Региональный и социальный аспекты). — В: ГЭ Восточное Средиземноморье и Кавказ IX—XVI вв. Л., 1988, 67—70, рис. 1, 2.; К. Тотев. Към въпроса за керамичната икона през Втората българска държава. — В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади, 16 т. С., 1988, 47—50.

М. Ф. ГУРИН. КУЗНЕЧНОЕ РЕМЕСЛО ПОЛОЦКОЙ ЗЕМЛИ IX—XIII ВВ. Минск, Наука и техника, 1987, 151 с., с илюстрации.

Новата книга на Михаил Федорович Гурин, старши научен сътрудник в Института по история при АН на БССР в гр. Минск, посветена на ковашкия занаят в Полоцките земи през IX—XIII в., е вече факт. Тя е резултат на многогодишни комплексни изследвания на археологически материал, свързан с ковашкия занаят и неговата продукция. Получените изводи за характера и нивото на тази производствена дейност са подкрепени от резултатите на 600 металографски анализа на железни и стоманени изделия (оръдия на труда, предмети на въоръжението и бита и др.), подбрани от 25 археологически обекта. Авторът се опира на богат опит, засвидетелстван в многобройните му научни публикации, посветени на проблемите на металообработването.

Разглежданият труд е разпределен в три глави. В кратко въведение се разглеждат въпросите, свързани с актуалността на темата, определят се целите, задачите, хронологическите граници, прави се кратък преглед на историографията по темата. Посочени са и трудностите, които съпътстват написването на книгата. Трудности предимно от обективен характер, засягащи в повечето случаи запазването целостта на изследвания предмет и неговото по-нататъшно съхранение.

Първата глава е посветена на характера на открития археологически материал, ковашките суровини и инструменти и методите на изследване. Многобройният и разнороден археологически материал, подбран за металографски изследвания, е довел до необходимостта от цялостно систематизиране. То е направено много сполучливо от автора още в началото на книгата в две отделни таблици (с. 10, 11). От тях се вижда, че основната ковашка продукция в Полоцкото княжество през древноруския период се състои преди всичко от универсални инструменти за обработка на дърво, метал, кост, разнообразен земеделски инвентар, рибарски и ловни принадлежности, предмети на въоръжението и бита и др.

На няколко страници авторът се спира подробно на методите на изследване на ковашката продукция (12—16). При подготовката на предметите за микроструктурно изследване е използван широко известният способ на полиране и разяждане на повърхността с разтвор на азотна киселина. Този начин дава възможност с помощта на специален електронен микроскоп да се наблюдава строежът на изделието, който при различните предмети има различен структурен състав. Авторът, добре запознат със световната методика, отбелязва съществуването на нов метод на обработка на повърхностния слой на предмета, определен за металографски анализ, при който не се нарушава целостта на изследваната находка. Нещо повече, М. Ф. Гурин не само съобщава за този нов метод, но той прави сполучлив опит да го коментира, като проявява добра техническа подготовка. При извършените многобройни изследвания на железни и стоманени изделия са използвани традиционните методи на съвременната металография. За наблюденията на металографските структури са използвани оптически микроскопи MaF-2, MeF-3, Polyvar Met. на фирмата Reichert. Микротвърдостта на структурите е измерена с прибор на фирмата Akashi (модел MVK-D). Твърдостта е отчетена на прибора ТП-2 по метода на Биккерс. За съпоставяне на данните от микроренгеноспектралните изследвания е използван микроанализатор MS-46 на фирмата Cameca при напрежение 20 кВ, сила на тока 50.10^{-9} A и диаметър на електронния лъч 1 мкм.

Тази разнообразна по вид и възможности апаратура е позволила на М. Ф. Гурин да извлече максимум информация от изследвания археологически материал.

Наред с металографските изследвания авторът е извършил и многобройни спектроскопически измервания за определяне на процентното съдържание на микропримесите на химически елементи в железните и стоманени изделия. Масовите изследвания на химическия състав на изходната суровина, полуфабрикатите и готовите изделия са от особено важно значение за изучаването на проблемите, свързани с обема и търговията и определяне на рудодобивните центрове. Широко са използвани резултатите от рентгеноспектралния микроанализ, позволяващ да се определят съдържанието на примесни елементи както в отделни точки, така и в конкретни участъци от шлифа. Тези изследвания са особено наложителни при изследването на комбинираните желязно-стоманени предмети, изготвени по технологическата схема на трислойната пакетна заварка. Съгласно изградената работна хипотеза авторът правилно отбелязва, че при изработването на комбинирани изделия е възможно да се използват желязо и стомана от различен произход и с различно химическо съдържание.

М. Ф. Гурин се спира и на въпросите за характера на ковашката суровина. Той прави кратък преглед на състоянието и нивото на металургичното производство в проучвания район, отбелязвайки, че като главен изходен продукт са използвани ботатите блатни рудни находища, разположени по бреговете на р. Двина, Березина, Бабра и др. При изследването на шлаката и отделените от нея по пътя на магнитната сепарация конкреции и части от готово желязо авторът стига до извода, че местните металурзи са получавали непосредствено от сиродутните пещи не само желязо на крици, но и качествена стомана с различно въглеродно съдържание.

В края на главата са разгледани откритите при археологическите проучвания ковашки съоръжения и инструменти, които са сравнително малко на брой. Тази празнота от конкретен археологически материал е отчасти сполучливо запълнена от аналогиите, които привежда М. Ф. Гурин, очертавайки по този начин цялостната картина на ковашкото производство.

Глава втора е посветена на металографските изследвания на ковашката продукция. С помощта на този широко разпространен метод на изследване на готовите метални изделия се допълва историческата информация за откритите археологически находки. Резултатите от тези изследвания дават възможност на автора да направи пълна характеристика на качествата на метала, степента на неговата обработка, последователността на технологическите операции и други елементи на металообработването, които в крайна сметка се явяват основните източници за нивото и техническите познания на тогавашните ковачи. Освен това изучаването на голям брой находки с помощта на металографските изследвания позволява да се види динамиката на металообработващото производство. Важно значение в това отношение имат и направените от автора спектрални анализи, резултатите от които спомагат за изясняването не само на технологическите проблеми, но и на такива въпроси като локализирането на суровинните бази, обмен и търговия с готовата продукция и др. При тези изследвания авторът е съумял да систематизира много добре обработвания многоброен археологически материал, като е използвал широко разпространения типологически метод на класификация. Резултатите от металографските изследвания на всеки предмет са дадени в специално приложение в края на монографията (113—137).

Особен интерес представлява третата глава, в която се прави цялостна характеристика на ковашкото производство. Комплексният подход при изследването на ковашката продукция е дала възможност на автора да очертае сравнително точна картина на ковашкото производство в Полоцкото княжество в продължение на почти пет столетия (IX—XIII в.). Приведеният разнороден изворов материал дава възможност на Гурин да стигне до извода, че железообработващото производство в проучвания район се е развивало благодарение на традиционните връзки със занаятчийските центрове в Киевска Русия и с други европейски страни. Заслужено внимание се отдава на производствените традиции на местните племена и народи, живели по тези земи преди създаването на Полоцкото княжество, които в продължение на столетия са упражнявали тази занаятчийска дейност.

За да се добие по-пълна представа за състоянието на ковашкото производство в проучвания район, М. Ф. Гурин се спира поотделно на всяка технологическа операция, която съпътства изработването на ковашкото изделие. Анализирайки външната форма и конструкция на железните и стоманени изделия успоредно с резултатите от технологическите изследвания, авторът стига до извода за широкото използване на такива технологически операции, като свободно горещо коване, заварка между желязо и стомана, термична обработка на стоманата, обточване на точилен камък, изпиляване, полиране на готовите изделия, инкрустация с цветен метал и др. (83—96).

В резултат на извършените металографски анализи М. Ф. Гурин стига до извода, че през IX—XIII в. ковашкият занаят в Полоцкото княжество бележи значителен напредък. Важни в това отношение са изводите за използването на сложните технологически схеми и варианти, по които били изработвани не отделни предмети, а цяла категория от универсални инструменти, земеделски оръдия, предмети на въоръжението и бита. Обаче независимо от този напредък при изработването на редица находки се е постъпвало строго диференцирано съобразно с функционалното предназначение на всеки отделен предмет. В специална таблица (№ 4, с. 98) авторът е показал найразпространените и често използвани технологически схеми и техните варианти, използвани при изработването на редица предмети с повишени технически изисквания.

Похвално е старанието на М. Ф. Гурин да проследи всички аспекти на ковашкото производство. Наред с технологическата характеристика авторът прави сполучлив опит да осветли социално-икономическата същност на ковашкия занаят (99—109). Извличайки максимална информация от изследвания материал на базата на химическия състав на изследваните предмети, изследвачът стига до извода, че основната маса от ковашката продукция в Полоцките земи се е произвеждала на място. Наред с местното поизводство обаче съществуващите търговски и икономически връзки със съседните занаятчийски центрове от Прибалтика и Западна Европа са способствали за проникването не само на готови изделия и качествена стомана, но и на по-прогресивна ковашка техника и технология. Що се отнася до тези чужди влияния, авторът веднага отбелязва, че те не са само в резултат на външнотърговските връзки на Полоцкото княжество. Основно значение за разпространението на технологическите знания и умения е имало техническото обучение, което способствало за предаването на опита и знанията от едно поколение на друго.

В края на тази глава е отделено място и на въпроса за социалното положение на ковачите и тяхното място в обществото. Разглеждайки фигурата на ковача на фона на социално-икономическото развитие на феодалното княжество, Гурин стига до извода, че той вече е обособен като самостоятелен професионален занаятчия със строго определени функции, с постоянно работно място, владеещ всички тънкости и тайни на своя занаят, ползващ се с почит и уважение.

В края трябва да отбележим, че изследването е снабдено с богат илюстративен материал, изработен много грижливо и прегледно. Археологическият материал е добре систематизиран и онагледен, което улеснява работата с книгата. Цитираните 238 заглавия на кирилица и латиница показват добро познаване на научната литература по разглеждания проблем. Монографията завършва с кратък речник на специалните термини, който е особено полезен за подобен род изследвания.

В заключение ще отбележим, че книгата на М. Ф. Гурин е написана с присъщата на автора точност и прецизност. Разгледаните в нея постановки са важен принос в областта на железообработването, затова я препоръчваме на всички, занимаващи се с тези проблеми.

СТОЯН ВИТЛЯНОВ

* * *

През месец април 1990 г. в София бе учредено сдружение „Сердика – Средец – София“, което има за цел да подпомага проучването, запазването и пропагандирането на богатото и разнообразно културно-историческо наследство на нашата столица. За пръв председател на сдружението беше избран проф. Теофил Иванов.

IX конгрес на Международната федерация по класически студии (F. I. E. C.) Пиза — 24. 30. 1989 г.

Международната федерация по класически студии (F. I.E.C. — Fédération Internationale des Associations d'Etudes Classiques), основана в 1948 г., е най-значимата в сферата на изучаването на класическата древност и обхваща няколко десетки организации от цял свят, включително и България. Тя е една от 13-те членки на Международния съвет по философия и хуманитарни науки (Conseil International de la Philosophie et des Sciences Humaines — C. I. P. S. H.), който от своя страна е клон на ЮНЕСКО. На конгресите ѝ, провеждани на всеки пет години, известни учени от много страни правят достояние на научната аудитория последните си разработки в областта на класическата гръко-римска древност.

IX конгрес на Международната федерация по класически студии се проведе в стария университетски град Пиза от 24 до 30 авг. 1989 г. Заседаваха три основни секции — I. Гръцкият свят, II. Римският свят и III. Проблеми на античната цивилизация. По отделни специфични теми бяха проведени осем колоквиума, а по въпросите на издаването на класическите текстове работеше секция „Instrumenta Studiorum".

Конгресът бе открит с доклада на проф. Бруно Джентили от Римския университет на тема: „Гръцката култура сред хуманистическата култура и наука".

В дните на конгреса първата секция по въпроса за гръцкия свят заседава по няколко основни теми — „Поезия и общество в гръцката архаична и класическа литература", „Археология и религия" — с основни доклади на Жюлиет Де Ла Жениер „За светилищата на Майката на боговете в Пелопонес" и Робин Хег с „Култова практика и археология: няколко примера от ранна Гърция". Третата основна тема, формулирана като „Политическа и социално-икономическа структура на гръцкия полис", бе обхваната от докладите на Павел Олива „Полисът в ранногръцкото общество" и А. Бозуърт „Автономия: прилагане на политическата терминология".

Елинистическата тематика бе дискутирана в секцията „Елинистическа литература" с докладите на Гуидо Падуано „Време и пространство в „Аргонавтика" на Аполоний Родоски" с акцент върху разказната структура на „Аргонавтика". По същия проблем говори и Томас Розенмайер от университета в Бъркли. Последната основна тема от първата секция за гръцкия свят разгледа проблемите на гръцкия театър — трагедиите на Софокъл в интерпретация на Манфред Ландфестер.

Римската проблематика бе разгледана в темите от втората секция. Започна с „Традиции и оригиналност в класическата латинска поезия" — с „Характеристика на техниката на стила в „Енеида" на Вергилий" на Р. Лайн. Следващата тема бе: „Социална история на императорския период", където главното внимание бе насочено към социалната подвижност и променливост в разглеждания период. „Проблеми на късноантичната култура" като тематика бе включена и в някои от колоквиумите, посветени на особени въпроси от късноримската история. Основният доклад бе на Адолф Липолд, озаглавен „Константин и варварите — Конфронтация? Интеграция? Съвместно съществуване?"

Интерес от теоретична гледна точка предизвика сравнителната тема: „Археология и история: проблеми на метода", ръководена от Марио Торели с доклади на Бруно Д'Агостино върху иконографията на етруския свят и Тонио Хьолшер за метода на археологическия културен анализ с оригиналните му примери за елинистическата пластика в римската интерпретация и прехода от естетически в етически план на изразност.

Третата секция „Проблеми на античната цивилизация" откри заседанията си с темата: „Класическите модели в идеологията на американската и френската революции" с докладите на Жан Дюмон „Рим и френската революция" и М. Рейнхолд „От класическия към модерния републиканизъм в американската революция". Следващата бе: „Религия и култура в античния свят" с новите постановки на В. Буркерт за формирането на гръцката религия в края на т. нар. „тъмни векове" и Дж. Грифин за Омир и Изтока.

Друга основна тема в тази секция бе за „Елинистическия принос в римското изкуство", към която се проведе и колоквиум за „Гръцкият мит в римското изкуство" — за гръцките митове, изобразени по римските саркофази от III в. пр. н. е. до III – IV в. от н. е. с въпроса, какво осмислят римляните от гръцкия мит и какво остава вън от възприятията им, като се следва линията на изображението. Президентът на този колоквиум Робер Тюркан каза в заключение, че гръцкият мит си остава в голяма степен едно послание в римското изкуство, послание само за себе си, тъй като романизацията на гръцкия мит не му е оставила вече никакво религиозно звучене.

Голям интерес предизвика и темата за „Положението на жената в античното общество" с основен доклад на Р. Шмит-Пантел от университета в Амиен.

В предложените осем колоквиума бяха засегнати специфични въпроси на взаимоотношенията на класическата античност с други научни дисциплини — приноса на антропологията в класическите разработки, класическата традиция в средновековието и новото време, пътищата на нейното предаване и начините на съхранението ѝ. Проведени бяха разисквания върху проблемите при издаването на класически текстове, особено при фрагментите на гръцките историци. Отделен колоквиум бе посветен на литературните жанрове в Гърция и Рим.

На IX конгрес на Международната федерация по класически студии бяха представени най-новите разработки в областта на класическата античност и очертани насоките на научните дирения. Конгресът предостави на участниците богат избор от заглавия в организираната изложба-базар в Конгресната палата в Пиза.

Е. НИНОВА

XVII Международен конгрес по римска керамика

От 10 до 14 септември 1990 г. в гр. Павиа, Италия, се състоя XVII международен конгрес по римска керамика, организиран от Университета в Павиа и Международната асоциация по римска керамика (RCRF). Конгресът бе посветен на професор Антонио Стенико, един от най-известните изследователи на т. нар. „Паданска тера сигилата". В конгреса взеха участие 121 керамолози от 15 европейски страни и САЩ. Специално внимание заслужава споменаването на имена като: проф. Ховард Комфорт (САЩ), по чиято идея и инициатива се създава преди повече от три десетилетия Международната асоциация по римска керамика, проф. д-р Елизабет Етлингер (Швейцария) — почетен председател на Асоциацията, проф. д-р Ханс-Йорг Келнер (ФРГ), президент на RCRF, д-р Теодора Томашевич-Бук (Швейцария) — секретар, проф. Грейс Симсън (Великобритания), проф. Колет Бомон (Франция) и други.

Конгресът бе открит от проф. Ханс-Йорг Келнер, който произнесе встъпително слово и изрази задоволството на всички участници за това, че той се провежда в Павиа, град, разположен в долината на р. По, откъдето през римската епоха се разпространява из цялата Римска империя фина керамика, известна като Паданска тера сигилата. Доклад за живота и научната дейност на Антонио Стенико изнесе Чезаре Салети, професор от университета в Павиа, а спомени за А. Стенико прочете проф. Х. Комфорт.

Заседанията се провеждаха в една от най-представителните зали на университета в Павиа, основан още през XIV в. Представени бяха 44 научни доклада, обединени около темата „Италийската тера сигилата и нейното разпространение в римските провинции". На първото редовно заседание бяха представени нови изследвания върху тера сигилатата от самата Италия, минералогични, спектрални и други анализи и някои теоретични проблеми, свързани с нейното проучване. А. Мартин (САЩ) разгледа фината керамика от Рим и Остия от един тесен хронологически период — края на I и началото на II в., и посочи някои особености на керамиката от това време, които помагат за точното ѝ датиране. Д. Габлер (Унгария) представи тера сигилата и друга римска керамика от римска вила в Северна Италия, с което обогати представата за разнообразието на керамичната продукция от този район. Особен интерес предизвика докладът на проф. М. П. Лавицари-Педрацини (Италия), която обобщи резултатите от проучването си върху производството на тера сигилата киара в долината на р. По и постави някои теоретични въпроси, свързани с нейното идентифициране.

В следващите доклади бе третирана темата за разпространението на италийската сигилата в провинция Галия (Ф. Кенрик, Дж. Тилхард, Б. Хофман, М. Пикон, А. Мес и др.). В тези доклади бе подчертано значението на спектралните и други анализи, като много надеждни за точното установяване на оригинална продукция и имитации. Много добре бе посрещнат докладът на А. Мес, в който на базата на една много богата документация бе разгледан проблемът за идентификация на релефната южногалска сигилата. М. Паселак (Франция) обобщи наблюденията си върху прилаганите техники при изработването на италийска тера сигилата и показа някои нови материали. Разпространението не само на импорт от италийска сигилата, но и преселването на майстори-грънчари в земите чак до днешна Холандия бяха в центъра на доклада на Ян Халебош (Холандия). Както в този доклад, така и в останалите с нови находки бе очертан големият ареал на разпространение на италийската тера сигилата в римските провинции и земите, граничещи с Империята. За италийската сигилата от Барбарикум, северно от Панония, говори Кл. Кузмова (Чехословакия), която се опита да изясни основните причини за откриването на фина италийска керамика в този район.

В експортирането на големи количества италийска тера сигилата на север и североизток и преселването на майстори в тази част на Римската империя се търси обосновката за силното влияние на италийската керамика върху развитието на керамичното производство в Панония — Аквинкум (Кл. Почи — Унгария) и Карнунтум (В. Гаснер — Австрия).

С. Забелицки-Шефенегер (Австрия), една от най-изявените изследователи на италийската тера сигилата, запозна участниците в конгреса с проучванията си върху къснопаданската сигилата, като представи прецизна периодизация на това керамично производство от Северна Италия. С не по-малко повишен интерес бе посрещнат и докладът на Е. Шиндлер-Кауделка (Австрия) за североиталийската тера сигилата с украса. В него авторката допълни данните за хронологията на най-разпространените форми на тази керамика — „ACO-Becher" и „Sarius-Ware" — с нови находки от разкопките в Магдаленсберг.

Проучването на италийския внос от района на Средния и Долен Дунав бе тема на докладите на Л. Плесничар и И. Курк (Югославия), на Г. Попилиан и К. Балуца (Румъния). В тази тема се включва и докладът на Ал. Милчева (София) за разпространението на италийската фина керамика в провинция Долна Мизия. В него бе показано голямото разнообразие на този внос в крайдунавските земи и очертан първият период на поява на италийската тера сигилата в нашите земи около средата на I в. от н. е. На апликираната керамика от Долна Мизия пък бе посветен докладът на В. Найденова (София), която изказа предположение за внос на калъпи за тази керамика от Южна Галия. Разностранните влияния, на които е било подложено развитието на римската керамика в българските земи, бяха обрисувани в доклада на Г. Кабакчиева за римската керамика от Долна Мизия и Тракия и т. нар. „тера сигилата Понтика". Изтъкнато бе значението на източната тера сигилата и посочено, че засега терминът „тера сигилата Понтика" може да се приеме само като най-общ за римската керамика от района на Черно море и прилежащите му земи, група, към която не може да бъде отнесена римската керамика от Мизия и Тракия.

Особено интересен бе докладът на К. Рот-Руби (Швейцария), в който с много таблици, сравнителни графики и карти бе представено прецизно хронологическо деление на ранноримска керамика от периода 10—45 г. по материали от разкопки в Цурзах.

Дискусиите върху италийската тера сигилата и редица теоретични проблеми, свързани с развитието на римската керамика и нейната терминология, проведени по време на конгреса, ще обогатят и усъвършенстват новите проучвания. В тази връзка с голям интерес участниците посрещнаха издаването на колективния труд за италийската тера сигилата „Conspectus Formarum Terrae Sigillatae Italico modo confectae", Bonn, 1990, в който се координират резултатите от най-новите проучвания върху тази керамика и се представя една нова обогатена типология на италийската тера сигилата.

На проведеното организационно заседание на Асоциацията проф. д-р Х.-Й. Келнер, президент на RCRF изрази благодарността на ръководството за българското домакинство на предишния XVI международен конгрес по римска керамика, състоял се в гр. Плевен, 1988 г., и даде висока оценка за неговото организиране и провеждане. На същото заседание бе избрано ново ръководство на Международната асоциация по римска керамика с президент д-р Теодора Томашевич-Бук и бе взето решение следващият конгрес по римска керамика да се проведе в Сехешфехешвар, Унгария.

ГЕРГАНА КАБАКЧИЕВА

Защитени дисертации

Алексей Милков Гоцев. *Културата през ранножелязната епоха в Югоизточна България.* Научен ръководител: ст. н. с. Мария Чичикова. Рецензенти: ст. н. с. Диана Гергова, проф. Атанас Милчев.

Ранножелязната епоха в Югоизточна България, време на окончателната консолидация на тракийския етнос, археологически слабо проучена в миналото, днес предизвиква голям научен интерес.

Дисертационната работа е насочена към изясняване хронологическата и типологическа позиция на отделните видове археологически паметници от ранножелязната епоха, открити на територията на днешна Югоизточна България, и дирене на съответното им място сред тези от Източното Средиземноморие.

Изследването съдържа увод, две глави, заключение и каталог на археологически паметници от посочения район.

В увода са определени границите на района, обект на археологическо проучване. Направен е преглед на физико-географските му характеристики с оглед подчертаване относителното единство на средата, в която протичат културните процеси, и определяне на техните взаимни връзки. На базата на съществуващите до този момент периодизации на ранножелязната епоха за източните и централните части на Балканския полуостров се установява сходство в ритъма на развитието на отделните племена, обитавали тези земи. Протичането на културните процеси през ранножелязната епоха в Югоизточна България се разглеждат в хронологическите граници, възприети от повечето изследователи — XI в. пр. н. е. — VI в. пр. н. е. с граница между двете ѝ части около IX—VIII в. пр. н. е.

Историята на проучване на ранножелязната епоха в Югоизточна България е проследена в три последователни етапа: до 9 септември 1944 г., когато се формират някои направления на археологическите дирения; до края на 60-те и началото на 70-те години — първи стъпки в проучването на редица важни обекти, и третият период, очертаващ се с няколко научни разработки — опит за систематизиране на известния археологически материал и поставяне проблемите на епохата. Направен е анализ и оценка на наличната изворова база. Историографският преглед по отделните проблеми, произтичащи от характера на археологическите паметници от района, оформя завършека на уводната част.

В глава първа се прави характеристика на археологическите извори. Главно място е отделено на керамиката — най-масовия „движим“ археологически материал. Предложена е разгърната типологическа схема на целите съдове и на някои характерни фрагменти, като основните критерии за подразделяне са основната функция, формата на съда, някои определящи пропорции и т. н. На всяко от така определените звена са посочени паралели със съседни райони, уточнена е хронологическата им позиция и е изяснена връзката между формата и определени видове украса. Специфичните проблеми, възникнали от различните видове орнаменти, са разгледани в отделна част. Направен е опит за хронологическо подреждане на харакатерни елементи или комбинации от украсата върху керамиката и вероятните пътища на поява в разглеждания район.

Останалите движими паметници, сравнително малко на брой, се разглеждат в рамките на четири основни групи: предмети, свързани с производствената дейност; с военното дело; накити и предмети, свързани с облеклото; култови предмети.

Селищните обекти са анализирани в рамките на отделни групи — остатъци от човешка дейност върху селищни могили; върху изолирани, скални възвишения; в пещери и др. Хипотезата за наличието на развит градски живот в района през ранножелязната епоха е подложена на критичен анализ. На базата на наличния археологически материал от някои селища се допуска съществуването на обособени производствени центрове.

При изследване на откритите некрополи в Югоизточна България са очертани две тенденции: следването на по-стари погребални практики и появата на някои нови елементи от погребалния ритуал от района на Подунавието.

Обръщайки особено място на долмените, дисертантът поставя въпроса за връзките между долмени и селища, като отбелязва, че в районите с повишена концентрация на мегалитните паметници селищните обекти са по-скоро изключения.

В докосване до проблема за култовите обекти се стига до идеята, че в периода на старожелязната епоха е неоправдано тяхното датиране само „по аналогия“, поради което в изследването не са включени редица изкуствени скални съоръжения с недоказана принадлежност към епохата.

Глава втора на дисертационния труд представлява опит за по-пълна характеристика на някои аспекти от културното развитие. Като основен проблем на първата фаза на ранножелязната епоха е поставен въпросът за прехода между къснобронзовата и ранножелязната епоха. Разглеждането на отделните видове археологически паметници в зависимост от нивото на проучване и информационните им възможности е довело до установяването на нови явления и тенденции, които доминират и налагат своя отпечатък върху развитието на културните процеси.

При проучване на археологическия материал, свързан с втората фаза на ранножелязната епоха, се изтъква слабо доловимата граница между нейните две фази. Това е време на качествени промени и диференциация на различни слоеве от тракийското общество.

Търсейки мястото на проучвания район сред другите области от източната половина на Балканския полуостров, се налага изводът, че докато в първите векове на епохата Югоизточна България е част от големия ареал на разпространение на сходни помежду си култури, то по време на нейната втора половина се наблюдава известна изолираност на района спрямо южните и северни влияния, отразено главно в керамиката и отчасти в накитите.

Г. ВЛАДИМИРОВА

Книгопис

Общи съчинения

Аладжов, Димчо. Археологически паметници в района на Стамболово [Хасковска област]. [Албум]. С., К-т за култура, б. г., 47 с. с ил.

От античната и средновековната епоха.

Балабанов, Петър. За вчерашното днес. — Море, 1—2, 1988, 223—231.

Проблеми на българската археология.

Вайсов, Иван. Компютризация в археологията. Някои проблеми на серияцията. — Интердисц. изсл., 16, 1989, 42—63.

Вайсов, Иван. Компютризация в археологията: факторен анализ. — Интердисц. изсл., 16, 1989, 64—75.

Гигов, Никола. Гелá — орфеево цвете. [Ист. очерк за с. Гелá, Западни Родопи]. С., Медицина и физкултура, 1988.

Димитров, Страшимир и Любен Беров. Шести международен конгрес по балканистика [30 авг. — 4 септ. 1989 г. в София]. — ИПр, 1990, № 2, 103—106.

Друмев, Димитър. Резбарско изкуство. [Моногр.]. С., БАН, 1989. 512 с. ил. (Бълг. художеств. наследство. Т. 7).

Исторически преглед от средновековието до XIX в.

Костакиев, Любомир. Някои подходи и към срещите с древността. — Нар. съвети, 1989, № 10, 40—41.

Някои въпроси на организацията и координацията на археологическата дейност.

Национална конференция по археология, XXXV. Кюстендил 1990. Археологически открития и разкопки [през 1989 г.]. Кюстендил, 1990. 210 с.

Резюмета на изнесените доклади от всички епохи.

Правилник за международните археологически експедиции на територията на България. — Интердисципл. изсл., 16, 1989, 37—41.

Правилник за провеждане на теренни археологически изследвания в Народна Република България. Приложение I: Изисквания по отношение на документацията, предавана в научния архив на АИМ — БАН и в архивите на музеите. Приложение II: Открит лист за археологически разкопки. — Интердисципл. изсл., 16, 1989, 5—36.

Първа Национална конференция на младите археолози, София, 9—11 май 1990 г. С., АИМ, 1990. 32 с.

Резюмета на изнесените доклади.

Фарфоров, Ангел. Върху историята на свиневъдството по нашите земи от древността до освобождението на България от османско потисничество. — Изв. Нац. селскостоп. музей, 7, 1989, 19—38.

The History of Cartography. Vol. 1: Cartography in Prehistoric, Ancient and Medieval Europe and the Mediterranean. Ed. by J. B. Harley et D. Woodward. London, 1987. 599 p.

Milisauskas, S. Selective Survey of Archaeological Research in Eastern Europe. — American Antiquity (USA), 51, 1986, No 4, 779—798.

Обзор на археологическите проучвания през седемдесетте години в социалистическите страни,респ. България.

Праистория

Балтаков, Георги. Геологичните следи от първобитния човек и праисторическите култури. — Ист. и обществозн., 1989, № 4, 43—51.

Илчева, Вълка. Вкопани пещи — тандири от праисторическото селище Хотница-Водопада. — Археология, 1990, № 3, 20—27.

Николов, Васил. Към интерпретацията на керамичната „плочка“ със знаци от Градешница. — Изкуство, 1990, № 2, 47—49.

Avramova, M. Bijoux en or et en cuivre provenant de la nécropole chalcolithique du village de Durankulak, région de Varna. — In: La découverte du métal. La première métallurgie en Bulgarie, le rôle des Balkans dans la découverte du métal. Colloque, Saint-Germain-en Laye, 21 janvier 1989. Paris, 1989, p. 34 (Bull. de la Soc. Préhistor. fr., 86, 1989, No 1).

Cihodaru, C. L'inscription de l'anneau d'Ezerovo. Une nouvelle interprétation. — Anuarul Inst. de istorie şi arheologie „A. Xenopol“, 24, 1987, 1—8.

Etudes récentes de minérais et objets en cuivre énéolithiques de Buglarie. — In: La découverte de métal. La première métallurgie en Bulgarie, le rôle des Balkans dans la découverte du métal. Colloque, Saint-Gérmain-en Laye, 21 janvier 1989. Paris, 1989, p. 4. (Bull. de la Soc. Préhistor. fr., 86, 1989, No 1).

Auct.: N. Gale, Z. Stos-Gale, P. Lilov, T. Todorov et alii.

Hiller, Stefan et Vassil Nikolov. Tell Karanovo 1988. Vorber. über die 5. Kampagne der Österr.-Bulg. Ausgrabungen am Tell von Karanovo. Salzburg, Inst. für Alte Geschichte u. Altertumsforschung der Univ. Salzburg, s. a. (1988). 87 p. ill.

Ivanov, I. Les objets métalliques de la nécropole de Varna. — In: La découverte du métal. La première métallurgie en Buglarie, le rôle des Balkans dans la découverte du métal. Colloque, Saint-Gérmain-en Laye, 21 janvier 1989. Paris, 1989, p. 3. (Bull. de la Soc. Préhistor. fr., 86, 1989, No 1).

Kunchev, K. Rocks used for the production of Neolithic adzes in Bulgaria. — In: The Neolithic of Europe. Vol. 1. Southampton etc., 1986.

The Neolithic of Europe. Vol. 1: The World Archaeological Congress, 1—7 Sept. 1986. Southampton etc., 1986.

Рец.: Nicolae Ursulescu. — Arheologia Moldovei, 12, 1988, 326—327. Участват с доклади и български археолози.

Palaeoethnobotanical materials from caves in the West Rhodopes. Geogr. Rhodop., 1, 1989, 182—185.

Patay, P. Über die Tracht der kupferzeitlichen Goldanhänger. — Slov. archeologia, 36, 1988, Nr 1, 169—173.

По погребални находки и от България.

Todorova, Henrieta. Ein Korrelationsversuch zwischen Klimaänderungen und prähistorischen Angaben. — In: Das Äneolithikum und die früheste Bronzezeit (C^{14} 3000—2000 b. C.) in Mitteleuropa: kulturelle und chronologische Beziehungen. Acta des XIV. Internat. Symp. Prag — Liblice, 20.—24. 10. 1986. Praha, 1989, 25—28.

Todorova, Henrieta. L'Eneolitico in Bulgaria. — In: L'Età del rame in Europa. Congresso Internat., Vareggio 15—18 ottobre 1987. Rassegna di Archeologia 7. Firenza, 1988, 63—73.

Античност

Аврамов, Иван. Античният град. — София, 1990, № 3, 6—7.

Фактори за формирането на античните градове.

Вачева, Красимира. Засводявания с opus mixtum в термите на Одесос. — Археология, 1990, № 3, 15—19.

Велков, В. XIII Международен конгрес по класическа археология [24—30 юли 1988 г. в Зап. Берлин]. — Археология, 1990, № 3, с. 66.

Велков, Велизар. Сердика — I хил. пр. н. е. — VI в. от н. е. (В светлината на писмените извори). — В: София през вековете. Т. 1: Древност, средновековие, Възраждане. С., 1989, 14—26.

Димитрова, Милена. Обеци с лъвски глави от елинистическата епоха (по материали от България). — Археология, 1990, № 3, 1—14.

Иванов, Румен. Нове и Долнодунавският лимес през римската и ранновизантийската епоха. — Военноистор. сб., 1990, № 1, 198—200.

Научна сесия с международно участие в Свищов на 1 и 2 август 1989 г.

История на българските земи в древността. Ч. 2: Маргарита Танчева. Развитие и разцвет на робовладелското общество. С., Наука и изкуство, 1987.

Рец.: Diljana Boteva. — Bulg. histor. rev., 1989, No 3, 104—107.

Маразов, Иван. „Царският път“ у траките. — В: Митология, изкуство, фолклор. 3. С., 1988, 194—214.

Молчанов, А. А. Археологическая проблематика на международном симпозиуме „Античная балканистика 6“ (Москва, 1988). — СА, 1990, № 2, 278—280.

Раевский, Д. С. Модель мира скифской культуры. М., Наука, 1985. 255 с. с ил.

Рец.: Иван Маразов. — Археология, 1990, № 3, 63—64.

Станчева, Магдалина. По дългата ос на Сердика. — София, 1990, № 1—2, 23—24.

Станчева, Магдалина. Формиране на градоустройствените традиции на Сердика. — В: София през вековете. Т. 1: Древност, средновековие, Възраждане. С., 1989, 27—41.

Фол, Александър. Главното светилище на тракийския Дионис. — Култура, 1989, № 2, 71—80.

В м. Мишкова нива край Малко Търново.

Фол, Александър. Тракия и Македония през VI—IV в. пр. н. е. Еврипидовите „Вакханки". — Култура, 1989, № 5, 51—56.

Boardman, John. I Greci sui mari. Traffici e colonie. Firenze, 1986. 330 p. ill., 16 цв. ил.

Рец.: Мария Рехо. — Археология, 1990, № 3, 64—65.

Bounegru, Octavian, Puiu Haşotti et Actuan Murat. Aşezarea dacoromana de la Hirşova şi unele aspecte ale romanizării in Dobrogea. — SCIV, 40, 1989, No 3, 273.

Керамика, произхождаща от дако-римско селище, внесена от ателиета южно от Дунава (Бутово, Павликени).

Dörig, José. Les trésors d'orfèvrerie thrace. Roma, Bretschneider, 1987, 31 p., 12 pls. (Suppl. Rivista di Archeologia, 3).

Рец.: L. Byranck-Quarles van Ufford. — Babesch. Bull. antieke beschaving, 64, 1989, 205—219.

Fol, A. Policy and Culture in Ancient Thrace. — Southeastern Europe (Pittsburg), 13, 1986, No 1—2, 25—39.

Herrmann, Joachim et Michael Wendel. Zu den Ergebnissen der bisherigen Ausgrabungen in Karasura / Rupkite in der VR Bulgarien. — Ausgrabungen und Funde, 1989, Nr. 6, 254—260.

Marazov, I. The Hero in the Images from the Rogozen Treasure. — Southeastern Europe (Pittsburg), 13, 1986, No 1—2, 83—98.

Marazov, I. Odrysian Royal Gifts in the Tribalian Royal Treasure. — Southeastern Europe (Pittsburg), 13, 1986, No 1—2, 99—109.

Nikolov, B. The Thracian Silver Treasure from Rogozen. — Southeastern Europe (Pittsburg), 13, 1986, No 1—2, 1—23.

Petrescu-Dimboviţa, Mircea. Simpoziorul internaţional cu tema „Calul şi căruţa în epoca fierului preromană din centrul şi sudestul Europei (Otzenhausen, 11—15 decembrie 1984). — Archeologia Moldovei, 12, 1988, 347—348.

Участвуват с доклади и български археолози и изкуствоведи за находки от българските земи.

Pillinger, R. Monumenti Paleocristiani in Bulgaria. — Riv. Archeol. Crist., 61, 1985, 275—310.

Recherches sur la culture en Mésie et en Thrace, Bulgarie, Ier—IVe s. S., Ed. de l'Acad. Bulg. des Sciences, 1987. 200 p. ill. (ИАИ, 37).

Рец.: Al. Barnea. — SCIV, 40, 1989, No 3, 315—318.

Taylor, T. Aspects of Settlement Diversity and its Classification in Southeast Europe before the Roman Period. — In: Urbanization (World Arhaeology, 19, 1987, No 1, 1—22).

Проучва устройството на тракийските поселения от предримската епоха и от българските земи.

Velkov, Velizar. Geschichte und Kultur Thrakiens und Mösiens. Gesammelte Aufsätze. Amsterdam, A. M. Hakkert, 1988, 312 p.

Рец.: Иван Тодоров. — ИПр, 1989, № 12, 80—82.

Venedikov, I. The Odrysian Kings and the Treasure from Rogozen. — Southeastern Europe (Pittsburg), 13, 1986, No 1—2, 55—82.

Vidman, L. Der ägyptische Kult in den Donauprovinzen. — In: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Teil II. Principat. Bd. 18, 2: Religion. Berlin etc., 1989, 975—1013.

Zotovič, Ljubica. Die Ausbreitung des Mithraskultes in Südosteuropa. — In: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Teil II. Principat. Bd. 18, 2: Religion. Berlin etc., 1989, 1014—1037.

Средновековие

Ангелов, Димитър. София през Второто българско царство (1185—1396). — В: София през вековете. Т. 1: Древност, средновековие, Възраждане. С., 1989, 55—73.

Божанов, Асен. Под угроза [фреските на църквата „Св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат" в с. Добърско, Разложко]. — Отечество, 1986, № 12, 28—29.

Въжарова, Живка. Средновековното селище с. Гарван, Силистренски окръг, VI—XI в. С., 1986. 204 с. с ил.

Рец.: Petre Diaconu. – SCIV, 40, 1989, No 3, 318—319.

Георгиев, Атанас. Големият отговор на археолога. — Родопи, 1989, № 12, 33—35.

Никола Дамянов за българския произход на родопското население.

Добрев, Петър. Стопанството на прабългарите и древните източни цивилизации. — Култура, 1989, № 6, 25—37.

Ждраков, Зарко. Сцената Въздвижение на кръста и датиране на стенописите от църквата „Св. Петка Самарджийска" в София. — Изкуство, 1990, № 2, 40—46.

Ковачев, Николай. За името на средновековната крепост Ряховец — Раховец. — Ез. и лит., 1989, № 3, 121—123.

Косева, Диана. Неизвестни икони на Йоан Кръстител от Великотърновско. — Изкуство, 1990, № 2, 36—40.

От с. Арбанаси и от фонда на храм-паметника „Ал. Невски".

Станчева, Магдалина. Езикът на археологическата находка. Археологическите проучвания на София от XV—XVII в. — София, 1989, № 12, 5—8.

Стойнев, Анани. Българските славяни. Митология и религия (светогледен анализ). С., Нар. просвета, 1988. 144 с.

Рец.: Евлоги Данков и Сашо Марков. Полезно изследване на митологията и религията на българските славяни. — Старобългаристика, 1989, № 4, 121—122.

Тахов, Георги. Църквата [„Св. София"], дала името на София. — Дарители, 1989, № 5, 28—30.

Тотев, Тотю. Преславската керамична икона. С., Бълг. художник, 1988. 88 с. с ил.

Рец.: Petre Diaconu. — SCIV, 40, 1989, No 3, 407—408.

Чолова, Цветана. Естественонаучните знания в средновековна България. С., БАН, 1988. 401 с.

Рец.: Мариана Димитрова. История на средновековното естествознание в България. — Старобългаристика, 1989, № 4, 115—117.

Чолпанов, Борис. Каменните щитове [средновековната българска фортификация]. С., Воен. изд., 1989. 291 с. с ил.

Angelov, D. et D. Ovčarov. Slawen, Protobulgaren und das Volk der Bulgaren. — In: Welt der Slaven. München, 1986, 57—80.

Bakalova, E. Community of Ideology and Historical Processes in Bulgaria and Byzantium in the 12th to 14th Century. Connection between Bulgarian and Byzantine Art in the 12th to 14th Century. — In: XVII Internat. Byz. Congr., Washington 1986. Abstr. Baltimore ,1986, 19—20.

Beševliev, V. Spuren des ehemaligen Doppelkönigtums bei den Protobulgaren. — Byz. Stud., 8, 11, 12, 1986, 13—24.

Dujčev, I. La collaboration entre archéologues et historiens. A propos du 900ème anniversaire du monastère de Bačkovo. — In: Studia nad etnogeneza Slowian i kultura Europy wczesnosredniowecznej. 1. Wroclaw etc., 1987, 255—264.

Hălcescu, Cornel. Din nou despre Onglos. — SCIV, 40, 1989, No 4, 339—351.

Haussig, H. W. Einige Bemerkungen zu der Arbeit von J. Werner über den Schatz von Malaja Pereščepina. — Material. Turc., 10, 1984, 1—30.

Herrmann, J. Urheimat und Herkunft der Slawen. — In: Welt der Slawen. München, 1986, 19—40.

Korač, V. L'architécture dans les pays slaves. Ses sources byzantines. — In: XVII Internat. Byz. Congr., Washington 1986. Major Pap. New Rochelle, N. Y., 1986, 455—482.

Lampakis, Stellos et Alexis Savvides. The contribution of the programme "Byzantine History Data Bank" (GBR / NHRF) to the study of Byzantine and Medieval Balkan prosopography and topography. — Etud. balk., 1989, No 3, 111—115.

Mamzer, H. Studia nad metalurgia želaza na terenie polnocnowshodniej Bulgarii we wczesnym sredniowieczu. Wroclaw etc., 1988. 204 p.

Spinei, Victor. Călătorie de documentare în R. P. Bulgaria (1986) — Arheologia Moldovei, 12, 1988, 348—350.

Относно проучване на румънобългарските връзки през средновековието.

Struve, K. W. Die Ethnogenese der Slawen aus der Sicht der Vor- und Frühgeschichte. — In: Ethnogenese europäischer Völker. Aus der Sicht der Anthropologie und Vor- und Frühgeschichte. Stuttgart etc., 1986, 297—321.

Wharton, A. Art of Empire. Painting and Architecture of Byzantine Periphery. A Comparative Study of Four Provinces. London, 1988, XVI, 198 p.

Нумизматика

Димитров, Камен. Развитието на Тракия през ранноелинистическата епоха (340—270 г. пр. н. е.) според съкровищата с монети типове „Филип II“ и „Александър Велики“. — ИПр, 1990, № 2, 20—38.

Плакидов, Боян. Архитектурни паметници върху монети. — Архитектура, 1989, № 7, 42—44.

Епиграфика

Венедикова, Катерина. Епиграфски паметници от Източните Родопи. В с. Чернигово девойка приема исляма. — Родопи, 1989, № 9, 17—20.

Иванов, Румен. Lixa на V Македонски легион от Ескус. — Археология, 1990, № 3, 45—50.

Овчаров, Николай. Една хипотеза за българо-византийските отношения през 912—913 г. — Археология, 1990, № 3, 50—56.

Рисунка-графит с гръцки надпис от Велики Преслав.

Doriţu-Boilă, Emilia. Legaţii Moesiei Inferioare intre anii 137—160. p. II: Legaţii intre anii 150 şi 160. — SCIV, 40, 1989, No 4, 325—338.

По епиграфски материали.

Džambov, I. Inscriptions et monogrammes chrétiens du Patriarcat de Tărnovo (XIVe siècle). — Balkan Studies (Thessalonique), 26, 1985/1987, 11—24.

Ivanov, Rumen. Lixa legionis V Macedonicae aus Oescus. — Zeitschr. für Papyrologie und Epigraphik, 80, 1990, 131—136, 1 Taf.

Надпис върху надгробна плоча от източния некропол на града, открит през 1986 г.

Mihailov, G. The Inscription [от Рогозенското съкровище]. — Southeastern Europe (Pittsburg), 13, 1986, No 1—2, 41—54.

Supplementum Epigraphicum Graecum. T. 36 (1986). Amsterdam, J. C. Gieben, 1989. 564 p.

Гръцки надписи от Тракия и Мизия на с. 190—201.

Музейно дело и консервация

Боянската църква — нов облик и експониране: Дора Димитрова. Археологическо проучване, с. 15—17; Тошо Тодоров. Конструктивно укрепване, с. 18—19; Васил Китов. Архитектурна реставрация, с. 20—28; Цвятко Кадийски. Климатична инсталация, с. 27—28. — МПИ, 1986, № 2, 14—26.

Дочева-Тодорова, Валентина. Модел за систематизиране и метод за възстановяване на средновековната жилищна архитектура в България — XII—XIV век. — Архит., теор., ист., 5, 1989, 16—25.

Е. М. Гало-римско сребро. — Изкуство, 1990, № 2, с. 50.

Изложба в Музея на гало-римската цивилизация в Лион, август 1989 г.

Желенски, Димитър и Огнян Стефанов. Истински монети и фалшиви хора. — Бълг. войн, 1989, № 10, 14—15.

По някои въпроси на контрола и мерките за опазване на културното ни наследство.

Кърджиева, Елена. На камък изсечен летопис . — Родолюбие, 1989, № 10, 48—50.

Богатствата на Националния археологически музей — София.

Katinčarov, R., J. P. Mohen, M. Avramova et H. Todorova. Le premier or de l'humanité en Bulgarie, 5e millénaire. [Каталог на изложба]. Paris etc., Ed. de la réunion des musées nationaux, 1989. 198 p. ill.

Изложба от 15—30 април 1989 г.

СТ. БЛАГОВА

СЪДЪРЖАНИЕ

Златоживка Здравкова – Още една хипотеза за родопското прорицалище на Дионис 1
Светла Петрова – Типология и особености на римско-дорийския капител в Мизия и Тракия . . 8

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Даниела Агре – Могила №1 от некропола край с. Скравена, Ботевградско 17
Нели Танчева-Василева – За семантиката в украсата на навръшници за колесница от с. Миладиновци, Бургаска област 32
Спасина Хисарлъшка-Танова – За местоположението на Скаптопара 36
Георги Атанасов – Сребърен медалион с образите на пророк Даниил и Свети Георги от ранносредновековната крепост до село Цар Асен, Силистренско 42
Константин Тотев – Стеатитови кръстове от Средновековна България 48

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Игор Лисовий, Микола Ярмолюк – В. М. Зубарь, Ю. В. Павленко. Херсонес Таврический и распространение християнства на Руси. Киев, Наукова думка, 1988, 208 с. 59
Константин Тотев – Ioli Kalavrezou-Maxeiner. Byzantine icons in steatite (= Buzantina Vindobonensia, XV/1–2), Wien: Verlag d. Österr. Akad. d. Wiss. 1985, 252 p., IV–96 Taf. 60
Стоян Витлянов – М. Ф. Гурин. Кузнечное ремесло Полоцкой земли IX –XIII вв. Минск, Наука и техника, 1987, 151 с. 63

ПРЕГЛЕД

Е. Нинова – IX конгрес на Международната федерация по класически студии (FIEC) 65
Г. Кабакчиева – XVII Международен конгрес по римска керамика 66
Защитени дисертации 67
Книгопис 68

TABLE DES MATIERES

Zlatojivka Zdravkova – Encore une hypothèse concernant le sanctuaire de prédications de Dionysos dans les Rhodopes 8
Svetla Petrova – Typologie et particularités du chapiteau romano-dorique en Mésie et en Thrace . . . 16

MATERIAUX ET COMMUNICATION

Daniela Agre – Tumulus No 1 de la nécropole près du village Skravena, région de Botevgrad 31
Neli Tančeva-Vasileva – Au sujet de la sémantique dans la décoration des applications du char du village Miladinovci, région de Burgas 36
Spasina Hisarlăčka – Au sujet de la situation de Scaptopara . . . .
Georgi Atanasov – Médalion d'argent avec des figures du Prophète Daniel et Saint Georges de la forteresse du haut moyen Age près du village Car Asene, région de Silistra 47
Constantin Totev – Croix de stéatite de la Bulgarie médiévale 58

CRITIQUE ET OUVRAGES RECENSES

Игор Лисовий, Микола Ярмолюк – В. М. Зубарь, Ю. В. Павленко. Херсонес Таврический и распространение християнства на Руси. Киев, Наукова думка, 1988. 208 с. 59
Константин Тотев – Ioli Kalavrezou-Maxeiner. Byzantine icons in steatite (= Byzantina Vindobonensia, XV/1–2), Wien: Verlag d. Oster. Akad. d. Wiss. 1985, 252 p., IV–96 Taf 60
Стоян Витлянов – М. Ф. Гурин. Кузнечное ремесло Полоцкой земли IX–XIII вв. Минск, Наука и техника, 1987. 151 с. с илюстрации 63

REVUE

E. Ninova – IXe Congrès de la Fédération internationale d'études classiques (F. I. E. C.) 65
G. Kabakčieva – XVIIe Congrès international céramique antique. 66
Dissertation défendues 67
Bibliographie 68

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Проф. ***ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ*** *(главен редактор), ст. н. с. I ст.* ***ДИМИТЪР ОВЧАРОВ*** *(зам.-гл. редактор), ст. н. с.* ***АЛЕКСАНДРА МИЛЧЕВА*** *(зам.-гл. редактор), ст. н. с.* ***ВАСИЛ НИКОЛОВ*** *(секретар), проф.* ***ПЕТЪР ПЕТРОВ****, доц.* ***ЛЮДМИЛ ГЕТОВ****, ст. н. с. I ст.* ***ЙОРДАНКА ЮРУКОВА****, проф.* ***ИВАН МАРАЗОВ****, ст. н. с. I ст.* ***ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА****, ст. н. с.* ***АЛЕКСАНДЪР БОНЕВ****, ст. н. с.* ***ГЕОРГИ КИТОВ***

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, 1000 София, бул. Стамболийски 2. Тел. 88-24-05 и 88-24-06

Адрес на администрацията
Издателство на БАН, 1113 София, ул. Акад. Г. Бончев. Тел. 71-31

Технически редактор Донка Костова
Коректор Румяна Илиева

Дадена за набор на 4. VI. 1990 г. Подписана за печат на 3. XII. 1990 г. Печатни коли 9 Издателски коли 8,40
Формат 60 × 84/8 Издателски индекс 12655 Тираж 1540 Поръчка № 4439 Отделна книжка 3,00 лв. Годишен абонамент 9,60 лв.

Фотонабор – Издателство на БАН
Печатница на Издателство на Българска академия на науките

ISSN 0324—1203

20203

ЦЕНА 3 лв.